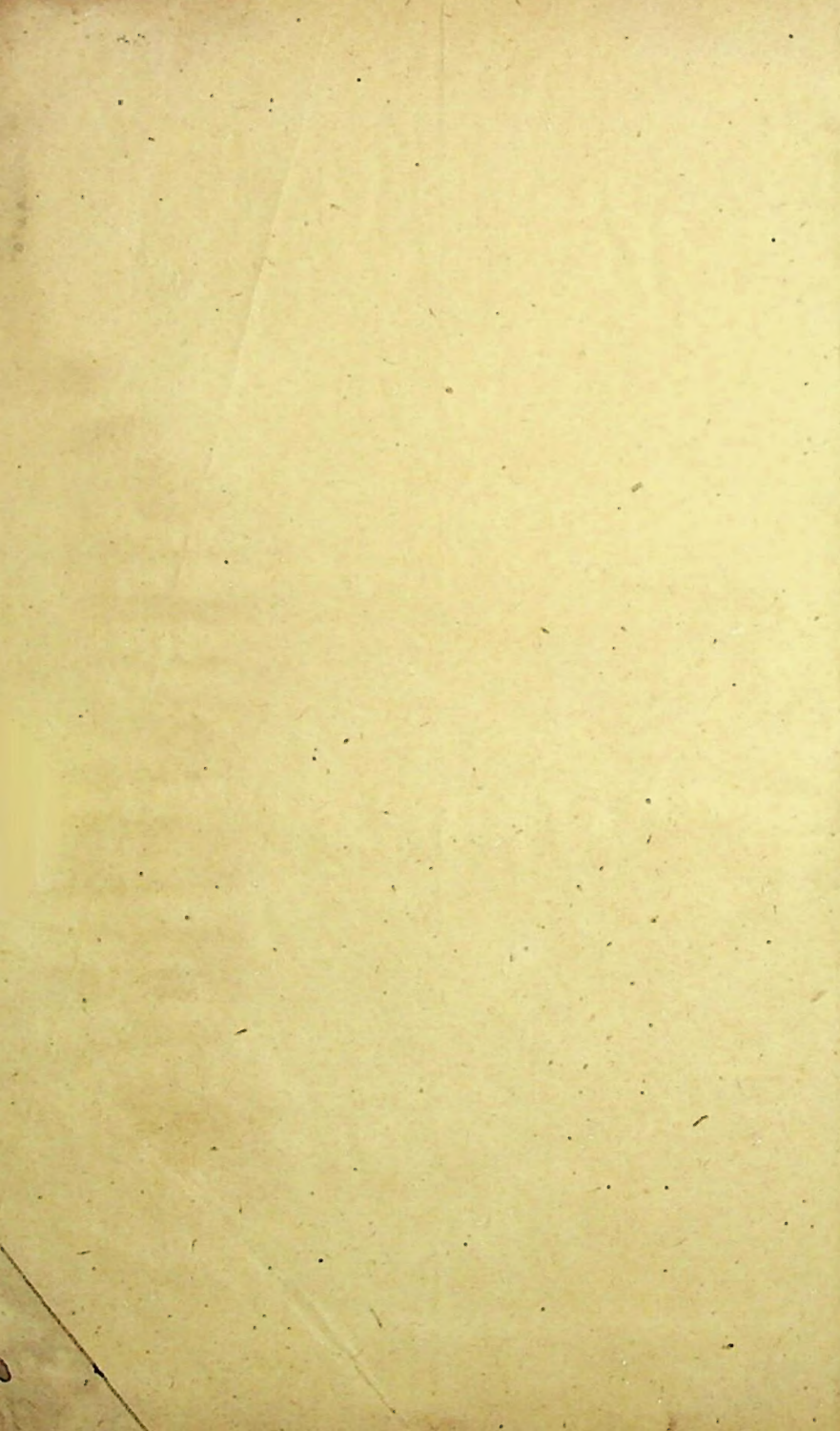


3 can red

Scanned



॥ श्रीः ॥

॥ योगसूत्रम् ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिप्रणीतम् ॥

महामहोपाध्यायश्रीमदनन्तदेवदत्तकाशिकराजकीय-

प्रधानपाठाजयपदवीपरीक्षोपयुक्तयोग-

चन्द्रिकाभिधयाख्यया सहितम् ॥

तत्पाठालयाध्यक्षवरश्रीयुतहात्तरथिवीसाहेब-

महाशयानुज्ञया तत्रत्याध्यापकेन

द्विवेदहरिनाथशर्मणा

पठनपाठनायपुष्पकटिप्पण्या समलङ्कृत्य, संस्कृत्य

श्रीशिवचन्द्रसिंहेन

शानापुरस्थ सेन्ट्रलप्रेसनामके यन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

संवत् १९४०

॥ स रु स र डि ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

॥ श्रीः ॥

॥ योगसूत्रम् ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिप्रणीतम् ॥

महामहोपाध्यायश्रीमदनन्तदेवदत्तकाशिकराजकीय-
प्रधानपाठालयपदवीपरीक्षोपयुक्तयोग-
चन्द्रिकाभिध्याख्यया सहितम् ॥

तत्पाठालयाध्यक्षवरश्रीयुतदात्तारथिवोसाहेव-

महाशयानुज्ञया तत्तत्पाठालयापकेन

द्विवेदहरिनाथशर्मणा

पठनपाठनायत्युपयुक्तटिप्पण्या समलङ्कृत्य, संस्कृत्य

श्रीशिवचन्द्रसिंहेन

दानापुरस्थ सेन्ट्रलप्रेसनामके यन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

संवत् १९४०



॥ श्रीः ॥

सच्चन्द्रिकयोगसूत्रस्य

प्रथमः पादः ॥

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥
तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥ वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥
वृत्तयः पञ्चतयः क्लृष्टाक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

गुरुं प्रणम्य सूत्रार्थचन्द्रिका क्रियते मया ।

अनन्तेनेश्वरप्रीत्यै सच्चिदानन्दरूपिणम् ॥ १ ॥

अथ शब्दोऽधिकारवाची योगो नाम समाधानम् । अनुश्लिष्यते
व्याख्यायते येन तत् ॥ १ ॥ सत्त्वपरिणामरूपस्य चित्तस्य या वृत्तय-
स्तासां निरोधो बहिर्मुखताविच्छेदादन्तर्मुखतया स्वकारणे लयः ॥ २ ॥
तस्मिन्समाधिनिरोधकाले द्रष्टुः पुरुषस्य स्वरूपे चिन्मात्रे अवस्थानं
स्थितिर्भवति ॥ ३ ॥ इतरत्र योगादन्यस्मिन् काले वक्ष्यमाणलक्षणावृत्तिभिः
सारूप्यं तद्रूपत्वम् ॥ ४ ॥ चित्तस्य परिणामविशेषाः पञ्चमिताः क्लोषैरा-
क्रान्ताः, तद्भिन्नाः ॥ ५ ॥

१ चित्तपदं व्याचष्टे । तदेति सूत्रद्वयेन । ततश्च यस्मिन्नेकाग्रतया परिणते
स्वरूपे प्रतिष्ठितो भवति यस्मिंश्च विषयाकारतया परिणते तदाकार इव भवति पुरुषो
यथा चलत्सु जलतरङ्गेषु चलच्चन्द्रस्तच्चित्तमिति सूत्रद्वयस्य पर्यवसितोऽर्थः ॥

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रासृतयः ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षानुमाना-
गमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥ विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूप-
प्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुभूयो विकल्पः
॥ ९ ॥ अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥ अनुभूतविष-
यासंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥ ? अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

एताः पञ्च वृत्तयः तासां व्याख्या सूत्राणि ॥ ६ ॥ ^१ बाह्यवस्तुनि
इन्द्रियद्वारेण चित्तस्योपरागादर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः
प्रत्यक्षम् । अनुमानं नाम गृहीतसंबन्धाद्देतोः पक्षे साध्यस्य
सामान्यात्मना निश्चयः । आप्तस्य ईश्वरस्य वाक्यं वेदः ॥ ७ ॥
अतथाभूतेऽर्थे तथोत्पद्यमानं ज्ञानं विपर्ययः संशयोऽपि अतद्रूपप्र-
तिष्ठत्वान्मिथ्याज्ञानम् ॥ ८ ॥ शब्दजज्ञानानुपतनशीलः वस्तुनस्तथात्वमन-
पेक्षमाणो निश्चयो विकल्पः ॥ ९ ॥ अभावप्रत्यय आलम्बनं यस्या वृत्तेः
सा निद्रा ॥ १० ॥ अनुभूतस्य विषयस्य योऽयमसंप्रमोषः संस्कारद्वारेण
बुद्धावारोहः सा स्मृतिः ॥ ११ ॥ वक्ष्यमाणलक्षणभ्यामभ्यासवैराग्याभ्यां
चित्तवृत्तीनां यत्प्रतिहननं स निरोधः ॥ १२ ॥

१ सप्तभिः सूत्रैः सलक्षणवृत्तिभेदादिनिरूपणेन वृत्तिपदं व्याख्याय भोपायं
निरोधपदार्थमाह । अभ्यासेति पञ्चभिः ॥

२ सप्तत्वात्सूत्रमव्याख्यायपि प्रसिद्धत्वात्सूत्रकारेणावशिष्टमपि प्रत्यक्षादिलक्ष-
णं मन्दबुद्धिज्ञानसौकर्याय पूरयति । बाह्येति । प्रमाणसामान्यलक्षणं तु अवि-
वादि विज्ञानं प्रमाणमिति ॥

तत्र स्थितौ यतोऽभ्यासः ॥ १३ ॥ स तु दीर्घकालनैरन्तर्य-
सत्कारसेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥ दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णास्य
वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥ तत् परं पुरुषपरव्यातिगुणवैट-
षण्यम् ॥ १६ ॥ १ वितर्कविचारानन्दास्मितानुग २ मात्सं-
ज्ञातः ॥ १७ ॥

वृत्तिरहितस्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठः परिणामः स्थितिः, तस्यां यत्न
उत्साहः पुनःपुनस्तथात्वेन चेतसि निवेशनमभ्यासः ॥ १३ ॥ वज्रकालं
नैरन्तर्येणादरातिशयेन च सेव्यमानो दृढभूमिः स्थिरो भवति ॥ १४ ॥
इहोपलभ्यमानः शब्दादिदेवलोकादावानुश्रविकः, तयोः परिणा-
मविषयत्वदर्शनादिगतेच्छस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यमुच्यते ॥ १५ ॥
गुणवैटषण्यरूपवृत्त्युत्पत्त्यै वैराग्यं १ पुरुषविवेकख्याते ४ भवति ॥ १६ ॥ वित-
र्कादिचतुष्टयभेदेन ५ सम्यक् प्रकर्षेण जायते भाव्यस्य रूपं येन सः ६ ॥ १७ ॥

१ समाधिं विभजते । वितर्केति द्वाभ्याम् । तत्र सवितर्कसविचारानन्दसास्मितभेदे-
न संप्रज्ञातसमाधिचतुर्विध इति प्रथमस्य रूपोऽर्थः ॥

२ रूपानुग । पा० २ ॥

३ एतदेव निरोधपदेन समाधिपदेन वा व्यञ्जयते ॥

४ गुणेष्वः पुरुषस्य यो विवेकस्तस्य ख्यातेरुत्पादादित्यर्थः ॥

५ संप्रज्ञातशब्दस्याचरार्थमाह । सम्यगिति ॥

६ चतुर्विध इति शेषः ॥

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ^१ ॥ १८ ॥ २ भव-
प्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥ अद्वावीर्यस्रुति-
समाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥ तीव्रसंवेगानामासन्नः
॥ २१ ॥ मृदुमध्याधिमात्रत्वान्ततोऽपि विज्ञेयः ॥ २२ ॥

विरम्यतेऽनेन स चासौ प्रत्ययश्च तस्याभ्यासः पुनःपुनश्चेतसि निवेशनं
तत्पूर्वं यस्य तादृशः संस्कारशेषः असंप्रज्ञात इत्यर्थः । तत्र वा का चिद्वृ-
त्तिरुल्लसति तस्या नेतिनेतीतिश्रुत्या निरासः कार्यः । तत्र व्युत्थानाद्याः
संस्काराः समाधिप्रारम्भाद्यैः संस्कारैर्हन्यन्ते ॥ १८ ॥ विदेहप्रकृतिलयानां
वितर्कादीनां समाधिः भवप्रत्ययः संसार एव कारणं यस्य ^२ ॥ १९ ॥
अन्येषां अद्वादिपूर्वकः, चेतसः प्रसाद उत्साहः स्रुतिरेकाग्रता प्रविवेकः
एतत्पूर्वको भवति । सविकल्पसमाधेरभ्यासाद्गुणवैढव्यरूपाद्वैराग्याद-
संप्रज्ञातः ॥ २० ॥ संस्कारस्तीव्रो येषां तेषां समाधिलाभः शीघ्रं भवति
॥ २१ ॥ मृदादिसंवेगभेदाद्योगिनोऽपि भिन्नाः ^३ तेषां समाधिलाभो
दीर्घकालादिभेदेन भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

१ विज्ञेयोऽन्यः । पा० २ ॥

२ संज्ञेयत उक्तमपि क्लृप्तमर्थं विस्तरेणोपपादयितुमारभते । भवेत्यादिना
अन्येन । तत्राधिकारिभेदेन भिन्नान् समाधिलाभोपायांस्तावद्विशदयति पञ्चभिः ॥

३ विदेहानां प्रकृतिलयानां च समाधिलाभो जन्मनैव कारणान्तरनिरपेक्ष इति
स्पष्टोऽर्थः ॥

४ मृदुपाया मृदुसंवेगा मध्यसंवेगास्तीव्रसंवेगाश्च । एवं मध्योपाया
अधिमात्रोपायाश्चेति नवेत्यर्थः ॥

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुष-
विशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥ तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥ स
एष पूर्वेषामपि^२ गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥ तस्य वाचकः
प्रभावः ॥ २७ ॥ तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

सुगमोपायोऽयं भक्तिविशेषः ईश्वरे सर्वक्रियाणामर्पणं वा ॥ २३ ॥
अविद्यादयः क्लेशाः, कर्माणि जात्याद्युर्भोगाः, आफलविपाकात्
चित्ते शेरत इत्याशया वासनास्ताभिर्न संस्पृष्टः अन्येभ्यः पुरुषेभ्यो
विश्रुतः, ईश्वरशीलः ॥ २४ ॥ तस्मिन्भगवति सर्वज्ञत्वस्य यद्वीजं सर्वस्य
मूलत्वाद्वीजमिव बीजं तत्र निरतिशयं काष्ठां प्राप्तम्^३ ॥ २५ ॥ स ब्रह्मा-
दीनामपि गुरुरूपदेष्टा^४ यतः स कालेन नावच्छिद्यते अनादित्वात्, तेषां
पुनरादिमत्त्वादस्ति कालेनावच्छेदः ॥ २६ ॥ सुगमोपायमाह ईश्वराभिधा-
यक आकारः ॥ २७ ॥ तस्य प्रभावस्य जपः प्रभाववाच्यस्य ईश्वरस्य भावनं
पुनःपुनश्चेतसि निवेशनमेकाग्रताया उपायः ५ ॥ २८ ॥

१ सर्वज्ञत्वबीजम् । पा० २ ॥

२ स सर्वेषामपि । पा० २ ॥

३ तथा च ज्ञानादयश्चित्तधर्मास्तारतम्येन परिदृश्यमाना यत्र निरतिशयपरत्व-
मासीदन्ति स ईश्वर इति तत्र प्रमाणं दर्शितम् ॥

४ एतेनेश्वरस्य प्रभावः प्रदर्शितः ॥

५ एतेनेश्वरोपासनं प्रदर्शितम् ॥

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तराधाभावय ॥ २९ ॥ व्या-
धिस्थानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वान-
वस्थितत्वानि चित्तविच्छेपास्तेऽन्तराधाः ॥ ३० ॥ दुःखदौर्मनस्याङ्ग-
मेजयत्वश्वासप्रश्वासा विच्छेपसहभुवः ॥ ३१ ॥ १ तत्प्रतिषेधार्थ-
मेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

तस्माज्जपात्तदर्थभावनाच्च विषयप्रातिकूल्येन अक्षति यादृक् शक्तिस्तस्या
अधिगमो ज्ञानं भवति वक्ष्यमाणान्तरायशक्तिप्रतिबन्धश्च भवतीत्यर्थः २
॥ २९ ॥ व्याधिर्ज्वरादिः, स्थानमकर्मण्यता, उभयकोट्यालम्बनं विज्ञानं
संशयः, प्रमादोऽनवधानता, आलस्यं कायचित्तयोर्गुणत्वम्, अवि-
रतिर्विषयासक्तिः, भ्रान्तिदर्शनं विपर्ययज्ञानम्, अलब्धभू-
मिकत्वं समाधिभूमेरलाभः, अनवस्थितत्वं चित्तस्य समाधावप्रति-
ष्ठा, एते नव विघ्नानीत्युच्यन्ते ॥ ३० ॥ तत्र दुःखं चित्तस्य रागजः
परिणामो बाधनलक्षणः, दौर्मनस्यं करणैः सह मनसो दौश्यम्,
अङ्गमेजयत्वं सर्वाङ्गवेपथुः, प्राणो यत्र बाह्यवायुमाचामति स श्वासः,
यत्कोशं वायुं निश्वासिति स प्रश्वासः, एते विच्छेपैः सह भवन्तीति अ-
भ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः ॥ ३१ ॥ तेषां विच्छेपाणां निषेधार्थं
कस्मिंश्चिदभिमते तन्वे अभ्यासः ॥ ३२ ॥

१ सोपद्रवविच्छेपनिराकरणस्योपायान्तरमाह । तदिति ॥

२ एतेनेश्वरोपसनायाः फलं प्रदर्शितम् ॥

१ मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां
भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥ प्रच्छेदनविधारणाभ्यां वा
प्राणस्य ॥ ३४ ॥ २ विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना स्थिति-
निवन्धिनी ॥ ३५ ॥

मैत्रीसौहार्दं^१ सुखितेषु, करुणां क्षपां दुःखितेषु, मुदितां
हर्षं^२ पुण्यवत्सु, उपेक्षाम् च्यौदासीन्यमपुण्यवत्सु भावयेत्, एवं
मैत्र्यादिपरिकर्मणा चित्तं प्रसीदति रागद्वेषनिरासे सुखेन समाधेः
प्रादुर्भावो भवत्येकाग्रता च ॥ ३३ ॥ प्रच्छेदनं नाम दत्त्वोद्यस्य वायोः
प्रयत्नविशेषाद्बहिर्निःसारणं विधारणं मात्राप्रमाणेन प्राणस्यायामो गति-
विच्छेदः ॥ ३४ ॥ विषया दिव्यगन्धाद्या विद्यन्ते फलत्वेन यस्यां सा
संविन्मनसः स्थैर्यं करोतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

१ इदानीं चित्तस्य समाधियोग्यतासंपत्तिलक्षणसंस्कारोपयोगीनि बाह्यानि
परिकर्माणि विगदयति । मैत्रीत्यादिसप्तभिः । तत्र रागद्वेषयोरेव प्राधान्येन चि-
त्तचित्तेपहेतुतया तयोः समूलमुन्मूलने प्रशान्तमनसो भविष्यत्येव
चित्तस्यैकाग्रतेति प्रथमस्य भावः । द्वितीयस्य तु सर्वाभाभिन्द्रियवृत्तीनां प्राणवृत्त्य-
धेनत्वात्तन्निग्रहमभ्यस्यतः सुकर एवेन्द्रियवृत्तिनिग्रह इति । यद्वा दुष्टेन्द्रिय-
वृत्तीनां पापप्रयोज्यतया पापनाशं प्रति सकलागमसिद्धहेतुभावेन तेन
कारणविषयनद्वारेण सूपपादः कार्यानुत्पाद इति तात्पर्यम् ॥

२ उपायप्रदर्शनमुत्प्रेक्षेनोपेयस्य संप्रज्ञातसमाधेर्भूमिकासिद्धिप्रदर्शयति । वि-
षयेति द्वाभ्याम् । एते च रागद्वेषादिविलयाद्युत्तरकालोत्पत्तिके वेदितव्ये । म-
नसः स्थितिनिवन्धिनीतिपाठो भाष्यसम्मतोऽपि भोजराजकृतवृत्त्यसम्मतः ॥

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥ १ वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥ स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥ यथाभिसन्तध्यानाद्वा २ ॥ ३९ ॥ परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

ज्योतिःशब्देन सात्त्विकः प्रकाश उच्यते सोऽतिशयवान् यस्यां सा ज्योतिष्मती प्रवृत्तिरुत्पन्ना विशोका विगतशोका सुखमयसत्त्वाभ्यासवलाच्चेतःस्थितिकर्त्री ॥ ३६ ॥ परित्यक्तविषयाभिलाषं चित्तं मनसः स्थितिनिवन्धनं भवतीति ॥ ३७ ॥ प्रत्यस्तमितवाह्य वृत्तेर्मनोमात्रेणैव यत्र भोक्तृत्वमात्मनः स स्वप्नः । निद्रा तदालम्बनं ज्ञानं चेतसः स्थितिहेतुः ॥ ३८ ॥ यथाभिसन्तवस्तुनि बाह्ये आभ्यन्तरे नाडीचक्रादौ वा भाव्यमाने चेतसः स्थितिहेतुर्भवति ॥ ३९ ॥ एभिश्चित्तस्थैर्य^३ भावयतो योगिनः सूक्ष्मभावनद्वारेण परमाण्वन्तो वशीकारः परमाणुपर्यन्ते सूक्ष्मे आकाशादिस्थूले चेतसोऽप्रतिघातो भवति २ ॥ ४० ॥

१ उपायप्रदर्शनद्वारेणैव संप्रज्ञातसमाधिविषयमुपलक्षितम् । वीतेति द्वाभ्याम् ॥ स्वप्ननिद्रालम्बनं वेतिपाठो भाष्यासम्मतोऽपि भोजराजकृतवृत्तिसम्मतः कसिंश्चित्पुस्तक उपलभ्यते । चन्द्रिकापि तदनुसारेण सुयोजेति बोध्यम् ॥

२ अयंभावः प्रथममेव विविधविषयव्याप्तचेतस ईश्वरप्रणिधानाद्यसंभवेन यथाभिसन्ते वस्तुन्येव चेतसः स्थैर्याभ्यासः संभवति अथस्तचित्तस्थैर्येण च सुकर ए-
वेश्वरप्रणिधानादिर्न पुनरसद्विषयानुध्यानस्य समाधिनाभोपायत्वमिति ॥

३ एतेन फलं प्रदर्शितम् ॥

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणे ग्रंहीतग्रहणग्राह्येषु ? तत्स्थ-
तदञ्जनतासमापत्तिः ॥ ४१ ॥ २ शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा
सवितर्का समापत्तिः ॥ ४२ ॥ स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्ये वार्थ-
भावनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

क्षीणा वृत्तयो यस्य तस्य चेतसः स्फटिकमणेरिव ग्रहीतृग्रहणग्रा-
ह्येषु तत्स्थं तदेकाग्रता, तदञ्जनता तन्मयत्वं तद्रूपपरिणामो भवतीत्यर्थः
॥ ४१ ॥ शब्दः, अर्थो जात्यादिः, ज्ञानं बुद्धिबुद्धिः, विकल्पः एते यस्यां
भासन्ते सा सवितर्का ॥ ४२ ॥ शब्दार्थस्मृतिप्रविलये स्पष्टग्राह्याकार-
प्रतिभासतया स्वरूपशून्या इव निर्वितर्का समापत्तिः ॥ ४३ ॥

१ अस्थितेन्द्रियविषयेषु । भूमिकाक्रमेण तु पाह्यग्रहणग्रहीतवित्तोद्भव्यम्,
यतः प्रथमं पाह्यनिष्ठस्ततो ग्रहणनिष्ठस्ततोऽस्मिताभावरूपो ग्रहीतनिष्ठस्त्व-
माधिरिति ॥

२ पूर्वं सम्प्रज्ञाताऽसंप्रज्ञातभेदेन सभाधेर्द्वैविध्यं सवितर्कादिभेदेन च संप्रज्ञात-
सभाधितार्तुर्द्विधं प्रत्यपादि, इदानीन्तु तमेव सभाधिं समापत्तिपदेन, तद्भेदो
च सञ्ज्ञानिर्ज्ञानपदाभ्यां, संप्रज्ञातसभाधिभेदांश्चतुरः सवितर्कनिर्वितर्कसवि-
चारनिर्विचारपदैश्च व्यवहरन्नुपसंहरंश्च सभाधिपादं, तल्लक्षणं फलं विषयं
च प्रदर्शयितुमुपक्रमते । शब्देत्यादिनां पादान्तेन अन्येन । ततश्च सानन्दसाक्षित-
योरेव पूर्वोक्तयोः सभाध्योर्निर्वितर्कनिर्विचारपदाभ्यां क्रमेण व्यवहार इति स्पष्टं
भवति ॥

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ४४ ॥
 सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवस्थानम् ॥ ४५ ॥ २ ता एव सवीजः
 समाधिः ॥ ४६ ॥ ३ निर्विचारवैशारद्ये अध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥
 ४ ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

एतयैव सवितर्कया निर्वितर्कया, सविचारा निर्विचारा च व्याख्याता,
 सूक्ष्मलक्षणात्रेन्द्रियादिर्विषयो यस्याः सा, पूर्वा सूक्ष्मविषया ॥ ४४ ॥
 सविचारनिर्विचारयोः समापन्नोर्यत्सूक्ष्मविषयत्वं तदलिङ्गपर्यवसानं, न
 कचिच्छीयते न वा किं चिल्लिङ्गति गमयतीत्यलिङ्गं प्रधानं तत्पर्यन्तं
 सूक्ष्मविषयत्वम् ॥ ४५ ॥ ता एवोक्तलक्षणाः समापत्तयः सह बीजेनाव-
 लम्बनेन वर्तन्त इति सवीजः संप्रज्ञातसमाधिरुच्यत इत्यर्थः सर्वासां
 सालम्बनत्वात् ॥ ४६ ॥ निर्विचारायाः प्रकृष्टाभ्यासवशाद्वैशारद्ये नैर्मल्ये
 सति अध्यात्मप्रसादः समुपजायते, चित्तस्यैतदेव वैशारद्यं कियत्स्थितौ
 दार्ढ्यम् ॥ ४७ ॥ ऋतं सत्यं विभर्ति कदाचिदपि न विपर्ययेणाच्छाद्यते सा
 ऋतम्भरा तस्मिन्सति भवति, तस्माच्च प्रज्ञालोकात्सर्वं यथावत्प्रत्यन्योगी
 प्रकृष्टं योगं प्राप्नोति ॥ ४८ ॥

१ एतत्सूक्ष्मन्यायेनैव सविचारा निर्विचारा च बोद्धव्येत्यर्थो नत्वेतद्रूपैव सेति
 तात्पर्यम् ॥

२ उक्तानां समापत्तीनां प्रकृते प्रयोजनमाह । ता एवेति ॥

३ अन्यासां समापत्तीनां निर्विचारसमापत्तिफलकत्वान्निर्विचारायाः फल-
 माह । निर्विचारेति ॥

४ चित्तवैशारद्यस्य फलमाह । ऋतम्भरेति ॥

१ श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४८ ॥ २ तज्जः
संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥ ३ तस्यापि निरोधे सर्व-
निरोधान्निर्वीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

॥ इति पतञ्जलि सूत्रे योगशास्त्रे प्रथमः पादः ॥

श्रौतमागमज्ञानम्, अनुमानमुक्तलक्षणं ताभ्यां या जायते प्रज्ञा सा
सामान्यविषया, इयं निर्विचारवैशारद्यसमुपेता ताभ्यां विलक्षणा वि-
शेषविषयत्वात्, अस्यां हि सूक्ष्मचवहितविप्रकृष्टा विषयाः स्फुटं भासन्ते
अतस्तस्यां यत्नो विधेयः ॥ ४८ ॥ तथा प्रज्ञया जनितो यः संस्कारः
सोऽन्यान् व्युत्थानजान् समाधिजाञ्च संस्कारान् प्रतिवध्नाति ॥ ५० ॥
तस्यापि निरोधे तस्य संप्रज्ञातस्य निरोधे प्रविलये सति सर्वासां चित्त-
वृत्तीनां स्वकारणे प्रविलयाद्या संस्कारमात्रादृत्तिरुदेति तस्यां नेति-
नेतीति पर्युदसन्निर्वीजः समाधिराविर्भवति यस्मिन्सति पुरुषः शुद्धो
भवति ॥ ५१ ॥

॥ इति योगचन्द्रिकायां प्रथमः पादः ॥

- १ श्रौतानुमानप्रज्ञाभ्याम् उक्तप्रज्ञायां वैलक्षण्यमाविष्करोति । श्रुतेति ॥
२ अनुपदोक्तप्रज्ञायाः फलमाह । तज्ज इति ॥
३ इदानीं मुख्यमर्षप्रज्ञातसमाधिमाह । तस्यापीति ॥

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥ ^१ समाधि-
 भावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥ अविद्यान्नितारागद्वेषा-
 भिनिवेशाः क्लेशाः २ ॥ ३ ॥ ^२ अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनु-
 विच्छिन्नीदाराणाम् ॥ ४ ॥

समाहितचित्तस्य योगमभिधाय व्युत्थितचित्तस्य योगः कथं सिद्ध्यतीति
 तत्साधनप्रतिपादनाय क्रियायोगमाह । तपः कृच्छ्रादि, स्वाध्याय ऊँकारपू-
 र्वकामन्त्राणां जपः सर्वक्रियाणां समर्पणमेतानि क्रियायोगः ॥ १ ॥ उक्तलक्षण-
 समाधिभावनार्थो वक्ष्यमाणक्लेशप्रिथिलीकरणार्थश्च ॥ २ ॥ वक्ष्यमाणल-
 क्षणा अविद्यादयस्तापं जनयन्तः क्लेशशब्दवाच्या भवन्ति ॥ ३ ॥ अविद्या
 अनात्मन्यात्माभिमानः सा क्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मितादीनां प्रत्येकं
 सुप्तादिभेदेन चतुर्विधानां, तत्र ये क्लेशाश्चित्तभूमौ स्थिताः प्रबोधाभावे
 स्वकार्यं नारभन्ते ते प्रसप्ताः, तनवः सूक्ष्माः ४, विच्छिन्नाः परस्परमितरो-
 त्कार्षे उच्छिन्नाः ५, ये स्वस्वं कार्यमभिनिर्वर्त्तयन्ति ते उदारास्तेषाम् ॥ ४ ॥

१ उक्तक्रियायोगस्य फलमाह । समाधीति ॥

२ पञ्च क्लेशा इति भाष्यसंमतः पाठः ॥

३ चतुर्णांमितरेषामविद्रामूलकत्वं प्रत्येकं चतुर्विधत्वं च स्पष्टयत्यविद्येति ॥

४ स्वप्रतिपक्षभावनया प्रिथिलीकृतकार्यसंपादनशक्तयः ॥

५ वलवता क्लेशेनाभिभूतशक्तयः ॥

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥
 दृग्दर्शनशक्तयोरेकालतेवासिताः ॥ ६ ॥ सुखानुशयी २ रागः ॥ ७ ॥
 दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥ स्वरसवाही विदुषोऽपि तन्वनु-
 वन्धोऽभि २ निवेशः ॥ ९ ॥

अतस्त्रिंशदिति प्रतिभासोऽविद्येत्यविद्यालक्षणम्, घटकायदुःखशरीरेषु
 नित्यशुचिसुखात्मत्वाभिमानः अविद्या ॥ ५ ॥ दृक्शक्तिः पुरुषो दर्शन-
 शक्तिरन्तःकरणस्थ सात्त्विकः परिणामस्तयोर्भोक्तृभोग्यत्वेन भिन्नत्वेऽपि
 एकताभिमानोऽस्मिता ॥ ६ ॥ सुखमनुशेते इति सुखानुशयी रागः सुख-
 साधने गर्हः सोऽयं रागलक्षणः श्लेशः ॥ ७ ॥ उक्तलक्षणदुःखाभिन्नस्या-
 नुस्मृतिपूर्वकं तत्साधनेष्वनभिलाषिता निन्दात्मको द्वेषलक्षणः श्लेशः ॥ ८ ॥
 पूर्वजन्मानुभूतवासनावलाज्जायमानो मरणदुःखानुभवः शरीरादिभि-
 र्मम वियोगो भाभूदिति सर्वेषामभिनिवेशः ॥ ९ ॥

१ वस्तुतः कर्त्तृत्वाद्यभाववति कर्त्तृत्वादिप्रकारको विषयव्यविशेषोऽविद्येति ता-
 त्पर्यार्थः । अस्मितादीनां श्लेशसाधनत्वात् श्लेशशब्दाच्च्यता, अविद्यायास्तु एतत्सर्वं
 कारणत्वात् ॥

२ सुखानुस्मरणपूर्वकः । गर्ह इति चाक्षिप्यते । गर्हश्चाविशेषात्सुखविषयकस्त-
 त्साधनविषयको वा स एव राग इति फलितार्थः । एवमुत्तररूढस्त्वानभिलाष
 इत्याद्याक्षिप्यार्थोऽवगन्तव्यः ॥

३ विदुषोऽपि तथा रूढोऽभीति भाष्यवाचस्पत्यसंनतः पाठः ॥

१ ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥ ध्यानहेयास्तदुत्तयः ॥ ११ ॥
 २ क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥ सति मूले
 तद्विपाकी जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

ते सूक्ष्माः क्लेशाः प्रतिलोमपरिणामेन हेयास्तत्तयाः ॥ १० ॥
 तेषां उत्तयः सुखाद्यास्ता ध्यानेन चित्तैकाग्र्येण हेयाः ॥ ११ ॥
 अविद्यादिक्लेशमूला वासना अस्मिन् जन्मनि अनुभवनीया जन्मान्तरे
 वा ॥ १२ ॥ अविद्यादौ सति कर्मणां विपाकः फलं जात्यायुर्भोगाः, ब्रह्म-
 ण्यत्वादिर्जातिः, चिरकालं कायसंबन्ध आयुः, भोगा विषयाः ॥ १३ ॥

१ सर्वेषामुक्तक्लेशानां द्वैविध्यं प्रहाणोपायद्वयं च व्यवस्थितमाह । ते इति द्वा-
 भ्याम् । सूक्ष्मा इत्यस्य वासनारूपतयाऽवस्थिता इत्यर्थः ॥

२ तेषामारब्धकार्याणां क्लेशानां स्थूलानामिति यावत् सुखदुःखभोहात्मिका
 उत्तय इत्यर्थः । आभ्यां सूत्राभ्यां स्थूलक्लेशानां स्वल्पायासपरिहार्यत्वं सूक्ष्माणां
 च महायासपरिहार्यत्वं फलितम् ॥

३ क्लेशानां स्वरूपादिकमुक्त्वा कर्माशयस्य तत्प्रदर्शयितुमाह । क्लेशेति । तत्र
 कर्माशय इति स्वरूपं प्रदर्शितं कर्मणां वासनात्मकत्वात् । क्लेशमूल इत्यनेन तु
 कारणं दर्शितं सर्वेषां कर्मणामविद्यादिमूलकत्वात् । दृष्टादृष्टेत्यनेन तु फलं प्रद-
 र्शितमिति विवेकः ॥

४ सञ्चितकर्मवासना विपाकं प्राप्य जात्याद्यात्मकं स्वीयं कार्यं जनयतीति
 तात्पर्यार्थः ॥

१ ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥ परि-
णामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवे-
किनः ॥ १५ ॥ ज्ञेयं दुःखमनागतम् २ ॥ १६ ॥

ते पूर्वीक्ताः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ह्लादपरितापौ सुखदुःखे तत्फला
भवन्ति । एतच्च सर्वसाधारणम् ॥ १४ ॥ योगिनस्तु ज्ञातक्लेशादिविवेकस्य
सकलमेव भोगसाधनं परिणामतापसंस्कारदुःखैः सविधान्नवदादावन्ते
मध्ये भोगकालेऽपि प्रतिकूलवेदनीयमेव ॥ १५ ॥ भूतस्य व्यतिक्रान्तत्वादन-
भूयमानस्य च त्यक्तुमशक्यत्वादानागतमेव संसारदुःखं हातव्यम् ॥ १६ ॥

१ तेषां जात्यादीनां पुण्यकर्मावासनापरिपाकजन्मनां ह्लादजनकत्वं पापकर्मा-
सनापरिपाकजन्मनां तु परितापजनकत्वं, परं विवेकिनामैकान्तिकात्यन्तिकदुःख-
निवृत्तिभीहसानानां सत्कर्मवासनापरिपाकोत्पन्नजात्यादयोऽपि परितापफला एव
न ह्लादफला इति स्पष्टयति । त इति द्वाभ्याम् । तत्रोत्तरसूत्रे परिणामदुःखेन ताप-
दुःखेन संस्कारदुःखेन गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखमित्यन्वयः । परिणामदुःख-
सुप्रभुज्यमानविषयसजातीयाभिलष्यमाणविषयाऽप्राप्तिदुःखम् । तापदुःखसुप्र-
भुज्यमानसुखसाधनपरिपन्थिविषयकहेतुदुःखम् । संस्कारदुःखं विषयसंनिधानज-
नितसुखादिजन्यानवस्थितसंस्कारसंवेद्यं दुःखम् । गुणवृत्तिविरोधः सत्त्वरजस्त-
मसां सुखदुःखभोहात्मिका वा वृत्तयस्तासां परस्परमभिभाव्याभिभावकभावः । इद-
मत्र तात्पर्यं सत्कर्मवासनापरिपाकफलसुखानुभवकालेऽपि पूर्वीक्तदुःखानामनुच्छे-
दात्तान्यपि दुःखसंस्पृष्टतया दुःखान्येवेति ॥

२ अनागतदुःखहानिरु दुःखस्य सामग्रीविघटनद्वारा प्रागभावपरिरक्षणम् ॥

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥ प्रकाशक्रियास्थिति-
शीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गाद्यं दृश्यम् ॥ १८ ॥ १ विशेषा-
विशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वणि ॥ १९ ॥ २ द्रष्टा दृष्टिमात्रः
शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

द्रष्टा चिद्रूपः पुरुषो दृश्यं बुद्धितत्त्वम्, तयोर्विवेकाख्यातिपूर्वको
योऽसौ संयोगो भोक्तृभोग्यत्वेन सन्निधानं स हेयस्य दुःखस्य संसारस्य
हेतुः कारणम् ॥ १७ ॥ दृश्यस्य स्वरूपं कार्यं प्रयोजनं चाह । प्रकाशेति ।
प्रकाशः सत्त्वरूपः, क्रिया प्रवृत्तिरूपा रजः, स्थितिर्नियमरूपा तम,
एतद्रूपम् । भूतानीन्द्रियाणि आत्मा स्वरूपं यस्य कार्यसुक्तम् ॥ भोगो-
पवर्गः संसारनिवृत्तिस्तत्तत्कार्यः प्रयोजनं यस्य दृश्यस्य ॥ १८ ॥ गुणानां
पर्वणि अवस्थाविशेषाश्चत्वारो ज्ञातव्याः, विशेषा भूतेन्द्रियाणि, अविशे-
षास्तन्मात्रान्तःकरणं, लिङ्गमात्रं बुद्धिः, अलिङ्गमव्यक्तम्, अव्यक्तस्य सर्व-
त्रान्वयित्वेन ज्ञानादवश्यं ज्ञातव्यानि ॥ १९ ॥ द्रष्टृस्वरूपमाह । द्रष्टा
पुरुषो दृष्टिस्वरूपश्चेतनामात्रस्वरूपः स शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः, प्रत्यया
विवयोपरक्तज्ञानानि तानि अनुपश्यतीति, अव्यवधानेन सन्निधानमात्रेण
बुद्ध्यावुपरागे सति पुरुषस्य द्रष्टृत्वमिति ॥ २० ॥

१ दृश्यपरिणामरूपाणान्दवस्थानामज्ञातानां हातुमशक्यत्वात्प्रथमन्तर्धानाय तदवस्थान्तज्ज्ञो बोधयति । विशेषेति । मुख्येत्यस्य सत्त्वरजस्तमसामवस्था
प्रत्यर्थः ॥

२ हेयं निरूप्योपादेयं निरूपयति । इदमेति ॥

तदर्थं एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥ ^१ कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं
तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥ ^२ स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोप-
लब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥ ^३ तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥
^४ तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

उक्तलक्षणस्य दृश्यस्यात्मा स्वरूपं तदर्थः पुरुषभोक्तृत्वसम्पादनमेव
प्रयोजनमस्य ॥ २१ ॥ यद्यपि विवेकख्यातिपर्यन्ताद्भोगसंपादनात्मनपि
कृतार्थं पुरुषं प्रति तन्नष्टं, तथापि सर्वपुरुषसाधारणत्वादन्यान्प्रत्य-
नष्टव्यापारमवतिष्ठते, अतस्तदविनाश्रीत्येकमुक्तौ न सर्वमुक्तिप्रसङ्गः ॥ २२ ॥
स्वशक्तिर्दृश्यस्वभावः स्वामिशक्तिर्दृष्टुः स्वरूपं तयोर्द्वयोर्वा स्वरूपोप-
लब्धिलक्ष्याः कारणं यः संयोगः स च स्वरूपान्नातिरिक्तो नित्य-
व्यापकयोः संयोगादिसम्बन्धासंभवाद्भोक्तृभोग्यरूपः स्वरूपसम्बन्ध एव
॥ २३ ॥ या पूर्वाक्ता अविद्या सा तस्य संयोगस्य हेतुर्भवति ॥ २४ ॥
तस्या ज्ञानेनोन्मूलिताया अविद्याया योऽभावस्तस्मिन्सति तत्कार्वसंयो-
गस्याप्यभावः तदेव तद्ज्ञानं तद्दृशेः पुरुषस्य कैवल्यमिति ॥ २५ ॥

१ ननु दृश्यस्य पुरुषभोगसंपादनमात्रफलकतया संपादितपुरुषभोगस्य तस्य
प्रयोजनाभावादेव व्यापारविरतौ सर्वेषां पुरुषाणां शुद्धतया बन्धराहित्यात्सं-
सारस्यैरीच्छेदप्रसङ्ग इत्याशङ्काह । कृतार्थमिति ॥

२ दृश्यद्रष्टारौ निरूप्य तयोः संबन्धं निरूपयति । खेति । संयोग इत्यस्य
संयोग इव दृश्यद्रष्टृस्वरूपः संबन्ध इत्यर्थः ॥

३ संयोगस्य कारणमाह । तस्येति ॥

४ तत्ज्ञानमाह । तदिति । तद्दृशे इत्यस्य स्थाने तद्व्यपदेश इति पाठं भवदेवो मन्यते ॥

१ विवेकख्यातिरविप्रता हानोपायः ॥ २३ ॥ तस्य सप्तधा १
प्रान्तभूमौ प्रज्ञा ॥ २७ ॥ २ योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिद्वये ज्ञानदी-
प्तिराविवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

पुरुषगुणभेदविवेकस्य या ख्यातिः प्रख्या अविप्रता विगतोऽन्तरा
युत्यानरूपो विप्रता यस्याः सा हानस्य दृश्यपरित्यागस्योपायः ॥ २६ ॥
विवेकख्यातेः स्वरूपमाह । तस्योत्पन्नविवेकज्ञानस्य ज्ञातव्यविवेकरूपा प्रज्ञा
सा प्रान्तभूमौ सालम्बनसमाधिभूमिपर्यन्तं सप्तप्रकारा भवति, ते प्रकारा
ज्ञातं मया ज्ञेयमित्यादयः ॥ २७ ॥ वक्ष्यमाणयोगाङ्गानुष्ठानादाविवेक-
ख्यातेरशुद्धिद्वये चित्तसत्त्वावरणरूपाऽशुद्धिद्वये या ज्ञानदीप्तिः सात्त्विकः
परिणामो विवेकख्यातिपर्यन्तः स तस्याः ख्यातेर्हेतुः ॥ २८ ॥

१ एतावता प्रबन्धेन संयोगस्य रूपं कारणं कार्यं चाभिहितम्, अयहा-
नोपायकथनहारोपादेयोपादानकारणमाह । विवेकेति । हानोपाय इत्यस्य दृश्य-
हानोपाय इत्यर्थः । विनिवृत्तकर्तृत्वाद्यभिमानाया अभिभूतरजस्तमोमलाया
अन्तर्मुखबुद्धेश्चिच्छायासंक्रान्तिर्विवेकख्यातिस्तस्यां च सत्यां भवत्येव कैवल्य-
मिति तस्या उपादेयोपादानत्वं सिद्धमेवेति बोध्यम् ॥

२ ज्ञातं मया ज्ञेयं न ज्ञातव्यं किञ्चिदास्ते ? जीष्वा मे क्लेशा न मे ज्ञे-
तव्यमस्ति २ ज्ञानमधिगतं मया ३ लब्धा मया विवेकख्याति ४ रिति चतुः-
प्रकारा कार्यविमुक्तिः । चरितार्था मे बुद्धिः १ ज्ञताधिकारा गुणा गिरि-
शिखरनिपतिता आवाण इव न पुनः स्थितिं यावन्ति २ स्वात्मोभूतो मे
समाधिस्तस्मिन् सति स्वरूपमात्मनिष्ठोऽहमिति ३ विप्रकारा चित्तविमुक्ति-
स्तान्सप्त प्रकारानाह । सप्तधेति । तस्यैवस्योत्पन्नविवेकख्यातेरित्यर्थः । प्रान्त-
भूमिप्रज्ञा । पाठोऽयं भाष्ये भावागणेशशक्तौ च ॥

३ विवेकख्यातेरत्यन्तौ निमित्तमाह । योगाङ्गेति । ज्ञानदीप्तिरुत्तरोत्तरवर्द्धं दुध्य-
मानः सात्त्विकः परिणामः ॥

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टा-
वङ्गानि ? ॥ २९ ॥ अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यपरिग्रहा यमाः
॥ ३० ॥ एते जातिदेशकाल २ समयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा
महाव्रतम् ॥ ३१ ॥ शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि
नियमाः ॥ ३२ ॥

कानि तानि योगाङ्गानीत्यपेक्षायां तान्दाह । यमनियमेति सूत्रेण तेषां
व्याख्या अग्रिम सूत्राणि ॥ २९ ॥ तानि क्रमेण दर्शयति । अहिंसेत्या-
दिना । तत्र प्राणवियोगहेतुर्थापारो हिंसा तदभावोऽहिंसा । सत्यं
वाङ्मनसयोर्यथार्थत्वम् । अस्तेयं परस्वापहरणाभावः । ब्रह्मचर्यमुपस्य-
संयमः । अपरिग्रहो भोगसाधनानामस्वीकरणमेते पञ्च यमाः
॥ ३० ॥ तेषां विशेषमाह । एतदिति । जातिर्प्राज्ञगत्यादिः, देशस्तीर्थादिः,
कालश्चतुर्दश्यादिः, समयो ब्राह्मणप्रयोजनादिरेतैरनवच्छिन्ना अहिंसादयः
सार्वभौमा महाव्रतमित्युच्यन्ते सर्वासु चित्तभूमिषु भवाः ॥ ३१ ॥ शौचं
द्विधा नृजलादिभिर्वाह्यमान्तरं मैत्र्यादिभिश्चित्तप्रसादनं सन्तोषस्तुष्टिः
शेषाः प्राग्ब्याख्याता, एते नियमाः ॥ ३२ ॥

१ एष्वङ्गेषु धरणादीन्तरङ्गाण्यङ्गानि, यमादीनि तु हिंसादिवितर्कान्मूल-
नद्वारा समाधेरङ्गानि । एतेषां च पूर्वेषामुत्तरोत्तरोपकारकत्वमपि बोध्यम् ॥
२ ते तु जातिदेशकाल । पा०क० । जाति देशकाल । पा०क० । तत्राहिंसादीनां
जात्यवच्छेदो ब्राह्मणं न हनिष्यामीत्यादिः, देशवच्छेदस्तथैव न हनिष्या-
मीत्यादिः, कालवच्छेदश्चतुर्दश्याच्च हनिष्यामीत्यादिः, समयवच्छेदो देवा-
द्वयव्यतिरेकेण न हनिष्यामीत्यादिः, अनवच्छेदो न हनिष्यामीत्यादिः ॥

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥ वितर्का हिंसादयः
 कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका नृदुमध्याधिसाया
 दुःखाच्चानान्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् १ ॥ ३४ ॥ अहिंसा-
 प्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः २ ॥ ३५ ॥ सत्यप्रतिष्ठायां
 क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

कथमेवां योगाङ्गत्वमित्याह । वक्ष्यमाणवितर्कादिप्रतिपक्षभावने
 सति योगः सुकरो भवति, एते वितर्कादिबाधकाः ॥ ३३ ॥ के वितर्का-
 दवज्ञानाह । पूर्वोक्तहिंसाया वितर्कादयः कृतकारितानुमोदितभेदेन
 विधा । कारणमाह । लोभक्रोधमोहपूर्वका इति, पुनस्त्रैविध्यं नृदुम-
 ध्याधिसायाः, तेषां फलमाह । दुःखाच्चानान्तफलाः ॥ ३४ ॥ तेषां
 यमनिवमादीनामभ्यासोत्कर्षाद्याः सिद्धयो भवन्ति ता आह । तत्सन्नि-
 धाविति । तस्याऽहिंसां भावयतः संनिधौ सहजविरोधिनामप्यहिं-
 नकुलादीनां वैरत्यागः ॥ ३५ ॥ सत्याभ्यासोत्कर्षस्य फलमाह । सत्येति ।
 सत्यप्रतिष्ठायां यागादिक्रियाफलाश्रयत्वं नाम अकृत्वापि यागादिक्रि-
 यास्तद्वचनादन्यस्यापि स्वर्गादिफलदानसामर्थ्यमायाति । किंपुनः स्वस्य
 वक्तव्यम् ॥ ३६ ॥

१ वितर्कादीनां स्वरूपं भेदं कारणं प्रकारं फलं च क्रमेण दर्शयति वि-
 तर्केति । तत्र हिंसादय इति स्वरूपस्य प्रदर्शनं, कृतकारितानुमोदितेति भेदस्य,
 लोभक्रोधमोहेति कारणस्य, नृदुमिति प्रकारस्य, दुःखेति फलस्य ॥

२ अहिंसाप्रतिष्ठायामिति क्वचित्त्रापि दृश्यते ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥ ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठा-
यां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥ अपरिग्रहस्थैर्यं जन्मकथंतासम्बोधः
॥ ३९ ॥ शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥ ? सत्त्व-
शुद्धिसौमनस्यै काश्चेन्द्रियजघात्मदर्शे तथोग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

अस्तेयं यदाऽभ्यस्यति योगी तदा तस्य प्रकर्षान्निरभिलाषस्यापि तस्य
सर्वतो रत्नान्युपतिष्ठन्ति ॥ ३७ ॥ यः किञ्च ब्रह्मचर्यमभ्यस्यति तस्य तत्प्र-
कर्षान्निरतिशयं वीर्यं सामर्थ्यमाविर्भवति । वीर्यनिरोधो हि ब्रह्मचर्यं
तस्य प्रकर्षाच्छरीरेन्द्रियमनःसु वीर्यं प्रकर्षमागच्छति ॥ ३८ ॥ साधन-
परिग्रह एव परिग्रहो न किं तु शरीरपरिग्रह एव परिग्रहस्त-
स्मिन्सति बहिर्मुखवृत्तौ न प्रज्ञोद्भवः, अपरिग्रहस्थैर्यं जन्मकथन्ता
कथमित्यस्य भावः कथन्ता जन्मनः कथन्ता तस्याः सम्बोधः सन्दग्-
ज्ञानं जन्मान्तरे कोऽहमासमित्यादि सर्वं जानातीत्यर्थः ॥ ३९ ॥
यः किञ्च शौचं भावयति तस्य कारणपर्यालोचनात्स्वाङ्गेष्वपि
जुगुप्सा दृष्टा जायते नात्राग्रहः कार्योऽशुचित्वात्तत्तच्च परैः कायवद्धिः
सह संसर्गाभाव उपजायते ॥ ४० ॥ शौचफलमाह । सत्त्वं प्रज्ञा-
भात्मकं तस्य शुद्धीरजस्तमोभ्यामनभिभवः, सौमनस्यं मानसी प्रीतिः,
ऐकाग्र्यं चेतसः स्थैर्यम्, इन्द्रियजयो विषयपराङ्मुखत्वेनात्मन्यवस्था-
पनमात्मदर्शने चित्तस्य समर्थत्वमेते क्रमेण प्रादुर्भवन्ति ॥ ४१ ॥

? शौचस्यैव फलान्तरमाह । सत्त्विति । स्वेकाग्र्येन्द्रिय । पा० १ ॥

सन्तोषाद्नुत्तमसुखलाभः ॥ ६२ ॥ कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धि-
यान्तपसः ॥ ६३ ॥ स्वाध्यायादिदेवतासंप्रयोगः ॥ ६४ ॥
समाधिर्गिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ६५ ॥ स्थिरसुखमासनम्
॥ ६६ ॥ १ प्रयत्नश्चैथियानन्तसमापत्तिश्चाम् ॥ ६७ ॥

सन्तोष फलमाह । सन्तोषप्रकर्षे योगिनस्तवाविद्यमान्तरं सुख-
मादिर्भवति यस्य बाह्यसुखं शरीरेणापि न समम् ॥ ६२ ॥ तपसः
फलमाह । तपः समभ्यस्यमानं चेतसः क्लेशादिगच्छाशुद्धिचय-
द्वारेण कायेन्द्रियाणां सिद्धिसुखार्थमादधाति, इन्द्रियाणां कृत्वायव-
हितादिदर्शनसामर्थ्यं कायस्यागुत्वमहत्वादि यथेच्छं संपद्यते ॥ ६३ ॥
स्वाध्यायफलमाह । मन्त्रजपादिचक्षुषे स्वाध्याये प्रकृष्टमाणे इष्टया
देवताया संप्रयोगः सा देवता प्रयत्नो भवतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ईश्वर-
प्रणिधानफलमाह । ईश्वरे योग्यं भक्तिविशेषस्तुत्या समाधेरावि-
र्भावो भवति, अस्तासु ईश्वरः प्रसन्नः समन्तरात् क्लेशानपहृत्य
समाधिसङ्गेष्यति ॥ ६५ ॥ आसनमाह । आ-ते, नेनेति आसनं
पद्मसंस्तुतादि । तद्यदा स्थिरं विष्कम्भं सुखमनन्देजनीयं तदा
योगाङ्गम् ॥ ६६ ॥ उपायमाह । तदासनं प्रयत्नश्चैथिल्येनाक्लेशेनाका-
शात्तानन्तसमापत्त्या च स्थिरम्, अनन्तआनल्येति पाठद्वये अर्थद्वयं,
प्रयत्नपाठे शेषसमापत्तिः, द्वितीये आकाशसमापत्तिः ॥ ६७ ॥

१ असनस्थिरचसुखत्वयोः कारणमाह । प्रयत्नेति ॥

ततोऽस्मान्निमित्तः ॥ ४८ ॥ तस्मिन्मति प्रज्ञासप्रज्ञातयोर्गे-
तिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥ स तु वाह्याभ्यन्तररक्षा-
वृत्तिर्हृदयात्तसं व्याप्तिः परिदृष्टो दीर्घरूक्षः ॥ ५० ॥ वाह्याभ्य-
न्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥ ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्
॥ ५२ ॥ धारणास्तु च योग्यता भवति ॥ ५३ ॥

फलमाह । तस्मिन्नासनजये सति योगी द्वन्द्वैः शीतोष्णादि-
भिर्नाभिहृन्मय इति ॥ ४८ ॥ आसनस्थैर्ये सति प्राणायामोऽनुष्ठेयः
आसप्रश्वासयोगतिविच्छेदश्चक्षुः, विच्छेदो धारणम् ॥ ४९ ॥ तस्यैव
विभज्य रूपं कथयति । स तु बाह्यवृत्तौ रेचकोऽन्तर्दृष्टिः
पूरकोऽन्तः स्तम्भवृत्तिः कुम्भकस्त्रिविधोऽयं देशेन द्वादशाङ्गुलप्रमाणेन,
कालेन षट्त्रिंशन्मात्रादिना, सङ्ख्याया इत्यतो वारान् कृत इति
भेदेनोपलक्षितो दीर्घरूक्षसञ्ज्ञोभवति ॥ ५० ॥ त्रीन् प्राणायामान्
भिधाय चतुर्थमाह । बाह्येति । द्वादशान्तादिर्बाह्यो हृदयादि-
रान्तरस्तौ द्वावाक्षिप्य पर्यालोचयतः स्तम्भो भूयोगतिविच्छेदः
स चतुर्थः पूर्वस्मादेतस्य निरोध एव विशेषः ॥ ५१ ॥ फलमाह ।
तस्मात्प्राणायामात् प्रकाशचित्तसत्त्वगन्धं यदावरणं क्लेशरूपं तत्क्षीयत
इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ फलान्तरमाह । बद्धमाणा धारणास्तासु प्राणायामैः
क्षीयदोषं मनो यत्र धार्यते तत्र स्थिरं भवति न विक्षेपं
भजते ॥ ५३ ॥

स्वस्वविषयसंप्रयोगाभावे चित्तस्वः रूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥ ततः परमा वक्ष्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

इति पातञ्जले सूत्रे योगशास्त्रे द्वितीयः साधनपादः ॥ २ ॥

प्रत्याहारमाह । इन्द्रियाणां विषयाभिमुख्येन वर्त्तनं यत्तत्परित्यज्य स्वरूपमात्रेऽवस्थानम् । इन्द्रियाणि स्वविषयेभ्यः प्रतीपमाङ्गियन्तेऽस्मिन्निति प्रत्याहारः, तस्मिन्सति इन्द्रियाणि चित्तरूपमात्रानुकारीणि सन्ति ॥ ५४ ॥ प्रत्याहारफलमाह । अभ्यस्यमाने हि प्रत्याहारे तथा वशान्यायत्तानीन्द्रियाणि संपद्यन्ते यथा बाह्यविषयाभिमुखतां नीयमानान्यपि न यान्तीत्यर्थः । तदेवं पादार्थो वमादिभिः प्राप्तबीजभाव आसनादिभिरङ्कुरितः प्रत्याहारेण कुसुमिती ध्यानधारणासमाधिभिः फलिष्यतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति योगचन्द्रिकायां द्वितीयः साधनपादः ॥ २ ॥

१ द्विषदन्वञ्चितस्य धारणा ॥ १ ॥ तत्र प्रत्ययैकतानता २
ध्यानम् ॥ २ ॥ तद्देवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपमन्यमिव समाधिः
॥ ३ ॥ २ तद्वैकल्य संयमः ॥ ४ ॥

धारणामाह ॥ देशे नाभिचक्रादौ चित्तस्य बन्धो विषयान्तरपरि-
हारेण यत् स्थिरीकरणं सा चित्तस्य धारणेत्युच्यते, यमनियमा-
सनप्राणायामप्रत्याहारसिद्ध्युत्तरं निर्वाधे देशे ऋजुकायेन जित-
द्वन्द्वेन संप्रज्ञातसमाधेरभ्यासाय चेतसः स्थिरीकरणं कर्तव्यम् ॥ १ ॥
ध्यानमाह । तत्र तस्मिन्देशे यत्र चित्तं धृतं तत्र प्रत्ययस्य
ज्ञानस्य या एकतानता विसदृशपरिणामपरिहारद्वारेण यदेव
धारणायामालम्बनीकृतं तदालम्बनतयैव निरन्तरमुत्पत्तिः सा ध्यान-
मुच्यते ॥ २ ॥ समाधिमाह । तदेव ध्यानं यथार्थमात्रनिर्भासमर्था-
कारसमावेशादुद्भूतार्थरूपं न्यग्भूतज्ञानस्वरूपत्वेन स्वरूपमन्यतामिवा-
पद्यते स समाधिरित्युच्यते । सम्यगाधीयत एकाग्रोक्रियते यत्र मनः
स समाधिः ॥ ३ ॥ योगाङ्गत्रयस्य तान्त्रिकीं सञ्ज्ञामाह । एक
स्मिन्विषये ध्यानधारणासमाधिलक्षणं त्रयं प्रवर्तमानं संयमसञ्ज्ञया
शास्त्रे व्यवक्रियते ॥ ४ ॥

१ पूर्वसूक्तेष्वङ्गेषु धारणादीनां विशेषेण स्वरूपादि दर्शयितुं प्रारभते । देशेति ॥
२ तत्र तत्प्रत्ययैकतानता--इति भवदेवसम्मतः पाठः ॥
३ तत्रय--इति पा० क० । स च न भाष्यभवदेवभावागणेशभोजराजसम्मतच-
न्द्रिकासम्मतः ॥

तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥ तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥
 त्रयमन्तरङ्गं पूर्वोक्तैः ॥ ७ ॥ तदपि बहिरङ्गं निर्वीजस्य ॥ ८ ॥
 व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्ता-
 न्वयोः निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

तस्य संयमस्य जयादभ्यासेन साध्योत्पादनात् प्रज्ञाया ज्ञातव्य-
 विवेकस्वरूपाया ज्ञालोकः प्रसक्तो भवति ॥ ५ ॥ तस्योपयोग-
 माह । तस्य संयमस्य भूमिषु स्थूलसूक्ष्मालम्बनभेदेन स्थितासु
 चित्तवृत्तिषु विनियोगः कार्यः, अधरां जित्वोत्तरां जयेत् ॥ ६ ॥
 पूर्वोक्तौ यमादियोगाङ्गैः पारंपर्येण समाधेरूपकारकेभ्यो धार-
 णादि योगाङ्गत्रयं संप्रज्ञातस्य समाधेरन्तरङ्गं, समाधिस्वरूपनि-
 ष्यादनात् ॥ ७ ॥ तस्यापि समाध्यन्तरापेक्षया बहिरङ्गत्वमाह ।
 तदपीति । निर्वीजस्य निरालम्बनस्य समाधेरुक्तदपि योगाङ्गत्रयं बहि-
 रङ्गं पारंपर्येणोपकारकत्वात् ॥ ८ ॥ व्युत्थानं क्षिप्तादिभूमित्रयं
 निरोधः प्रकृतसत्त्वचेतसः परिणामः, ताभ्यां जातौ यौ संस्कारौ तयो-
 र्यथाक्रममभिभवप्रादुर्भावौ यदा भवतस्तदा निरोधलक्षणचित्तस्यो-
 भयवृत्तित्वादन्वयो यः स निरोधपरिणाम इत्युच्यते ॥ ९ ॥

१ निरोधस्य यः क्षणस्तस्मिन्द्विस्तेऽन्वयोऽर्थादुक्ताभिभवप्रादुर्भावयोरेव
 स निरोधपरिणाम इत्युच्यत इत्यर्थः ॥

१ तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥ २ सर्वार्थ-
तैकाग्रतयोः क्षयोदयो चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥
३ शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

तस चेतस उक्तान्निरोधसंस्कारात्प्रशान्तवाहिता भवति सदृश-
प्रवाहपरिणामि चित्तं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ चित्तस्य सर्वार्थता
विक्षेपो धर्म एकाग्रतापि धर्मस्तयोर्यथाक्रमं क्षयोदयावभिभवप्रा-
दुर्भावौ उद्रिक्तसत्त्वस्य चित्तस्याऽन्वयितयाऽवस्थानं समाधिपरिणाम
इत्युच्यते, पूर्वस्मादस्यायं विशेषो व्युत्थानसंस्कारस्य न्यग्भाव उत्त-
रस्य निरोधसंस्कारस्योद्भव इह तु क्षयोदयाविति सर्वार्थतारूपस्य
विक्षेपस्यात्यन्ततिरस्कारादनुत्पत्तिरेकाग्रतोद्भवः ॥ ११ ॥ समाहित-
चित्तस्यैको दृष्टिविशेषः शान्तोऽपरत्नूदितो वर्तमानो हावपि समा-
हितचित्तत्वेन तुल्यावेकरूपालम्बनत्वेन सदृशौ उभयत्रापि समाहि-
तचित्तस्यान्वयित्वेनावस्थानमेकाग्रतापरिणाम इत्युच्यते ॥ १२ ॥

१ निरोधपरिणामस्य फलमाह । तस्येति । निरोधपरिणामचित्तस्येत्यर्थः ॥
२ निरोधपरिणामशुक्ला समाधिपरिणाममाह । सर्वार्थेति ॥
३ तृतीयमेकाग्रतापरिणाममाह । शान्तेति । ततः पुनः शान्तोदितौ । पा० क० ।
ततः शान्तोदितौ-इतिभावागच्छेदृष्टिसम्मतः पाठः ॥

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ?

॥१३॥ शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मो ॥१४॥ क्रमान्यत्वं
परिणामान्यत्वे हेतुः २ ॥ १५ ॥

एतेन त्रिविधोक्तचित्तपरिणामेन भूतेषु स्थूलसूक्ष्मेषु इन्द्रियेषु
बुद्धिकर्मभेदेन स्थितेषु धर्मलक्षणावस्थाभेदेन त्रिविधः परिणामो
व्याख्यातोऽवगन्तव्यः। अवस्थितस्य धर्मिणः पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरापत्ति
धर्मपरिणामः। भविष्यत्त्वं विहाय वर्त्तमानत्वस्य वर्त्तमानत्वं
विहयातीतत्वस्य स्वीकारो लक्षणापरिणामः। कोमलत्वादिकं विहाय
कठिनत्वादेः स्वीकारोऽवस्थापरिणामः। यतश्चलगुणवृत्तिर्नापरिण-
ममना क्षणमप्यस्ति ॥ १३ ॥ धर्मिलक्षणासाह। शान्ताः कृतस्वस्वव्या-
पारा उदिताः खंखं व्यापारं कुर्वन्ति, अव्यपदेश्याः शक्तिस्वरूपेण
स्थितास्तेषां शक्तिधर्मस्तन्निविधं धर्मं योऽनुवर्त्तते स्वीकरोति
स धर्मोऽनुच्यते। यथा सुवर्णमनेकभूषणाकारं भवति ॥ १४ ॥ धर्माणा-
मुक्तानां यः क्रमस्तस्य यत्प्रतिक्षणमन्यत्वं परिणामस्यान्यत्वे
नानाविधत्वे हेतुर्ज्ञापकं भवति यथा गृहो घटादिः ॥ १५ ॥

१ चित्तपरिणामवद्भूतानामिन्द्रियाणां च धर्मपरिणामो लक्षणापरिणामोऽव-
स्थापरिणामश्चोहनीयः परिणामत्वेन साधर्मात्। परिणामो व्याख्यात इति भो-
जवृत्तिसम्मतः पाठः ॥

२ अत्र सूत्रे क्रमपदेन क्रमिकाविर्भावका धर्मादयः प्राशुक्ता गृहप्रत्ने ततश्च
क्रमिकधर्मादिभेदात्परिणममानधर्मभेद इति सावार्थः। यद्वा कथमेकस्य धर्मिणो-
ऽनेके परिणामा इत्याशङ्क्य क्रमान्यत्वेन कालभेदात्सम्भवत्येकस्थानेकपरि-
णालयोगितेति समाहितमिति काल एवात्र क्रमशः शब्देनाभिधितः ॥

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥ शब्दार्थ-
प्रत्ययानामितरेतराध्यासात् करस्त्वत्प्रविभागः संयमात्सर्वभूतस्-
तज्ञानम् ॥ १७ ॥ संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम्
॥ १८ ॥ प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

इदानीं संयमस्य सिद्धीः प्रतिपादयति धर्मलक्षणावस्थामेतेन
यत् परिणामत्रयमुक्तं तत्र संयमात्तस्मिन्विषये पूर्वोक्तसंयमकरणा-
दतीतानागतज्ञानं योगिनश्चेतसः शुद्धसत्त्वप्रकाशत्वाद्भूतादि सर्वं
जानन्ति ॥ १६ ॥ शब्दो वर्णध्वनिरूपः, अर्थो जातिगुणक्रियादिः
प्रत्ययो ज्ञानमेवामितरेतराध्यासाद्बुद्धेरूपतासम्पादनात् सङ्कीर्णत्वं
तेषां प्रविभागं विधाय तस्मिन् प्रविभागे यः संयमं करोति तस्य
सर्वेषां मृगपश्यादीनां यद्भुतं शब्दस्तस्य ज्ञानमुत्पद्यते ॥ १७ ॥
द्विविधा वासनासंस्काराः केचित्स्मृत्युत्पादनफलाः केचिज्जात्या-
युर्भोगिहेतवो धर्माधर्माख्यास्तेषु संयमं यदा करोति भावनयैव
पूर्ववृत्तानुसन्धानादुद्बुद्धसंस्कारः सर्वमतीतं पूर्वजन्मानुभूतजात्यादिकं
प्रत्यक्षेण पश्यति ॥ १८ ॥ प्रत्ययस्य परचित्तस्य केन चिन्मुखरागा-
दिनिङ्गेन गृहीतस्य यदा संयमं करोति तदा परकीयचित्तस्य
ज्ञानमुत्पद्यते सरागं विरागं वेति ॥ १९ ॥

न तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ? ॥ २० ॥ काय-
रूपसंयमात्तद्ग्राह्य^२शक्तिस्तन्मे चक्षुःप्रकाशासंयोगे^३ऽन्तर्ज्ञानम्
॥ २१ ॥

अस्यैव विशेषमाह । तस्य परस्य यचितं तत्सालम्बनं स्वकीया-
लम्बनेन सहितं न शक्यते ज्ञातुमालम्बनस्य केन चित्तिङ्गेनाविषयी-
कृतत्वाद्यच्च न गृहीतं तत्र संयमं कर्तुमशक्यत्वान्न भवति चित्त-
धर्मज्ञानं, यदि तु सालम्बनं गृहीतं तदा चित्तधर्मज्ञानं भवत्येव तत्सं-
यमस्य कर्तुं शक्यत्वात् ॥ २० ॥ कायस्य यद्रूपं तस्य संयमाद्रूपस्य चक्षु-
र्ग्राह्यत्वरूपशक्त्याःस्तम्भे प्रतिबन्धे चक्षुःप्रकाशः सत्त्वधर्मस्तस्यासंयोगे
तद्गृहणाभावे योगिनोऽन्तर्ज्ञानं भवति न केन चिदृश्यते ॥ २१ ॥

१ न च सालम्बनमिति कचित्पाठः स च भोजवृत्तप्रसङ्गतः । न केवलं पर-
चित्तज्ञानमेवापि तु परकीयचित्तविषयस्यापि प्रणिधानाऽधिक्ये भवति योगिनो
ज्ञानमिति भावार्थः । अत्रार्थस्तु सविषयस्य परचित्तस्य ज्ञानविषयत्वासंभवा-
च्चिरालम्बनस्यैवज्ञानमिति, अत्र च प्रथममेवेति शेषः । केचित्तु परचित्तस्थानु मा-
नादीनापि ज्ञानसम्भवात्तज्ज्ञाने का योगिनो विशेषसिद्धिरत आह । न तदिति ।
अवमर्थः यद्यपि मुखरागादिलिङ्गेन सरागं विरागं वा परचित्तमिति शक्नो-
तीतरोऽप्यध्यवसितं परं विशेषतः परचित्तविषयज्ञापकलिङ्गालाभेन योगिन
एव तज्ज्ञानं नान्यस्येति । भावागणेशवृत्तौ त्वेतरस्यैव नास्ति ॥

२ संयमाद्ग्राह्य इति पा० क० ॥

३ संप्रयोगे इति पा० क० ॥

एतेन शब्दाद्यन्तर्ज्ञानमुक्तम्^१ ॥ २२ ॥ सोपक्रमं
निरूपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २३ ॥
मैत्र्यादिषु बलानि^२ ॥ २४ ॥

एतेन रूपाद्यन्तर्ज्ञानोपायप्रदर्शनेन शब्दादीनां ओत्रा-
दिग्राह्याणामन्तर्ज्ञानमुक्तं वेदितव्यम् ॥ २२ ॥ सिद्धान्तराग्याह ।
यत्पूर्वकृतं कर्म तद् द्विविधमेकं फलजननायोपक्रमेण कार्यकरणाभिमुख्येन
सह वर्तत इति सोपक्रममपरमुक्तरूपविपरीतं निरूपक्रमं तस्मिन्
द्विविधे कर्मणि यः संयमं करोति किं शरीरविपाकं किं
चिरविपाकमिति एवं ध्यानं दाह्यादपरान्तज्ञानमुत्पद्यते अपरान्तं
शरीरवियोगस्तज्ज्ञानममुष्मिन् देशे काले वा शरीरवियोगो
भविष्यतीति । अरिष्टेभ्यो वा आध्यात्मिकादीनि त्रिविधान्यरिष्टानि
मिहितकर्णकालिकक्रोधवायुघोषाश्रवणविकृतपुण्यदर्शनस्वर्गादिपदार्थ-
दर्शनानि तेभ्यः शरीरवियोगकालं जानाति । अयोगी
संशयेन योगी निश्चयेन जानातीति उभयोर्भेदः ॥ २३ ॥ मैत्र्यादिषु
विहितो यः संयमस्तस्य बलानि मैत्र्यादीनां सम्बन्धीनि प्रादुर्भ-
वन्ति । मैत्र्याद्युत्कर्षे सर्वस्य मित्रत्वादिकं प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥

१ भावागमोनेतरस्त्वत्वं अन्यते । भाष्येऽप्यव्याख्यातत्वाद् भाष्यरूपमेवैतत् ।
भोजराजेन तु व्याख्यातम् ॥

२ सर्वत्र मैत्र्यादिभावनायां सर्वेष्वलेष्वात्मीयत्वं प्रादुर्भवंतीति भावः ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ? ॥ २५ ॥ प्रवृत्तगालोकन्यासात्सूक्ष्मा-
 व्यवहितविप्रकृतज्ञानम् ॥ २६ ॥ भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २७ ॥
 चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २८ ॥ ध्रुवे तद्वतिज्ञानम् ॥ २९ ॥
 २ नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ ३० ॥ कण्ठकूपे क्षुत्पिपासा-
 निवृत्तिः ॥ ३१ ॥

हस्त्यादिसम्बन्धिषु बलेषु कृतसंयमस्य तद्वलानि हस्त्यादिवलानि
 आविर्भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ विषयवतीव्योतिष्मतीरूपप्रवृत्तौ य आलोकः
 प्रकाशस्तस्य सर्वविषयेषु न्यासात्तेषां भावनादन्तःकरणेन्द्रियेषु सूक्ष्मव्य-
 वहितविप्रकृतनिधिरसायनादेर्ज्ञानमुत्पद्यते ॥ २६ ॥ सूर्ये यः संयमं
 करोति तस्य भूर्भुवादिसप्तभुवनज्ञानमुत्पद्यते ॥ २७ ॥ चन्द्रे संयमा-
 त्तराणां व्यूहः सन्निवेशस्तज्ज्ञानमुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ध्रुवे व्यो-
 तिष्प्रधाने निश्चले कृतसंयमस्य तारादीनां गत्यादिज्ञानमुत्पद्यते
 इयं तारा, अयं ग्रहः, इदत्कालेन गच्छतीति ॥ २९ ॥ घोडशारे
 नाभिचक्रे कृतसंयमस्य काये यो व्यूहो विशिष्टरसनाद्याद्यवस्थानं
 तस्य ज्ञानमुत्पद्यते ॥ ३० ॥ कण्ठे गले कूपो जिह्वामूलं
 जिह्वामूले गर्त्ताकारप्रदेशस्तत्स्पर्शात्प्राणादीनां क्षुधाद्या भवन्ति तस्मिन्
 कृतसंयमस्य क्षुत्पिपासादयो निवर्तन्ते ॥ ३१ ॥

१ पूर्वोक्तमेव विवक्षयति । बलेष्विति । यत् क चिद्धस्तिबले वायुवेगे सिंहवीर्ये
 वाऽऽस्तीत्यर्थं भावयतस्तद्व्युक्तत्वमाविर्भवति योगिन इत्यर्थः ॥

२ बाह्व्याः सिद्धीः प्रतिपादप्राभ्यन्तराः प्रतिपादयितुमुपक्रमते । नाभीति ॥

बूर्भनाद्यां स्वीर्यम् ॥ ३२ ॥ मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३३ ॥
 प्रातिभादा सर्वं सर्वनिमित्तानपेक्षम् ? ॥ ३४ ॥ हृदये चित्तसं-
 वित् ॥ ३५ ॥ सत्त्वपुरुषयोरेत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययावि-
 शेपाद् भोगः परार्थान्यस्वार्थं २ संयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३६ ॥

कण्ठरूपस्याधस्तादृष्टा बूर्भनाद्या नाडी तस्यां कृतसंयमस्य चेतसः
 स्वीर्यमुत्पद्यते ॥ ३२ ॥ शिरःकपाले ब्रह्मरन्ध्राख्यं छिद्रं प्रकाशत्वाञ्ज्यो-
 तित्तस्मिन् कृतसंयमस्य सिद्धाङ्गां दर्शनं भवति ॥ ३३ ॥ ययार्थं
 प्रागुत्पद्यमानं ज्ञानं प्रतिभा तस्यां संयमे क्रियमाणे तारकं ज्ञान
 सुदेति संयमान्तरानपेक्षः सर्वं जानातीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ हृदय-
 पुण्डरीकान्तःकृतसंयमस्य स्वपरचित्तज्ञानमुत्पद्यते स्वपरचित्तगतं
 सर्वज्ञानातीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सत्त्वं प्रकाशसुखात्मकः प्राधानिकः
 परिणामः पुरुषो भोक्ता तयोश्चेतनाचेतनत्वादत्यन्तासंकीर्णत्वं तयोः
 प्रत्ययस्याविशेषाद् भेदेनाप्रतिभासनाद्या सुखसंविता भोगः स पु-
 र्घानिमित्तत्वात्परार्थः तदन्यः स्वार्थः पुरुषस्वरूपमात्रानन्वयः परित्यक्ता-
 ऽहङ्कारे सत्त्वे चित्कायासंक्रमस्तत्र कृतसंयमस्य पुरुषज्ञानमुत्प-
 द्यते ॥ ३६ ॥

१ सर्वनिमित्तानपेक्षमिति भाष्ये ऽव्याख्यातत्वात्तदसंमतमपि भोजराजेन व्या-
 ख्यातम् । मनोमात्रजन्यमविर्यवादि द्रागुत्पद्यमानं ज्ञानं प्रतिभा । विवेक-
 ख्यातेः पूर्वभावि ज्ञानं तारकं प्रातिभम्, ययोदे प्रप्रति सवितरि प्राक् प्रभवैव
 निखिलप्रकाश एवं तारकेयैव निखलविषयप्रकाश इति भावः ॥

२ प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थात् स्वार्थ—इति भाष्यसंमतः पाठः ॥

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शस्वादवार्त्ता जायन्ते ॥ ३७ ॥

ते समाधायुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३८ ॥ वस्तुकारण-

शैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च ? चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३९ ॥

अस्य फलमाह । ततः पुरुषसंयमाद् व्युत्थितस्यापि ज्ञानानि-
जायन्ते, तत्र प्रातिभं पूर्वोक्तं ज्ञानं, श्रावणं श्रोत्रेन्द्रियजं,
वेदना स्पर्शनेन्द्रियजमादर्शश्चक्षुरिन्द्रियजं ज्ञानमास्वादो रसनेन्द्रियजं
ज्ञानं वार्त्ता गन्धसंवित् सर्वत्र दिव्यत्वं विवक्षितमेतानि भवन्ति ॥ ३७ ॥
ते प्राक् प्रतिप्रादिताः फलविशेषाः समाधायुपद्रवा विघ्ना व्युत्थाने
विशिष्टफलदायकत्वात् सिद्धयो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ व्याप्यात्मचित्त-
योर्नियतकर्मणा शरीरान्तर्गद्देदनं सम्बन्धस्तस्य कारणं धर्माधर्माख्यं
यदा शिथिलं भवति तस्माच्चित्तस्य यः प्रचारो हृदयादिषया-
भिमुख्येन प्रसरस्तस्य ज्ञानाच्चित्तवह्नाद्यादि यो जानाति स पर-
शरीरं सजीवं मृतं वा प्रविशति सर्वं सूक्ष्मं तदनु मधुकरराजमिव
मधुमक्षिकाः कर्मणाशद्योगी सर्वत्र व्यवहरतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिवसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ४० ॥

समानजयात्प्रज्वलनम् ॥ ४१ ॥ ओत्ताकाशयोः सम्बन्ध-
संयमाद्विद्यं ओत्तम् ॥ ४२ ॥

हृदयान्मुखनासिकादारेण वायोः प्रणयनात् प्राण इत्युच्यते ।
नाभिप्रदेशात्पादाङ्गुष्ठपर्यन्तमपनयनादपानो नाभिप्रदेशं परिवेष्ट्य
समन्तान्नयनात्समानः कृकाटिकादेशादाशिरोवृत्तेऽन्नयनादुदानः व्याप्य
नयनात्सर्वशरीरव्यापी व्यान उदानस्य संयमद्वारेण जयादितरेषां
वायूनां निरोधादूर्ध्वगामित्वेन जले नद्यादौ कर्हमे कण्टकादिषु वा
न सज्जते अतिलघुत्वात्तूलपिण्डवज्जलादौ मज्जितोऽपि उद्भूती-
त्यर्थः अयमुत्क्रान्तिशब्दार्थः ॥ ४० ॥ अग्निमावेष्ट्य स्थितस्य वायोः
समानाख्यस्य जयाद्वशीकारादग्नेस्तेजसा प्रज्वलन्निव योगी भाती-
त्यर्थः ॥ ४१ ॥ ओत्तेन्द्रियाकाशयोः सम्बन्धो देशदेशिभावस्तस्मिन्
कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं ओत्तं प्रवर्तते युगपत्सूक्ष्मवहितविप्र-
कृष्टशब्दग्रहणसमर्थं भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

१ जयाज्ज - इति भाष्यभवदेवसंमतः पाठः । कचिद्भोजवृत्तावप्येतादृश
एव पाठः ॥

ततोऽग्निमाहिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४६ ॥
 रूपलावण्यवल्बवज्रसंहननानि^२ कायसंपत् ॥ ४७ ॥ ग्रहण-
 स्वहृत्पाक्षितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४८ ॥

तस्य फलमाह । अग्निमा अणुत्वापत्तिः महिमा महत्त्वं लविमा लघुत्व-
 प्राप्तिर्गहिमा गुह्यत्वापत्तिः प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण चन्द्रादिसर्जनशक्तिः प्राका-
 ल्यमिच्छानभिघातः शरीरान्तःकरणेश्वरत्वमीशित्वं सर्वतः प्रमथिष्णुत्वं
 वशित्वं सर्वभूतानि तदुक्तं नातिक्रामन्ति त एते अग्निमाद्याः समाधुपयो-
 गिभूतजयाद्योगिनः प्रादुर्भवन्ति एता महासिद्धय इत्युच्यन्ते कायसंपत्
 वक्ष्यमाणा तां प्राप्नोति तद्धर्मानभिघातश्च तस्य कायस्य ये धर्माः
 रूपादयस्तेषामनभिघातो नाशो नास्ति अस्य रूपस्याग्निवाय्वादिना
 दाहशोभादिनां न भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ कायसंपदमाह । रूपलाव-
 ण्यवल्बानि प्रसिद्धानि वज्रसंहननं वज्रवत्कठिना संहतिरस्य शरीरे
 भवतीत्यर्थ इति कायस्याविर्भूतगुणसम्पत् ॥ ४७ ॥ इन्द्रियजयमाह ।
 ग्रहणं विषयाभिमुखी वृत्तिः स्वरूपं सामान्येन प्रकाशत्त्वम् अस्मिता
 अहङ्कारानुगमः अन्वयार्थवत्त्वे पूर्ववत् । एतेषामिन्द्रियाणामवस्थापञ्चके
 संयमं कृत्वेन्द्रियजयी भवति ॥ ४८ ॥

१ संपद्भूतो—इति पा० क० ॥

२ संहननत्वानि—इति पा० क० । संहननत्वादीनि । इतिभवदेवशंभतः पाठः ॥

ततो मनोजवित्वं विकारणभावः प्रधानजयस्य ॥४८॥ सत्त्व-
पुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च
॥ ५० ॥ तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५१ ॥ ^१स्थानु-
पनिमन्त्रणे सङ्गसंयमकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५२ ॥

शरीरस्य मनोवद्वृत्तिलाभो मनोजवित्वं कायनिरपेक्षाणामिन्द्रि-
याणां वृत्तिलाभो विकारणभावः सर्ववशित्वं प्रधानजयः एताः
सिद्धयो जितेन्द्रियस्य प्रादुर्भवन्ति ॥ ४९ ॥ अन्तःकरणजयमाह ।
सत्त्वान्तःकरणे कृतसंयमस्य या उत्पद्यते सत्त्वपुरुषयोः ख्यातिर्गुणानां-
श्रिधिकीभावस्तन्माहात्म्यात्तत्र स्थितस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृ-
त्वं च समाधिर्भवति । इयं विशोक्ता नाम सिद्धिः ॥ ५० ॥ एतस्यां
विशोक्तायां सिद्धौ यदा वैराग्यमुत्पद्यते तदा दोषाणां रागादीनां
यद्वीजमविद्यादयन्तस्य क्षये निर्मूलत्वे कैवल्यमात्यन्तिकी दुःखनि-
वृत्तिः ॥ ५१ ॥ तत्र समाधौ स्थित्युपायमाह । प्रधानजयस्य-
मधुमतीति संज्ञा तस्यां कृतसंयमस्य स्वामिनो देवा उपनि-
मन्त्रयितारो भवन्ति दिव्यस्थ्यादिना तस्मिन्नुपनिमन्त्रणे नानेन
सङ्गः कर्त्तव्यो नापि स्मयः सङ्गस्मयकरणे समाध्यनुत्साहोऽनिष्टप्र-
सङ्गः स्यात् ॥ ५२ ॥

१ स्थानुपनिमन्त्रणे—इति पाठो भोजभवदेवभावागणेशवृत्तिषु ।

अग्रे--सङ्गसंयम—इति पा० क० ॥

क्षणात्तत्क्रमयोः संयमाद् विवेकजं ज्ञानम् ॥५३॥ जाति-
लक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदान्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ५४ ॥
तारकं सर्वविषयं सर्वथा विषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञा-
नम् ॥ ५५ ॥ सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसास्ये कैवल्यम् ॥ ५६ ॥
इति पातञ्जले सूत्रे योगशास्त्रे तृतीयो विभूतिपादः ॥ ३ ॥

क्षणानां यः क्रमः पौर्वापर्येण परिणामस्तत्र संयमात् प्रागुक्तं
विवेकजं ज्ञानमुत्पद्यते सूक्ष्मक्षणादिज्ञानात्सूक्ष्ममहदादीनां ज्ञानं
भवति ॥ ५३ ॥ पदार्थानां भेदहेतवो जातिलक्षणदेशा भवन्ति
तत्र जात्या भेदो यथायं गौरयं महिष इति । जात्या तुल्ययोर्लक्षणेन-
भेदो यथायं गौः शुक्लोऽयमरुण इति, देशाद् यथा तुल्यपरिमाणयो-
रामलकयोर्भिन्नदेशावस्थितयोर्यत्र भेदो न जायते तत्रापि कृतसंयमस्य
ज्ञानमुपजायते उभयोर्भेदप्रतिपत्तिर्भवत्येव ॥ ५४ ॥ उक्तसंयमबलादन्य-
भूमिकोत्पन्नं ज्ञानं संसारोत्तारणान्तारकमित्युच्यते सर्वाणि महदा-
दीनि विषया यस्येति सर्वविषयं तत्त्वानां स्थूलाद्यवस्थाविषयत्वात्
सर्वथा विषयमतीतादिविषयत्वात् अक्रमं नाम भाव्यपि विद्यमानत्वेन
पश्यति ॥ ५५ ॥ उक्तलक्षणयोः सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसास्येऽपि सत्त्वस्य
कर्तृत्वनिवृत्त्या स्वकारणे जयः पुरुषस्योपचरितभोगनिवृत्त्या कैवल्यं
मोक्षो भवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इति योगचन्द्रिकायां तृतीयो विभूतिपादः ॥ ३ ॥

जन्मोपधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥ जात्यन्तर-
परिणामः प्रकृत्यापूरणात्^१ ॥ २ ॥^२ निमित्तनप्रयोजकं प्र-
कृतीनां वरणभेदस्तु ततः चैत्रिकवत् ॥ ३ ॥

कैवल्याख्यं चतुर्थपादमाह । तत्र सिद्धीनामनेकजन्मं सूचयति
काश्चन जन्मत एव यथा कपिलादीनाम्, व्योमधिसिद्धयः पाश्चादयः
मन्त्रसिद्धिराकाशगमनादि । तपःसिद्धिर्विश्वामित्रादीनां समाधिजाः
प्राक् प्रतिपादिताः ॥ १ ॥ योऽह्यसिद्ध्यन्मनि जात्यन्तरपरिणामः स-
प्रकृत्यापूरणात् याच्चात्यजन्मप्रकृतयोऽस्मिन् जन्मनि विकारानापू-
रयन्ति ॥ २ ॥ निमित्तं धर्मादि तन्न प्रयोजकं प्रकृतीनां
परिणामे कुतस्तस्य धर्मादेर्व्यापार इत्याह । वरणभेद इति ।
ततोऽनुष्ठेयमानधर्मादेर्वरणभेदो वरणमावरकमधर्मादि तस्यैव वि-
रोधित्वाद्भेदः क्षयः क्रियते । यथा चैत्रिकाः कृषीवत्, कौदरात्के दा-
रान्तरे जलानयनार्थं प्रतिबन्धावरणभेदमात्रं करोति तद्वत् ॥ ३ ॥

१ भाष्यप्रभोजभवदेवभावागणेशवृत्तिपु, प्रकृत्यापूरणात्—इत्येव पाठः । ततश्च
नन्दीश्वरादीनामिहैव परिदृश्यमानस्य जात्यादिपरिणामस्य जन्मान्तरोपसमाधि-
जन्यत्वमव्याहृतम् ॥

२ ननु धर्मादीनां लोकप्रसिद्धं हेतुत्वमनुपपन्नमतस्याह० निमित्तसंप्रयोजक
मिति । प्रतिबन्धकाभावात्संपादकतयैव धर्मादीनां लोकप्रसिद्धहेतुत्वोपपत्तिरिति
तात्पर्यम् ॥

निर्माणचित्तान्यस्त्रितामाचात् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं
चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥ तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥
कर्माशुक्लद्वयं^२ योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

योगी अनेकशरीराणि युगपत्सृजतीत्याह । योगिनः स्वयं निर्मितेषु
कायेषु यानि चित्तानि तानि मूलकारणादस्त्रितामाचात् प्रसरन्ति अर्भ-
विष्कुलिङ्गा इव ॥ ४ ॥ चेतसां प्रवृत्तिभेदे व्यापारनानात्वे एकं योगि-
नश्चित्तं प्रयोजकमधिकादृत्वेन प्रेरकं तेन न भिन्नं तत्त्वम् ॥ ५ ॥ जन्म-
प्रभवाच्चित्तात्मसाधिप्रभवस्य वैलक्षण्यमाह । ध्यानजं समाधिजं
यश्चित्तं तज्जन्मजादिषु पञ्चसु मध्ये अनाशयं कर्मवासनारहि-
तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ शुभफलदं यागादिकर्म शुक्लमशुभफलदं
ब्रह्महत्यादि दृष्ट्याशुभयसङ्गीर्यं शुक्लद्वयं तत्र शुक्लं दानादिमतां
दृष्ट्यां नारकिणां शुक्लद्वयं मनुष्याणां योगिनां संन्यासवतामशुक्ल-
द्वयं क्रियमायं कर्म फलत्यागानुसन्धानेनानुष्ठानान्न किञ्चित्फल-
मारभते ॥ ७ ॥

१ अर्थ आद्यजन्मभावस्तु न निर्माणशब्दस्य चित्तपदेन संप्रतीति योगविभागा-
दिना सप्रत्यस्तस्य कर्मधारवो वा समासः । बाहुवचनकर्मकण्य वा ल्यट् । तदनु-
सारेण चन्द्रिकायामपि क्वचित् स्वयं निर्मितानि यानि चित्तानीतिव पाठः ॥

२ कर्माशुक्लद्वयं - इति भाष्यसंसतः पाठः ॥

ततस्तद्विपाकाऽनुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥
जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेक-
पत्वात् ॥ ९ ॥

अस्यैव कर्मणः फलमाह ॥ द्विविधवासनानामध्ये जात्या-
युर्भोगफलाः पूर्वं कृतनिर्णयाः । यास्तु स्मृतिफलास्ततः कर्मणो
यादृक् शरीरमारब्धं देवादि तस्य विपाकस्य या अनुगुणा अनुकूपा
वासनास्तासामेव तस्मादभिव्यक्तिर्वासनानां भवति ॥ ८ ॥ आसां
कार्यकारणभावानुपपत्तिं निराकरोति इह कां चिद्योनिमनुभूय ददा
योन्यन्तरसहस्रव्यवधानेन तामेव पुनर्योनिं प्रतिपद्यते तत्र या वासनाः
प्रकटीभूताः आसंस्तास्तयाविधव्यञ्जकाभावात्तिरोभूताः पुनस्तादृक्-
शरीरलाभे प्रकटीभवन्ति ॥ जातिदेशकालव्यवधानेऽपि तासां स्तानु-
पसृत्यादिफलसाधने आनन्तर्यं नैरन्तर्यं कुतः स्मृतिसंस्कारयो-
रेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

१ कर्मणः कर्मविपाकानुरूपानामेव वासनानामभिव्यक्तिरिति योगिनाज-
शुक्लकण्ठाकर्मानुरूपाऽशुक्लकण्ठैव वासनाऽभिव्यक्ता भवति फलरेषां शुक्ला कण्ठा
शुक्लकण्ठा वेति भावः ॥

ताद्यामनादित्वादिप्रमाणो नित्यत्वात् ॥ १० ॥ हेतुफलाद्यवा-
लम्बनैः संगृहीतत्वादिप्रामभावे तदभावः ॥ ११ ॥ अतीता-
नागतं स्वरूपतोऽस्त्वध्वभेदाऽद्वर्माणाम् ॥ १२ ॥ ते व्यक्तसूक्ष्मा-
गुणाल्लानः ॥ १३ ॥

वासनानां यदा प्रथममेवानुभवस्तदा किं स सनिमित्त
उदानिमित्त इति शङ्कामपनयति तासां वासनानामनादित्वं न
विद्यते आदिर्नस्य तस्य भावस्तत्त्वं कुत इत्यत आह । आशि-
षो नित्यत्वात् येयमाश्रीर्महामोहरूपा सुखसाधनं मे भूयान्न कदा
चित्तेन वियोग इत्येवं रूपसङ्कल्पो वासनाकारणं तस्य नित्यत्वात् ॥ १० ॥
आसां हानोपायमाह । वासनानामन्तरानुभवो हेतुस्तस्याप्यनुभवस्य
रागादयस्तेषामविद्येति साक्षात्कारमर्थेण च हेतुः फलं शरीरादि
आश्रयो बुद्धिसत्त्वमात्मन्यनं यदेवानुभवस्य तैरनन्तानां वासनानां संगृ-
हीतत्वात्तेषामभावे वासनाऽभावः ॥ ११ ॥ सतामभावासंभवादसतां
चोत्पत्त्यसंभवात्तैर्धर्मैर्विपरिणाममानो धर्मा एकरूपो धर्मास्त्वेके
तस्माद्वर्माणामतीतानागताद्यध्वभेदस्तस्मादपवर्गपर्यन्तमेकमेव चित्तं
धर्मि ॥ १२ ॥ धर्मधर्मिणो व्यक्तसूक्ष्मसत्त्वादिगुणपरिणामरूपाः ॥ १३ ॥

१ भाग्यप्रभवदेवभावगवेशदृष्टिः --त्वं चाशिषो --इति पाठः ॥

२ स्वरूपतोऽध्वभेदा --इति पा० क० ॥ स्वरूपं नाद्यध्वभेदा --इति पा०
क० भोजवृत्तौ ॥

जन्मोपधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥ जात्यन्तर-
परिणामः प्रकृत्यापूरणात्^१ ॥ २ ॥ ^२निमित्तमप्रयोजकं प्र-
कृतौनां वरणभेदस्तु ततः चैत्तिकवत् ॥ ३ ॥

कैवल्याख्यं चतुर्थपादमाह । तत्र सिद्धीनामनेकजन्मं सूचयति
काश्चन जन्मत एव यथा कपिलादीनाम्, व्योमसिस्त्रियः पारदादयः
मन्त्रसिद्धिराकाशगमनादि । तपःसिद्धिर्विश्वामित्रादीनां समाधिजाः
प्राक् प्रतिपादिताः ॥ १ ॥ योऽह्यस्मिन्नन्मनि जात्यन्तरपरिणामः स-
प्रकृत्यापूरणात् याच्चात्यजन्मप्रकृतयोऽस्मिन् जन्मनि विकारानाम्पू-
रयन्ति ॥ २ ॥ निमित्तं धर्मादि तन्न प्रयोजकं प्रकृतौनां
परिणामे कुतस्तस्य धर्मादेर्व्यापार इत्याह । वरणभेद इति ।
ततोऽनुष्ठायमानधर्मादेर्वरणभेदो वरणमावरकमधर्मादि तस्यैव वि-
रोधित्वाद्भेदः क्षयः क्रियते । यथा चैत्तिकः क्षयीवत्, केशरात्के दा-
रान्तरे जलानयनार्थं प्रतिबन्धावरणभेदमात्रं करोति तद्वत् ॥ ३ ॥

१ भाष्यप्रभोजभवदेवमावागणेशवृत्तिपु, प्रकृत्यापूरणात्—इत्येव पाठः । ततश्च
नन्दीश्वरादीनामिहैव परिदृश्यमानस्य जात्यादिपरिणामस्य जन्मान्तरीयसमाधि-
जन्यत्वमव्याहृतम् ॥

२ गनुधर्मादीनां लोकप्रसिद्धं हेतुत्वमनुपपन्नमत आह । निमित्तमप्रयोजक
मिति । प्रतिबन्धकाभावसंपादकतयैव धर्मादीनां लोकप्रसिद्धहेतुत्वोपपत्तिरिति
तात्पर्यम् ॥

निर्माणावित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं
चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥ तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥
कर्माशुक्लकृष्णं^२ योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

योगी अनेकशरीराणि युगपत्सृजतीत्याह । योगिनः स्वयं निर्मितेषु
कायेषु यानि चित्तानि तानि मूलकारणादस्मितामात्रात् प्रसरन्ति अस्मि-
न्विस्फुलिङ्गा इव ॥ ४ ॥ चेतसां प्रवृत्तिभेदे व्यापारनानात्वे एकं योगि-
मस्चित्तं प्रयोजकमधिष्ठातृत्वेन प्रेरकं तेन न भिन्नं तत्त्वम् ॥ ५ ॥ जन्म-
प्रभवावित्तात्समाधिप्रभवस्य वैलक्षण्यमाह । ध्यानजं समाधिजं
यस्चित्तं तज्जन्मजादिषु पञ्चसु मध्ये अनाशयं कर्मवासनारहि-
तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ शुभफलदं यागादिकर्म शुक्लमशुभफलदं
ब्रह्महत्यादि कृष्णमुभयसङ्गीर्णं शुक्लकृष्णं तत्र शुक्लं दानादिमतं
कृष्णं नारकिणं शुक्लकृष्णं मनुष्याणां योगिनां संन्यासवतामशुक्ल-
कृष्णं क्रियमाणं कर्म फलव्यागानुसन्धानेनानुष्ठानान्न त्रिचिह्नफल-
मारभते ॥ ७ ॥

१ अर्थः आद्यजन्मभावल्लुप्तनिर्माणशब्दस्य चित्तपदेन सप्रतीति योगविभागा-
दिना सप्रत्ययत्वस्य कर्मधारयो वाचनात् । बाहुबलात्कर्मकण्य वा ल्यट् । तदनु-
सारेण चन्द्रिकायामपि कचित् स्वयं निर्मितानि यानि चित्तानीत्येव पाठः ॥

२ कर्माशुक्लकृष्णं - इति भाष्यसंमतः पाठः ॥

१ ततस्तद्विपाकाऽनुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकक-
पत्वात् ॥ ९ ॥

अस्यैव कर्मणः फलमाह ॥ द्विविधवासनामध्ये जात्या-
युर्भोगफलाः पूर्वं ह्यतर्क्याः । यास्तु स्मृतिफलास्ततः कर्मणो
यादृक् शरीरमारब्धं देवादि तस्य विपाकस्य वा अनुगुणा अनुगुणा
वासनास्तस्मादेव तस्मादभिव्यक्तिर्वासनानां भवति ॥ ८ ॥ आसां
कार्यकारणभावानुपपत्तिं निराकरोति इह कां चिद्योनिमनुभूय ददा
येन्यन्तरसहस्रव्यवधानेन तामेव पुनर्योनिं प्रतिपद्यते तत्र या वाजनाः
प्रकटीभूताः आसंस्तास्तयाविधव्यञ्जकाभावान्तिरोभूताः पुनस्तादृक्-
शरीरलाभे प्रकटीभवन्ति॥ जातिदेशकालव्यवधानेऽपि तासां स्तानु-
पस्तृत्यादिफलसाधने आनन्तर्यं नैरन्तर्यं कुतः स्मृतिसंस्कारयो-
रेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

१ कर्मणः कर्मविपाकानुरूपत्वात् तमेव वासनानामभिव्यक्तिरिति योगिनाम-
शुक्लवर्णकर्मनुरूपाऽशुक्लवर्णैव वासनाऽभिव्यक्ता भवति इतरेषां शुक्ला कर्णा
शुक्लवर्णा वेति भावः ॥

तासामनादित्वाभाषिणो ? नित्यत्वात् ॥ १० ॥ हेतुफलाश्रया-
लब्धनैः संगृहीतत्वादिषामभावे तदभावः ॥ ११ ॥ अतीता-
नागतं स्वरूपतोऽस्त्वध्वभेदाऽवर्णयाम् ॥ १२ ॥ ते व्यक्तसूक्ष्मा-
गुणात्मानः ॥ १३ ॥

वासनानां यदा प्रथममेवानुभवस्तदा किं स सनिमित्त
उतानिमित्त इति शङ्कामपनयति तासां वासनानामनादित्वं न
विद्यते आदिर्यस्य तस्य भावस्तत्त्वं कुत इत्यत आह । आशि-
षो नित्यत्वात् येयमाशीर्भहामोहरूपा सुखसाधनं मे भूयान्न कदा
चित्तेन वियोग इत्येवं रूपसङ्कल्पो वासनाकारणं तस्य नित्यत्वात् ॥ १० ॥
आसां हानोपायमाह । वासनानामन्तरानुभवो हेतुस्तस्याप्यनुभवस्य
रागादयस्तेषामविद्येति साक्षात्पारम्पर्येण च हेतुः फलं शरीरादि
आश्रयो बुद्धिसत्त्वमालम्बनं यदेवानुभवस्य तैरनन्तानां वासनानां संगृ-
हीतत्वात्तेषामभावे वासनाऽभावः ॥ ११ ॥ सतामभावासंभवादसतां
चोत्पत्त्यसंभवात्तैर्धर्मैर्विपरिणाममानो धर्मी एकरूपो धर्मास्त्वेकौ
तस्माद्धर्माणामतीतानागताद्यध्वभेदस्तस्मादपवर्णपर्यन्तमेकमेव चित्तं
धर्मि ॥ १२ ॥ धर्मधर्मिणो व्यक्तसूक्ष्मासत्त्वादिगुणपरिणामरूपाः ॥ १३ ॥

१ भाष्यप्रभवदेवभावागशेषवृत्तिः --त्वं चाशिषो --इति पाठः ॥

२ स्वरूपतोऽध्वभेदा --इति पा० क० ॥ स्वरूपं नास्त्वध्वभेदा --इति पा०
क० भोजवृत्तौ ॥

परिणामैकत्वादस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥ वस्तुसाध्ये चित्तभेदात्-
योर्विविक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥ २ तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य
वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १६ ॥ सदा ज्ञाताचित्तद्वयस्वरूपभोः पुरु-
षस्यापरिणामात् ॥ १७ ॥

धर्मैकत्वमाह । यद्यपि गुणास्त्वस्तथापि तेषां मङ्गाङ्गित्वादस्तुनस्त-
त्वमेकत्वम् । यथेयं पृथिवीत्वादिवत् ॥ १४ ॥ वस्तुनो ज्ञानैकत्वे कथमे-
तदित्याह । तयोर्ज्ञानज्ञेययोर्विविक्तः पन्थाः कथं वस्तुसाध्ये चित्तभेदात्
वस्तुदिवस्त्वैकत्वे प्रमातृणां सुखादिनानास्वरूपचित्तपरिणामात् ॥ १५ ॥
चित्तं कथं युगपत्सर्वार्थान्न गृह्णातीत्याशङ्क्य परिहरति ।
तस्मात्तस्योपरागादाकारसमर्पणाच्चित्ते बाह्यवस्तु ज्ञातमज्ञातञ्च भवती-
त्यर्थः ॥ १६ ॥ पुरुषस्य परिणामित्वमाशङ्क्य परिहरति ।
याच्चित्तद्वयवस्तुत्प्रभोस्तस्य चित्तस्य ग्रहीतुः पुरुषस्य सदा
सर्वकालमेव ज्ञेयाः तस्य चिद्रूपतयाऽपरिणामात् ॥ १७ ॥

१ विभक्तः — इति भाष्यप्रसंगतः पाठः ॥ वस्तुसाध्ये एकस्मिन्नपि वस्तुनि, चित्त-
भेदात् नानाविधज्ञानात्, तयोः ज्ञानविषययोः, विविक्तः पन्थाः भेद इत्यर्थः,
विषयाणां ज्ञानस्वरूपत्वे अनेकपुरुषविधिज्ञानभास्यत्वमेकस्य धर्मिणोऽनुपपन्नं
स्यादिति ज्ञानाङ्गिज्ञा एव विषया इति भावः ॥

२ भाष्यभावागणेशवृत्त्योस्तु — नचैकचित्ततन्त्रं वस्तु तत्प्रमाणकं तदा किं
स्यात् । इति प्रोक्ष्य सूत्रं तत्तदुपेति सप्तदशम् ॥

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १८ ॥ एकसमये चोभयानवधारणम्
॥ १९ ॥ चित्तान्तरदृष्टे^१ बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च ॥ २० ॥
चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ^२ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २१ ॥

ननु चित्तं स्वप्रकाशमस्तु किं ग्रहीतृन्तरकल्पनेनेत्याशङ्क्यो परिहरति ।
तच्चित्तं स्वाभासं स्वप्रकाशकं न भवति किन्तु पुरुषवेद्यं कुतो दृश्यत्वात्
॥ १८ ॥ बुद्धेरसंवेदने रागादयो नोपपन्ना इत्याशङ्क्यां निरसितुमाह
एकस्मिन्काले उभयस्य स्वरूपस्य अर्थस्य चावधारयितुमशक्यत्वाच्चित्तं
न स्वप्रकाशम् ॥ १९ ॥ तर्हि बुद्धान्तरेणास्तु ग्रहणमित्याशङ्काह ।
यदि बुद्धिर्बुद्धान्तरेण वेद्येत तस्या अपि बुद्धित्वाद्बुद्धान्तरमित्यनवस्था-
नादर्थप्रत्यक्षां न स्यात्, स्मृतीनां रूपादिस्मृतीनां संकरश्च
किंविषयिणी स्मृतिरिति न जायते ॥ २० ॥ सिद्धान्तमाह ।
न विद्यते प्रतिसंक्रमोऽन्यत्र गमनं यस्याः साऽप्रतिसंक्रमा
तस्याच्चित्तेः पुरुषस्य सदेकरूपत्वात् सन्निधौ बुद्धिस्तदाकार-
तामापद्यते चिच्छक्तिर्बुद्धिर्विशिष्टतया संपद्यते ददा तदा बुद्धेः
स्वस्यात्मनो वेदनं भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

१ भावागमेश्चतौ — चित्तान्तरस्याह, इति पाठः ॥

२ तदा रागापत्तौ — इति पा० क० ॥

द्रष्टृदृश्योपरत्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २२ ॥ तदसंख्येयवासनाभि-
 श्चिन्तमपि^१ परार्थं संख्यकारित्वात् ॥ २३ ॥ विशे-
 षदृशि^२ आत्मभावभावनानिर्वृत्तिः^३ ॥ २४ ॥

द्रष्टा पुरुषस्तेनोपरत्तं तदाकारतामिव प्राप्तं, दृश्योपरत्तं विषयाकारप-
 रिणामं यदा भवति तदा तदेव सर्वार्थग्रहणसमर्थं जायते ॥ २२ ॥
 द्रष्टरि प्रमाणमाह । तदेव चित्तं संख्यातुमशक्याभिर्वासनाभिश्चिन्तमपि
 नानारूपमपि परार्थं परस्य स्वामिनो भोक्तुर्भोगापवर्गलक्षणार्थं
 साधयति, कुतः संभूय मिलित्वार्थक्रियाकारित्वात् यथा गृहादिः ॥
 ॥ २३ ॥ इदानीं कैवल्यं निर्णेतुं दश सूत्राणि । एवं
 सत्त्वपुरुषयोरन्यत्वे साधिते यस्तयोर्विशेषं पश्यति अहम-
 स्मादन्य इत्येवंरूपं तस्य ज्ञातचित्तस्वरूपस्य चित्ते यात्मत्वभावना सा
 निवर्तते चित्तमेव कर्तृ ज्ञातृ भोक्तृ इत्यभिमानो निवर्तते ॥ २४ ॥

१ तदसंख्येयं वासनाभिश्चिन्तमपि—इति भवदेवसंमतः पाठः ॥

२ विशे षदृशि नि—इति भवदेवसंमतः पाठः ॥

३ विनिवृत्तिः—इति पाठः कचित् ॥

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥२५॥ तच्छिद्रेषु प्र-
त्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २६ ॥ हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥२७॥

तस्मिन्सति किं भवतीत्याह । तदेति । यदस्याज्ञाननिम्नं बहिर्मुखं वि-
षयभोगफलं चित्तमासीत्तदिदानीं विवेकनिम्नं विवेकमार्गमन्तर्मुखं
कैवल्यप्राग्भारं कैवल्यफलं कैवल्यप्रारम्भं वा संपद्यत इति ॥ २५ ॥
अस्मिंश्च विवेकवाहिनि चित्ते येऽन्तरायाः प्रादुर्भवन्ति तेषां हेतु-
प्रतिपादनद्वारेण त्यागोपायमाह । तच्छिद्रेष्विति । तस्मिन्समाधौ
स्थितस्य शिद्रेष्वन्तरालेषु यानि प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपाणि
ज्ञानानि तानि प्राक्तनेभ्यो व्युत्थानानुभवजेभ्यः संस्कारेभ्योऽहं समेत्येवं-
रूपाणि क्षीयमाणेभ्योऽपि प्रभवन्ति अतः कारणोच्छित्तिद्वारेण तेषां
हानं कर्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ २६ ॥ हानोपायः पूर्वमेवोक्त
इत्याह । हानमिति । यथा क्लेशानामविद्यादीनां हानं पूर्वमुक्तं तथा
संस्काराणामपि कर्तव्यम् यथा ते ज्ञानाग्निना स्पृष्टा दग्धबीज-
कल्पा न पुनश्चित्तभूमौ प्ररोहं लभन्ते तथा संस्कारा अपि ॥ २७ ॥

प्रसंख्यानोऽप्यकुसीदस्यः सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः
 ॥ २८ ॥ ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ २९ ॥ तदा सर्वावरणा-
 पेतस्य^२ ज्ञानस्थानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३० ॥

एवं प्रत्ययान्तरानुदयेन स्थिरीभूते समाधौ यादृशस्य योगिनः
 समाधिप्रकर्षमाप्तिर्भवति तथाविधसुपायमाह । प्रसंख्यानं यावतां
 तत्त्वानां यथाक्रमं व्यवस्थितानां परस्परविजक्षणस्वरूपपरिभावनं
 तस्मिन्सत्यकुसीदस्य फलमणिष्ठोः प्रत्ययान्तराणामनुदये सर्वप्रकार-
 विवेकख्यातेः परिशेषाद्धर्ममेघः समाधिर्भवति प्रकृतमशुक्ल-
 क्षणधर्मम्परपुरुषार्थसाधकं मेहति सिञ्चतीति धर्ममेघः । अनेन
 प्रकृतस्य धर्मस्यैव ज्ञानहेतुत्वमित्युपपादितं भवति ॥ २८ ॥
 तस्माद्धर्ममेघात्किं भवतीत्यत आह । तत इति । क्लेशा-
 नामविद्यादीनामभिनिवेशान्तानां कर्मणां च शुक्लादिभेदेन
 त्रिविधानां ज्ञानोदयात् पूर्वपूर्वकारणनिवृत्त्या निवृत्तिर्भव-
 तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ निवृत्तेषु किं भवतीत्यत आह । तदेति ॥
 आत्रियते चित्तमेभिरित्यावरणानि क्लेशान्तेभ्योऽपेतस्य तद्विरहितस्य
 ज्ञानस्य शरद्गगनप्रतिमस्थानन्त्यादनवच्छेदाज्ज्ञेयमल्पं गणनास्पदं भवति
 अक्लेशेनैव सर्वज्ञानातीत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ कुसीदशब्दस्तात्त्वव्यमध्यो दन्त्यमध्यो वा । भवदेववृत्तौ - सर्वथा - इति नैवास्ति ॥

२ सर्वावरणमन्त्रापेत - इति पा० क० ॥

कृतार्थानां? परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३१ ॥ क्षण-
प्रतियोगी परिणामोपरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३२ ॥

ततः किमित्यत आह । कृतार्थानामिति । कृतो निष्पादिषो
भोगापवर्गलक्षणः पुरुषार्थो वैक्ले कृतार्थो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि
तेषां परिणामः आयुष्वार्थसमाप्तेरानुलोभेन प्रादिलोभेन चाऽङ्गा-
ऽङ्गिभावस्थितिलक्षणस्तस्य योऽसौ क्रमो वक्ष्यमाणस्तस्य परि-
समाप्तिर्निष्ठा न युनद्धवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ क्रमस्योक्तस्य
लक्षणमाह । क्षणोऽल्पीयान कालस्तस्य योऽसौ प्रतियोगी एकक्षण-
विलक्षणः परिणामोऽपरान्तनिर्ग्राह्यः अनुभूतेषु क्षणेषु पञ्चात्स-
ङ्गलनाबुद्धौव यो गृह्यते स क्षणानां क्रम उच्यते । न ह्यननुभूतेषु
क्षणेषु क्रमः परिज्ञातुं शक्यः ॥ ३२ ॥

पुरुषार्थशून्यानां? प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा
चितिशक्तिरिति ॥ ३३ ॥

इति श्रीपतञ्जलिसूत्रे योगशास्त्रे चतुर्थः कैवल्यपादः ॥ ४ ॥

इदानीं फलभूतस्य कैवल्यस्यासाधारणं स्वरूपमाह । पुरुषार्थेति । स-
माप्तभोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थानां गुणानां यः प्रतिप्रसवः प्रतिकोमपरि-
णामस्य समाप्तौ विकारानुद्भवो यदि वा चितिशक्तेरुत्तिसाख्य
निवृत्तौ स्वरूपमात्रेणावस्थानं तत्कैवल्यमुच्यते । न केवलमसदृशने
क्षेत्रज्ञः कैवल्यावस्थायामेवं भूतो दर्शनान्तरेष्वपि विमृश्यमाण
एवंरूप एवावतिष्ठते यस्माच्छास्त्रान्तरेष्वेवमेव निश्चयस्तस्मादिदमेव
युक्तं उत्तिसाख्यपरिहारेण स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तेः कैवल्यमिति ।
तदेवं सिद्ध्यन्तरेभ्यो विलक्षणा सर्वसिद्धिमूलभूता समाधिसिद्धिः
सैव साधनीयेति ॥ ३३ ॥ सूत्रार्थवृत्तिमालोच्य कृतेयं पदचन्द्रिका ॥
अनन्तेनेश्वरप्रीत्यै चार्पिता शिवपादयोः ॥ १ ॥ इति योगचन्द्रिकायां
चतुर्थः कैवल्यपादः ॥ ४ ॥ कल्याणमस्तु ॥

१ शून्यानां गुणानां - इति पा० क० ॥

२ पदचन्द्रिकेतिलक्ष्यं नाम, योगचन्द्रिकेति तु प्रसिद्धानुसारात्, पादान्तेषु
तथा लेखाच्च ॥





कापिलसूत्रम् ।

महर्षि-कपिलेन संक्षेपेणोक्तम् ।

द्विजश्रीनरेन्द्रदातभाष्यसमेतम् ।

कलिकाता-भाषिकतला-टिप्पणस्थाने पुराणप्रकाश-

यन्त्रे श्रीगोपालचन्द्रेण सुद्धितः ।

संवत् १८३८ ।

मानव विकास

डॉ. राजेश कुमार

प्रथम संस्करण

पृष्ठ संख्या 120

प्रकाशक: विद्यापीठ प्रकाशक

2020

कापिलसूत्रभाष्यम् ।

ॐ नमः परमात्मने ।

यमीशमानन्तसुखं समाधिना
मनोपिणामाप मनो विचिन्त्य तम् ।

ऋषिञ्च नत्वा कपिलं पुरातनं
विनिर्ममे कापिलसूत्रभाष्यकम् ॥

अथेह जगति खलु निखिलप्राणिनां दुःखं माभूत्, सुखं मे
भूयादिति सततं सुखोत्पत्तिदुःखहाने अभिलषिते स्तः । नहि
दुःखतिरोभावमन्तरेण सुखस्यानुभवो भवति । विरोधिधर्मयो-
स्तयोस्तमः प्रकाशयोरिव सामानाधिकरण्याभावात् । यद्यनादि-
संसारे दुःखं न स्यात्, तदा तन्निराकरणोपायं कः कुर्यात् ।
स्यादेतत् तापत्रयप्रतीकारविषयेऽवश्यं यत्नः करणीयः, यत-
स्तापत्रयनिवृत्तिरेव परमपुरुषार्थ इति । आत्मज्ञानमेव तदु-
पायः नान्यदुपायान्तरं प्रारोक्षितशास्त्रप्रतिपादितस्य ज्ञानस्य
विवेकहेतुत्वात्, इति मनसि विचारितवान् भगवान् पञ्चशिखा-
चार्यः, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादिनाध्ययनविधिना स्वाङ्गस्वाधा-

यार्णवपारङ्गत आत्मा प्रकृतितो विवेक्तव्य इति चरमफलदाह-
तया संगृह्य ऋषिवरं नारायणस्वरूपं कपिलम् उपागमत् । ततः
सदसद्विचारामलचित्तः कपिलोऽनेन द्वाविंशतिसूत्रेणाज्ञान-
निराकरणेन हेयं प्रतिपादयित्वा शिष्यावबोधाय संक्षेपेण
शास्त्रारम्भं प्रतिजानीते । नन्वय त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्त-
पुरुषार्थ इत्यादि षडध्यायस्य सांख्यस्यानेन पौनरुक्तता भवति,
श्रुतिप्रतिपाद्यस्य समाधिविशारदस्य कपिलस्यैवेषद्वापित्वात् ।
तथाहि श्रुतिः “ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्त्ति जाय-
मानश्च पश्येत्” इति । सत्यमुच्यते, यत एकविषयत्वेन बालबोधि-
तयास्योक्तत्वात्, उभयोः शास्त्रयोरात्मतत्त्वनिरूपणं सांख्यशब्दस्य
योगरूढतया सांख्यमञ्जाभिहिता । तथाच “संख्यां प्रकुर्वते चैव
प्रकृतिञ्च प्रचक्षते । तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन सांख्याः प्रकी-
र्त्तिता” इति महाभारतप्रमाणात् । किन्तावत् तत् शास्त्रम् ?

सूचम् । अथातस्तत्त्वे समासः ॥१॥

“अथ स्यान्मङ्गले प्रश्ने कार्यारम्भेष्वनन्तरे । अधिकारे
प्रतिज्ञायामन्वादेशादिषु क्वचित्” इत्यादिना यद्यप्यथ शब्दस्यैते
बहवोऽर्था दृश्यन्ते तथाप्यत्राधिकारार्थ एव गृह्यते अन्येदामर्थानां
नास्म्यलुपयोगात्, नन्वादौ ग्रन्थस्य मङ्गलाचरणस्यावश्यकत्वम् ।
न हि मङ्गलाचरणमृते ग्रन्थस्य परिमार्गनिर्मन्यते इति चेत्,
सत्यं, ब्रूमः । अथ शब्दस्योच्चारणेन निखिलविघ्नप्रचयनिवारकेण
मङ्गलार्थः प्रतीयते, अतः शिष्टाचाराविरोधो भवतीति । अथ
इत्यधिकारे । अतः शब्दो हेत्वर्थः । यथेह कर्मचितो लोकः
क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते इत्यादि श्रुत्या
कर्मफलस्यानित्यत्वादित्यर्थः । तत्त्वशब्दो वेदप्रतिपाद्य-याथा-

र्थार्थः । समसनं समासः संक्षेप इति यावत् तत्त्वस्य समासः
तत्त्वे समासः इति वेदितव्य इति शेषः ।

तान् स्फुटीकर्त्तुं सूत्रमवतारयति—

कथयामि अष्टौ प्रकृतयः ॥२॥

कथयामीति च्छेदः क्रमेण प्रकृतौः कथयामीत्यर्थः । कः
प्रकृत्यर्थः, कतमा पुनः प्रकृतिः, किंयती वा? प्रकरोतीति प्रकृतिः,
प्रसवधर्मिणीत्यर्थः । सा द्विविधा, शुद्धा मिश्रा च । सत्त्वरजस्तमसां
साव्यावस्थया अव्यक्तं प्रधानम् अचेतनं जगतः कारणमित्येका
शुद्धा । एतेषां वैषम्यावस्थया महत्तत्त्वाहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि
प्रकृतिविद्यमानानि । सप्त मिश्राः । एता अष्टौ प्रकृतयः ।
तथाहि प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च तन्मा-
त्राणि इति । महत्तत्त्वं किन्तावत्? बुद्धिविशेषः, अहङ्कारश्च
अहङ्कारोमीति व्यवहारात्मकः, पञ्च तन्मात्राण्यपि शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धविशेषाणि सूक्ष्माणीति । ननु कथम् अचेतनादेव उत्-
पत्तिः, न हि चेतनकर्त्तारं विनोत्पत्तिरस्ति व्यतिरेकेण घट-
वत् । एतदेव सत्यमुच्यते केवलमचेतनेऽपि शक्तिर्हृष्यते यथा ।
चेतनमपि क्षीरं वत्सविवृद्धये भवति, एवमचेतनात् गोम-
यादेः कीटो जायते तद्वत् अत्राहो क्षीरे गोमये च मातृगो-
शरीराधिष्ठानात् चेतनाद्धेतोः शक्तिर्मन्येत, नैतत् साधूच्यते,
गोमातृशरीरयोः चेतनावगतेः कुतस्ताभ्यां त्यक्तयोः क्षीरगो-
मययोः चेतनावगतिः, न कदाचिदपि तयोर्तृप्त्युज्जमानयोः
चेतनं प्रतीयते । अथवा यथायस्कान्तस्य चेतनासंयुक्तस्य सन्नि-
धिमानेण स्पन्दनशक्तिर्हृष्यते एवं सर्वत्रापि अचेतनाच्चेतनो भव-
तीति बोद्धव्यम् ॥२॥

प्रकृतिमुक्त्वा विकाराननुवदितुं सूत्रयति ।

षोडशकस्तु विकारः ॥३॥

षोडशसंख्यको विकारः तु शब्दोऽवधारणे । अथ कोऽयं षोडशको विकारः । पृथिव्यप्तेजोवायुगगनानि पञ्च भूतानि, वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, श्रोत्रत्वङ्मूत्ररसनाघ्राणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मनश्च, एष षोडशको विकारः । ननु भूत्यादीनां घटाद्युपादानभूतानां कथं विकारता ? पञ्चतन्मात्रवत् तेषामुभयात्मकत्वात् न चौरस्य विकारो दधि, तद्विकारो नवनीतम्, तद्विकारो दौर्गन्धमित्याद्यनवस्थाप्रसक्तेः । किञ्च घटपटादीनि वस्तूनि न चित्याद्यतिरिक्तानि भवन्ति, वाचारक्षणं विकारो नामधेयं नृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि श्रुतेः । एतावता भूमाणिबीजादिषु घटपयोऽङ्कुरादिषु च इन्द्रियसन्निकर्षज्ञानस्य तुल्यत्वेन न वस्तुन्तरमिति भावः ।

यथा रथादेरचेतनस्याश्वेन सह संयोगात्, गतिक्रिया, तथा सर्वत्र चेतनसम्बन्धेन चेतनोपलब्धिरित्यभिप्रेत्य वर्णयति ।

पुरुषः ॥४॥

पुरि शरीरे शेते इति पुरुषः, यत्संयोगेन सर्वं चैतन्यवद्भाति स भोक्ता निर्लेपो नित्योऽप्रमवशीलः । तथाच श्रुतिः, अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभव्यस्य स एवास्य स उ श्व एतद्वैतत् अशब्दमस्यर्शमरूपमव्ययमित्यादि । नन्वत्र पुरुष एक एव बहवो वा किन्तावत् प्राप्तं, नाद्यः सति पुरुषस्यैकत्वे एकस्मिन्, मृते सर्वे म्रियेरन् इत्यादिना सहसा दृष्टिलोपापत्तेः । तथापि पुरुषस्य एकत्वं स्यात् औपाधिक-

भेदेन वज्रत्वाद्वटाकाशमठाकाशवत् । ननु पुरुषस्य औपाधिका-
नेकत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि कालेन संसारलोपप्रसक्तिः स्यात्,
तत्त्वज्ञानोपाधिविनाशे निर्मोक्षश्रवणात् न ह्यटद्धिमतो वस्तुनोऽ-
वस्थितिरस्ति यथा परिमाणरहितानां धनराशीनाम् आय-
हीनानां वितरणशीलस्याचिरेणैव कालेन समूलक्षयो भवेत् तद्
वत्, तन्न युक्तियुक्तं, मातापितृभ्यां जातस्य पुत्रशरीरस्य तयोरंश-
भूतत्वात् तच्छरीराधिष्ठितपुरुषयोरंशः वासनाया अंशश्च पुत्रादौ
केन वार्यते, न ह्यभयोः शरीरानंशेन प्राणिनः आविर्भवन्तीति
स्वसमानजातीयचैतन्यं कार्येष्ववगम्यते यथा तन्वादेरुपादा-
नात् रक्तपीतसंयोगिनो रक्तः पटः पीतः पटः इति तद्वत् महा-
भारते श्रुतावपि च, कलेरंशश्च संजज्ञे भुवि दुर्व्यधनो नृप ।
आत्मा वै जायते पुत्र इत्यादि एतेन अनादीनां निखिलपुरुषाणां
पितृरंशभूतानाञ्च मध्ये केचित् संसरन्ति, केचित् सुच्यन्ते,
नैतत् सम्प्रदायविदां रुचिकरम्, अपरिणामिसंख्यपुरुषविरोधात्,
अतो द्वितीयः, सुखदुःखजन्ममरणादीनां नानात्वत् वर्णाश्रमादि-
धर्माणां भूयस्त्वाच्च । नास्मिन् पक्षेऽपि जगतो लोप इति वाच्यं
पुरुषस्थानन्तत्वे विरोधात्, एतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि सांख्या-
चार्या मन्यन्ते । अथ पुरुष आदिमान् कथं न स्यात् न अनादि-
वासनावशेन घटोयन्त्रवत् कुलालचक्रवच्च पुनःपुनः जन्ममरण-
प्रतिपाद्यश्रुत्यनवकाशात् । तथाहि श्रुतिः, संवत्सरो वै प्रजा-
पतिस्तस्यायने दक्षिणञ्चोत्तरञ्च तत् वेह वै तदिष्टापूर्त्तं कृतं
इत्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिनयन्ते त एव पुनरावर्तन्ते
तस्मादेत ऋषयः प्रजाकायाः दक्षिणं प्रतिपाद्यन्ते एष भू वैरयि
पितृयान अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण अक्षया विद्यया ज्ञान-
सन्निध्यादित्यभिजायन्ते इत्यादि ।

इदानीं पञ्चविंशतितत्त्वानुक्ता अवान्तरगुणान् विभजते ।

त्रैगुण्यम् ॥५॥

त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तेषां भावस्त्रैगुण्यम् । इतश्च प्रधानं त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावं हित्वा साम्येन स्वरूपेणावस्थानं बुध्यते कस्मात् श्रुतिविहितत्वात् । तथाहि अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां स्वरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगा-
मजोऽन्यः ॥ एतैरुपादानावस्थितगुणैः सुखदुःखाद्यात्मकैः सह निःसङ्गस्य चेतनस्य पुरुषस्य सम्बन्धोऽस्ति सन्निधिभावात्त्वात् प्रदी-
पतमसोरिव । ननु कथं निरवयवे जगदुपादानभूते गुणसम्बन्धः सम्भवेदिति, लोके सावयवेषु उत्पन्नादिषु नीलादयो गुणा दृश्यन्ते, न कुत्रापि निरवयवेषु । सत्यम्, इदानीं वर्ण्यते लोकवदलौकि-
कस्य वेदावबोधस्य शक्तिर्न विद्यते वैदिकस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् । अथ वा यदि लौकिकेषु निरवयवेषु परमाणुषु शुक्लादयो गुणा मन्यन्ते, तदा सर्वशक्तिमतो जगत्कारणस्यापि दूषणं भूषणमेव ।
प्रकृतेः सत्त्वादिगुणानुक्ता तासामपि धर्मान् विवदिषुः सूत-
यति ।

सञ्चरः प्रतिसञ्चरः ॥६॥

उत्पत्तिः सञ्चरशब्दार्थः, प्रलयः प्रतिसञ्चरशब्दार्थः । अतः अष्टाभ्यः प्रकृतिभ्यः सञ्चरः श्रूयते एवं तासु प्रतिसञ्चरश्च । कस्मात् यतो वेदएव प्रकृतेः महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि भिजायन्ते, एवं तन्मात्राणि अहङ्कारे अहङ्कारो-
मर्हति महान् मूलप्रकृतौ लीयन्ते इति । यथा कूर्मः खकीया-

अङ्गानि क्वचित् प्रसरति क्वचित् आकुञ्चति, एवं ऊर्णनाभः
स्वयमेव सूत्रं वह्निर्निःसरति अन्तः आक्रामति, तद्वत् प्रकृतयो-
ऽप्यनुलोमप्रतिलोमेन इति । इदानीम् एतेषां सांख्यग्रन्थमानानां
पदार्थानां सुखदुःखालकतया तत्स्वरूपं वर्णयति ।

अध्यात्ममधिभूतमधिदैवञ्च ॥७॥

निखिलं चातुर्विधप्राणिजातं जगत् तापत्रयासंयुक्तं न वेदि-
तव्यं कथं त्रैविध्याश्रयादिति । किन्तावत् त्रैविध्यम् अत्रोच्यते ।
अध्यात्ममधिभूतमधिदैवञ्चेति आत्मनि शरीरे चित्ते वा अधि
अध्यात्मं तच्च द्विविधं शरीरं मानसञ्च । शरीरञ्च वायुपित्त-
कफानां वैषम्यनिमित्तं, मानसञ्च कामक्रोधलोभमोहभीतिविषा-
देर्यामनोरथविषयादर्शननिमित्तम् । एतत् सर्वम् अध्यात्मदुःखं
वेदितव्यम् अन्तरसाध्यत्वात् । अधिभूतं भूतमधिकृत्य मानुषपशु-
पक्षिसर्पस्यावरनिमित्तम् । अधिदैवं दैवमधि ग्रहविनायकयक्ष-
राक्षसाद्यावेशनिमित्तम् । एतैस्त्रिविधैर्दुःखैः प्रकृतिप्रकृतिवि-
कारविकाराणां तादात्म्यमिति भावः । एतेषां विनाशे बहवः सुग-
मोपायाः सन्ति तथाहि शरीरस्य दुःखस्य उपशमनाय वैद्यनि-
करैर्वनस्पतिरसाद्यनः सहजोपाय उपदिष्टः मानसस्यापि तापस्य
प्रतिकाराय सुरस्यहर्ष्यकामिन्यपूर्वभोजनालङ्कारादिहेतुः सु-
लभः एवाधिभूतस्य दुःखस्य निवारणाय नीतिशास्त्राभ्यास-
पटुता कारणम् । तथा अधिदैवस्य दुःखस्य निराकरणाय मणि-
मन्त्रयोगो हेतुः । स्यादेतत् तथापि न एतेषां तापत्रयाणाम्
एतैरतिशया निवृत्तिः पुनःपुनरुत्पत्तिसम्भवात् ज्ञेयम् ॥७॥

सम्प्रति बह्वैः साधारणं धर्मा निनदिषु सूत्रं रचयति ।

अनिबुध्यन्ते ज्ञायन्ते एभिरित्यनिबुद्धयः । कियत्प्रसाः
 पञ्च कतमाः पुनः । त्रिविधमन्तःकरणं बुद्धीन्द्रियं कर्म्मोन्द्रियञ्च ।
 बुद्धग्रहङ्कारभनांस्थान्तःकरणानि अध्यवसायो बुद्धिधर्मः अभि-
 मानः अहङ्कारस्य सङ्कल्पविकल्पो मनसः । बुद्धीन्द्रियाणि दर्श-
 नादिक्रियाभेदेन यथामंख्यं चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वग्रूपाणि ।
 अवान्तरभेदाः पञ्च । कर्म्मोन्द्रियाणि च वचनादिक्रियाभेदेन
 यथामंख्यं वाक्पाणिपादपायूपस्थरूपाणि पञ्चसाकल्येनावान्त-
 रभेदेन त्रयोदशविधं करणमित्यर्थः । अत आदिरहितधारा-
 वाहिकजन्मभरणवति जगति समस्तवस्तुजातस्य वेदितव्यतया
 अनिबुद्धयः शक्याः । यत्तु अन्तःकरणानां मध्ये मनसोऽनिन्द्रि-
 यत्वमित्युक्तं तन्न युक्तियुक्तं मनसा सर्वेन्द्रियनियन्ता सह स्वस्व-
 विषयेषु इन्द्रियादीनां तदात्मप्रावगमात् अयोगोलकवत् । एतेन
 बुद्धग्रहङ्कारयोरिन्द्रियता यता अहं सुखी अहमेव इत्यादि
 प्रत्यक्षावगमात् ।

नहि बुद्ध्यादेर्निरिन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षावगतिः । ननु तन्मते
 सर्वेषां पदार्थानां व्यापकत्वाङ्गीकारेऽपि पुरुषभेदे बुद्ध्यादिभेदो
 न न्याय्यः, कुत एकत्वावधारणात् । सत्यं, न यतो वासनानु-
 रूपी परिणामी बुद्ध्यादिः स्वीक्रियते । अनया वासनया इन्द्रि-
 याणां विषयविशेषप्रवृत्तिः निवृत्तिर्वा भवति ।

स्यादेतत् वासनायाः कुत आविष्करणं इत्याशङ्कित आह ।

पञ्च कर्म्मयोनयः ॥९॥

कर्म्म एव योनिः कारणं येषां ते कर्म्मयोनयः बुद्धिवृत्तयः

इति यावत् । अतः प्राणिनां सुखदुःखोपभोगाय क्लिष्टाक्लिष्ट-
भेदेन कर्मयोगः पञ्च व्यवह्रीयन्ते । यस्मात् अनया क्लिष्टया
वृत्त्या संसारानलसंतप्तः जन्तुः दुःखं भुङ्क्ते । एवम् अक्लिष्टया
वृत्त्या च उत्पन्नविवेकज्ञानः सन् सुमुक्तः परमानन्दः सुख-
यश्नाति । ताः कियत्यः ? आह, प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रा-
स्मृतयः । षडध्यायसांख्यभाष्ये विज्ञानभिच्छुणा एतत् प्रपञ्चितं,
विस्तारमिवात्र न प्रतिपादितम् ॥

इदानीं भूतानाम् एकतमस्य प्रकारभेदं रचयति ।

पञ्च वायवः ॥१०॥

एते वायवः पञ्च वेदितव्याः, यतः उत्पत्तिविनाशिनां
प्राणिनां नाना वृत्तयः सन्ति । तथाहि प्राणोऽपानः समानश्च
उदानो व्यान एव च । इति । कुत्रास्य वृत्तिभेदः ? सुख-
नासाद्यधिष्ठिता वृत्तिः प्राणस्य, शृङ्गपादूपस्थाद्यधिष्ठिता वृत्ति-
रपानस्य, हृन्नाभिसर्वसन्ध्यधिष्ठिता वृत्तिरुदानस्य त्वगाद्य-
धिष्ठिता वृत्तिर्व्यानस्य । ननु वायुरपि सर्वप्राणिक्रिया-
कारकश्चलिष्णुश्चेतनः सन् निखिलं प्राणिनं प्रेरयति प्रकाश-
यते वा, किं पुनरेतदतिरिक्तं चैतन्यं पुरुषं मन्यसे, सत्यं, नैवात्र
विवक्षितव्यं किञ्चिदस्ति, श्रुतौ प्राणाद्यतिरिक्तपुरुषश्रवणात् ।
तथा हि श्रुतिः । “असङ्गोऽयं पुरुष इत्यादि । अथवा यदि प्राण
एव चेतनः स्यात् तदा सुषुप्तिगतस्य पुरुषस्य प्राणाशुत-
क्रमणस्य सुषुप्तौ प्राणविद्यमानतयापि जाग्रत्प्रत्यक्षज्ञानवत्
तत्र घटपटादिरवगच्छेत, ननु तदवगतिरस्ति करणोप-
मात् । यथा पुरस्वामी द्वाररक्षणे एकं दौवारिकं नियोज्य

अपरिवारो वह्निर्गच्छति तथा पुरुषः प्राणमात्रं रक्षयित्वा
आनन्दे विश्राम्यतीति मन्तव्यमिति ॥९०॥

ददानीं प्रकृतेः सत्त्वादिगुणालुक्ता कर्मणो निवर्त्तकं
निरूपयति ।

पञ्च कर्मात्मानः ॥११॥

कर्माणाम् आत्मा व्यावर्त्तकः निवर्त्तक इति यावत् । इतश्च
कर्माणाम् आत्मानः पञ्च अवगन्तव्याः चत्कारणं यमाभ्यास-
वैराग्यसमाधिप्रज्ञाः एता उत्पाद्याः पुरुषाणां निखिलक्रिया
निवर्त्तयन्ते । नचास्य कर्मा इत्यादि प्रमाणात् । क्रमेण तानाह,
अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यपरिग्रहाणां यमसंज्ञा । दीर्घकालनै-
रन्तर्यसद्विषयब्रह्मोऽभ्यासः । इहामुक्त भोगविरागो वैराग्यम् ।
मानसैकाग्रता समाधिः । सत्त्वपुरुषान्वयाज्ञानं प्रज्ञा । इति
पातञ्जले व्यासदेवेनैतद्विस्तारितम् ॥११॥

सम्प्रति पञ्चानाम् अविद्यानाम् अवान्तरभेदनिरूपणैः
सूत्रयति ।

पञ्चप्रव्या अविद्याः ॥१२॥

अत्र प्रव्यशब्दो ग्रन्थिः, तद्वत्यः अविद्याः पञ्च यथा रज्जुग्रन्थे-
र्दृढतया सहसा पुरुषस्तां मोक्तुं न शक्नोति तथा संसारग्रन्थे-
रतिशयतयापि । ताः कियत्यः अविद्याः ? अस्मिता-राग-द्वेषाभि-
निवेशाः यथासंख्यं तमो-मोह-महामोह-तामिस्रान्धतामिस्र-
संज्ञाः पञ्च स्युः । अनित्याणुचिदुःखेषु नित्यणुचिसुखाख्या
अविद्या अनात्मनि आत्मज्ञानात् ब्राह्मण एवाहम् इति

वृत्तिः । अस्मिता अभिमानरूपेति यावत्, धनं मे प्रियतरमिति वृत्तीरागरूपा, इदं नेष्टं विनाशित्वात् इति वृत्तिर्द्वैपरूपा जन्ममरणरूपवृत्तिरभिनिवेशः । तमोमोहयोरवृद्धिधो भेदः, महाभोहस्य दशविधः, इतरयोर्द्वयोः षट्त्रिंशद्भेदाः, कारिकायामेतदेवमुक्तं “ भेदस्तमसोऽष्टविधो भोहस्य च दशविधो महाभोहः । तानि त्रयोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्यतामिश्रः ” ॥ १२ ॥

तदेवं पञ्च विपरीतभेदानुक्ता अष्टाविंशतिप्रकारं रचयति ।

अष्टाविंशतिधाऽशक्तिः ॥ १३ ॥

अत्र प्रकारार्थे धाप्रत्ययः, अतः अष्टाविंशतिप्रकारा अशक्तिः अवगम्यते यस्माद्विद्यया वैचित्र्यरूपाणीति । सा कतिविधा ? उच्यते, इन्द्रियाभिघातात् यथासंख्यम् एकादशेन्द्रियाणां श्रोतृत्वङ्-नेत्र-रसना-नासा वाक्-पाणि-पाद-गुह्योपस्थ-मनसां बधिरता-कुण्ठताम्यता-जड़ता-ऽघ्रातता-भूकता-ऽकरुणता-पङ्क्ततोदावर्त्तता-क्लृप्ततामत्तता-एता एकादशधा वर्त्तन्ते । एवं तुष्टिसिद्धीनां विपरीतानां सप्तदशविधेति समष्टिरूपेण एषा अष्टाविंशतिरसिद्धिः इन्द्रियाणामाधारत्वेऽपि बुद्धेर्वृत्तिरन्तर्गता नान्या तदुपादानादन्यत्र वृत्त्यनवकाशात् ॥ १३ ॥

इदानीं तुष्टिं परिगणयति ।

नवधा तुष्टिः ॥ १४ ॥

सा द्विविधा तुष्टिः, आध्यात्मिका बाह्याश्च प्रकृत्युपादानकाल-माग्याख्याः । आध्यात्मिकाश्चतस्रः विवेकसालात्कारं हि परिणाम-भेदं प्रकृतिरेव करोति, अहन्तु पूर्णः किं भ्यानादिना इत्यात्म-

चिन्तनात् शिष्यस्य येन तुष्टिरक्ष उच्यते, यतः प्रकृतिमात्रात्
विवेको नास्ति प्रव्रज्यायां सा तुष्टिरेवालं ध्यानादिना, अत्रोपदेशे
या तुष्टिः सोपादानाख्या सलिलमिति । वज्रकालभपेक्ष्य समा-
धिना प्रव्रज्या भविष्यतीति तव व्यर्थं चपलतया, इत्युपदेशे वा
तुष्टिः सा कालाख्या मेघ इति । भाग्यवलादेव निर्विकल्पसमाधौ
या तुष्टिः सा भाग्याख्या दृष्टिरुच्यते । प्रकृतिमहदहङ्कार-
तन्मात्रस्थूलभूतेषु आत्मत्वेनाभिमन्यमानस्य बाह्याः पञ्च तुष्टयो
जायन्ते । अर्जनरक्षणनाशोपभोगहिंसानां विषयाणामुपरनात्
तास्तुष्टयो यथासंख्यं पारं—सुपारं—पारपारं—अनुत्तमान्धः—
उत्तमान्धः संज्ञाः । ये ये जना बाह्यां तुष्टिमाप्य हर्षिता भवेयुः
न ते तत्तज्ज्ञानिनः, अर्चितानामर्थानां वज्रलदुःखसाध्यत्वात् तत्र
तत्तज्ज्ञानाभावाच्च । तथा च “अर्थानामर्जने क्लेशस्तथैव परि-
क्षणे । रागे दुःखं व्यये दुःखं हिंसायां तुल्यमेव वा ॥” समष्टि-
रूपेण एषा नवधा तुष्टिर्भवति ।

सम्पृति प्रसक्तानां अविपरीतानां सिद्धीनां अवान्तर-
भेदान् गणयन् रचयति ।

अष्टधा सिद्धिः ॥१५॥

का पुनरसावष्टधा सिद्धिरिति विशेषेण निरूप्यते । सा द्विधा,
तिस्रो मुख्याः, पञ्च गौण्यः । प्रमोदा मुदिता मोदमाना तिस्रो
मुख्याः, अध्ययनं शब्दः ऊहः स्वजनप्राप्तिर्दानञ्च गौण्यः ।
तथा च यदधिदैवस्य दुःखस्य तिरोभावं कृत्वा ज्ञानमुत्पद्यते
तत् प्रमोदमाना सिद्धिः, यदधिभूतस्य दुःखस्य सेवादिनाप-
नयनं कृत्वा ज्ञानं तत् मुदिता सिद्धिः, सदाध्यात्मिकस्य दुःख-
स्यापनोदनानन्तरं ज्ञानं जन्यते तत् मोदमाना सिद्धिः । विधिवत्

सद्गुरोः सकाशात् आत्मविद्योपदेशः अध्ययनं, तत्प्रतिपाद्यः
शब्दः, गुरोरुपदेशं विना पूर्वान्ध्यासवशात् यत् तत्त्वस्य स्वयमूहनं
सा सिद्धिरुक्तः । स्वजनसन्निधिभावेण यदानन्दो लभ्यते तत्
सुहृत्प्राप्तिः, निताज्जाकनुप्रावगाहितचित्तेन विधिवत् यत् दानं
तत् दानसिद्धिरिति ।

इदानीं पञ्चविंशतितत्त्वेषु धर्मान्-विभजते ।

दश मूलिकार्थाः ॥१६॥

इतच्च एते मूलिका मूलीभूता अर्था विप्रया दश वेदितव्याः ।
यतः एतेषां पञ्चविंशतितत्त्वानां मध्ये एकैकस्मिन् पदार्थे यथा-
सम्भवमेते विप्रयाः तिष्ठन्ति, के ते कुत्र वा स्थिता इत्याह । प्रधान-
बलधिद्वत्य एकत्वमर्थवत्त्वपारार्थ्यञ्च उक्तम् । पुरुषानधिद्वत्य
अन्यता अकर्तृत्वं बद्धविधत्त्वञ्च, उभयमधिद्वत्य अस्तित्वं संयोग-
वियोगौ च । स्थूलसूक्ष्मशरीररूपेक्ष्य स्थितिः । तथा च भोजवा-
र्त्तिके “प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यता । पारार्थ्यञ्च तथा-
नैक्यं वियोगो योग एव च । शेषवृत्तिरकर्तृत्वं मौलिकार्थाः
स्मृता दश” इति ।

अधुना पञ्चविंशतितत्त्वानां धर्मानुक्ता सृष्टिप्रकारं
विवर्णयति ।

अनुग्रहः सर्गः ॥१७॥

अत्रानुशब्दः सहायः । अनुगृह्णातीत्यनुग्रहः स उत्पत्तिरिति ।
स च द्विप्रकारः, वासनारूपं सूक्ष्मशरीररूपञ्च ज्ञातुं शक्यते उभ-
योरविनाभावात् । नहि वासनान्तरेण लिङ्गशरीरमस्ति तथा
लिङ्गशरीरमन्तरेण वासना नास्ति बीजाङ्गरवदिति । ननु
एतेषां बुद्ध्यादिपदार्थानां अनादित्वात् कथं सर्ग आदिमानिति

मन्यते, सत्यं किन्तु अनादित्वेऽपि सुतरां वीक्षितरङ्गप्रवाह-
न्यायेन आविर्भावतिरोभावरूपः सर्गः इति सूचितम् ।

व्यष्टिरूपसर्गं विस्तारतो निरूप्यते ।

चतुर्दशविधो भूतसर्गः ॥१८॥

इतश्च चतुर्दशविधश्चतुर्दशप्रकारो निखिलभूतानां सगा
वेदितव्यः । यस्मात् सत्त्वरजस्तमसां वैषम्यावस्थायां स्वदेज-
अण्डज-उद्भिज्ज-जरायुजरूपेण वासनावशात् सर्वे प्राणिनः
आविर्भवन्ति । स च सर्गः अत्रान्तरभेदेन त्रिधा, दैवो मानुष-
स्तिर्यग्द्योनयश्च । आद्योऽष्टविधः । द्वितीयः एकः । तृतीयः
पञ्चविधः । तान् प्रकारानाह, ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रगान्धर्व्यचक्ष-
राक्षसपैशाचा इत्यष्टविधो दैवः सर्गः । मानुषश्चैकविधः । पण्ड-
मृगपर्श्वसरीसृपस्थावरा इति तिर्यग्द्योनयः । ननु कथं
चतुर्दशविधो भूतसर्गः घटादिभूतसर्गावलोकनात् न पञ्चभूता-
तिरिक्तानाम् उत्पत्तिमताम् अनवगमात् सर्वत्राप्येवमूहनीय-
मिति । स्यादेतत् नहि तेषां प्रागुक्तानां पदार्थानां ज्ञानं विना
बन्धनिवृत्तिरस्ति तस्यानादित्वादतः तत्स्वरूपं विवदिषुस्तत्त-
सूत्रमवतारयति ।

त्रिविधो बन्धः ॥१९॥

अत्र किं नाम बन्ध उपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितः
न पारमार्थिकः इति कियान् सः, प्राकृतिको वैकारिको दाक्षि-
णकश्च, एष त्रिविधो बन्धो वेदितव्यः । ततः क्रमेण तदनु-
वदति, तथाहि अष्टासु प्रकृतिषु परमार्थतत्त्वं मन्यमानाः समा-
धिना यासुपासते तेषां तासु सयः प्राकृतिको बन्धः । ये विकारे-

ध्विन्द्रियादिषु चैतन्यं मन्यमानाः तान्येव उपासते, तेषां तल्लयः वैकारिको बन्धः । ये संसारविमोहितचेतसः केवलं दक्षिणाद्यनकर्त्तृकलापं जानन्तः अश्वमेधादिरेव परमपुरुषार्थः नान्य इति मन्यमानाः कर्मफलम् अश्नन्ति तेषां दक्षिणको-
बन्धः, प्रतिनियतजन्ममरणानुगतत्वात् चक्रवदिति । तथा च श्रुतिः, “योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणु-
मन्येऽनुसंचान्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्” ।

तस्मात् बन्धस्य अनादित्वेऽपि भूयो यत्नं न तन्निराशः कर्त्तव्यः इति विचिन्त्य सूत्रं पठति ।

त्रिविधो मोक्षः ॥२०॥

अत्र पुण्यपापापचयवशेन प्राणिनां त्रिविधो मोक्षः प्रवर्त्तते । कः पुनरसावित्याह, क्रममोक्षः विदेहकैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा च । यस्य विषयानुरागिणः तत्त्वानुसन्धानं कुर्वतः जन्मान्तरे मोक्षः भविष्यति, स क्रममोक्षः, बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते इत्यादि श्रुतेः । विषयविरक्तः सुखदुःखे समे कृत्वा इति यद् आनन्दं प्राप्नोति स विदेहकैवल्यम् “अपामसोमम् अमृता अभूम इत्यादि श्रुतेः । अनन्तानागतकालं व्याप्य स्वरूपे-
णावस्थानं स्वरूपप्रतिष्ठा न ह वै शरीरस्य प्रियाप्रिययोरपह-
तिरस्ति इत्यादि श्रुतेः पुनरपि बुद्धिसत्त्वेऽनभिसम्बन्धात् ॥२०॥

सम्प्रति प्रमाणलक्षणं तावन्नक्षयति ।

त्रिविधं प्रमाणम् ॥२१॥

अत्र प्रमीयते अनेनेति प्रमाणं प्रमां प्रति करणमिति यावत् ।

त्रिविधं प्रमाणं दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च । बुद्धिर्यद्यद्वस्तु इन्द्रि-
यद्वारेण चित्तादात्मरूपेण विषयीकरोति तत् प्रत्यक्षं दृष्टं, देवं
पश्ये अहं सुखीत्यादि । अनुमानं त्रिविधं, पूर्ववत् शेषवत्
सामान्यतो दृष्टञ्च । यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् ।
यथा मेघोन्नत्या वृष्टिरिति । यत्र कार्येण कारणमनुमीयते
तत् शेषवत्, घटदर्शने परमाणादिरिति । यत्र ब्रज्यापूर्वकञ्च
अन्यत्र दृष्टस्य अन्यत्र दर्शनं सामान्यतो दृष्टं, यथा गृहे दृष्टस्य
देवदत्तस्य वह्निर्दर्शनेन गमनमनुमीयते । देवचक्षपतगमनुव्य-
वर्णाग्रमादिविभागहेतोः सर्वज्ञानाकरस्य वैदशास्त्रस्य अपौ-
रुषेयतया इदं सत् इदमसत् अयं घट इत्यादि वृद्धव्यवहार-
मूलम् आप्तवचनम् । अनेन त्रिविधेन प्रमाणेन प्रकृतिगुरुषयोः
पृथगवगतिः परमपुरुषार्थकारणमिति ।

तस्मादिदानीं एतान् पदार्थानुक्त्वा तदवबोधेन मुक्तिं साध-
यितुं संचेषेणानुवदिष्यन् सूत्रयति ।

एतत् सत्यकं ज्ञात्वा कृतकृत्यः स्यात् ।

न पुनस्त्रिविधेन दुःखेनानुभूयते ॥२२॥

एतत् सुगमम् । इह सत्यकं । ज्ञात्वा कृतकृत्यः स्याज्जन इति
शेषः, त्रिविधेन आध्यात्मिकादिदुःखेन नानुभूयते न संयुक्तो
भवति, तेषामत्यन्तलयत्वेन पुनरुत्पत्तप्रत्यभावात् ।

नरेन्द्रेण श्रिया पूर्णं सांख्यभाष्यं विभाषितम् ।

भूदेवेन सुदा शाके ब्रह्मधर्मादितीन्दुमे ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

११४५५

কাপিলভাষ্য ।

সংস্কৃত দর্শনের অনুবাদ, সমুদায় অংশ উত্তম হয় না বিধায় ছুরুহ স্থল পরিত্যাগ করিয়া তাৎপর্য-মাত্র বিদ্যাল্লুরাগী মহোদয়গণের গোচরার্থ সন্নিবেশিত হইল । কিয়দ্দিনাবধি দর্শন সকল কোন্ সময়ে হইয়াছে, এতন্নির্ণয় করিতে সভ্যসমাজে মহাগোলযোগ হইতেছে । অনেক মহাত্মা ইহার অনেকবিধ গীমাংসা করিয়াছেন এবং করিতেছেন ; কিন্তু তাহাতে আমরা ভূপ্ৰীলাভ করিতে পারি নাই, যেহেতুক উপনিষদ্ ও দর্শনের মত মধ্যে মধ্যে সন্নিবেশিত হইয়াছে, ইহাতে বেদের পূর্ব দর্শনশাস্ত্র আবিষ্কৃত হইয়াছে, একথা বলিলে বেদের আধুনিকত্ব প্রমাণ হয় । সকল দর্শনপ্রণেতাই বেদের অপৌরুষেয়তা স্বীকার করিয়াছেন অতএব তাহার নির্ণয় করিতে হইলে, ভাবনায় মস্তিষ্ক শুষ্ক হয় ; পরন্তু এই মাত্র বলা যাইতে পারে যে, মহর্ষি কণাদ প্রথমে বৈশেষিক দর্শন প্রকাশ করিয়াছিলেন, তৎপরে মহর্ষি কপিল সাংখ্যদর্শন প্রকাশ করিয়াছেন, ইহা যুক্তি ও প্রমাণদ্বারা জ্ঞাত হওয়া যায় । “ন বরং ষট্পদার্থবাদিনঃ ” এই সাংখ্যসূত্র দ্বারা ষট্পদার্থবাদী কণাদমত পূর্ব প্রচারিত হইয়াছে এবং ষড়ধ্যায় সাংখ্যসূত্র দ্বারা কপিল ঋষি ষট্পদার্থবাদী কণাদ মতের ষট্পদার্থ

নিরাস করিয়াছেন ; ও পরমাণু সকল পদার্থের অবসান-স্থান, বৈশেষিক দর্শনকর্তা ইহা স্বীকার করিয়াছেন, ইহা যুক্তিসিদ্ধ নহে । যেহেতুক পরমাণুকে মূর্ত বলিলে তাহার নাশ হয়, যত মূর্ত পদার্থ দেখা যায় সমুদায়ই কালেতে বিনাশ প্রাপ্ত হইয়া থাকে । পরমাণু অমূর্ত বলিলে পরমাণুর সংযোগ হয় না ; কারণ নিরবয়ব সূক্ষ্ম পদার্থের সংযোগ কোন স্থলে দেখা যায় না । এই সকল পর্যালোচনা করিলে পদার্থতত্ত্ববিৎ মহোদয়গণ দর্শনশাস্ত্রের অগ্র পশ্চাৎ নির্ণয় করিতে সমর্থ হইবেন । এই অবনীমণ্ডলে তত্ত্বজ্ঞান ভিন্ন জীবগণের সুখের কারণ দেখা যাইতেছে না । সকল পদার্থই বিনাশী, ইহাতে অনুরাগ কেবল দুঃখের কারণ ভিন্ন আর কিছুই নহে, এতাবৎ বিবেচনায় অনেকেই অহম্মিশি তত্ত্বানুসন্ধানে নিযুক্ত ছিলেন । পরে আর্য্যজাতিকে উচ্চ পদবীতে অধিকৃত করণের মানসে মহর্ষি কণাদ পথদর্শকস্বরূপ বৈশেষিক দর্শন আবিষ্কার করিয়াছেন । ইহার অব্যবহিত পরে মহর্ষি কপিল সদোম কণাদ যত নিরাসে ত্রুতী হইয়া নিজ মত ব্যক্ত করিয়াছেন । ইহা উপরি উক্ত প্রমাণ ও যুক্তিদ্বারা অর্যৌক্তিক ও অপ্রামাণিক কহা যায় না । এইরূপে প্রকৃত দর্শনের অনুবাদে প্রবৃত্ত হওয়া গেল । ইহাতে পঞ্চবিংশতি সংখ্যক তত্ত্ব গণনা করার ইহাকে সাংখ্য দর্শন এবং কাপিল দর্শন কহে । তত্ত্বজ্ঞানেচ্ছু পঞ্চশিখা-

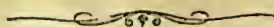
চার্য মহর্ষি নারায়ণাবতার কপিলের সমীপবর্তী হইলেন। নিগূঢ় তত্ত্ব ধারণ করা অতি স্বকঠিন বিধায় প্রথমে দ্বাবিংশতি সূত্রদ্বারা উপদেক্ষা পূজ্যপাদ কপিল উপদেশ প্রদানে প্রবৃত্ত হইলেন। যথা যথার্থ পদার্থের সংক্ষেপ শ্রবণ কর। আমি অষ্ট প্রকৃতি বলিতেছি, সে প্রকৃতি এই—মূল প্রকৃতি, মহৎ, অহঙ্কার, পঞ্চতন্মাত্র অর্থাৎ শব্দ-তন্মাত্র, স্পর্শ-তন্মাত্র, রূপ-তন্মাত্র, রস-তন্মাত্র, গন্ধ-তন্মাত্র। মূল প্রকৃতি ত্রিগুণাশ্রিতা অর্থাৎ সত্ত্ব রজ ও তমোগুণের সমানাবস্থা এবং জড়-ভ্রিকা নিরবয়বা পরিণামরূপা নিত্য। তাহা হইতেই মহত্তত্ত্ব প্রকাশ পায়; কিন্তু প্রকৃতি কোন পদার্থ হইতে প্রকাশ হয় নাই। সমুদায় পদার্থ মূলপ্রকৃতির পরিণাম স্বরূপ। যেমন দধি ও শিশিরখণ্ড দুগ্ধ ও জলের বিকার বিশেষ, সেইরূপ সকল বস্তুই মূলপ্রকৃতির বিকার বিশেষ। মূল প্রকৃতি কার্যোতে বিকৃতি হইয়া থাকে। মহত্তত্ত্ব মূলপ্রকৃতি হইতে প্রকাশ পায়। ইহাকে বুদ্ধি-বিশেষ কহে, অর্থাৎ সকল পদার্থের নিশ্চায়িকা। তদ্বারা যাবদীয় পদার্থের কর্তব্যাকর্তব্যের নির্ণয় হয়। বুদ্ধির ধর্ম্ম আট প্রকার—ধর্ম্ম, জ্ঞান, বৈরাগ্য, ঐশ্বর্য্য, অধর্ম্ম, অজ্ঞান, অবৈরাগ্য, অনৈশ্বর্য্য; ইহার মধ্যে আদি চারিটি সাত্ত্বিক অর্থাৎ সত্ত্বগুণোদ্ভবা, অন্ত্য চারিটি তামস, অর্থাৎ তমোগুণোদ্ভবা। মহৎ হইতে অহঙ্কার জন্মে, ইহাকে অভিমান বলা

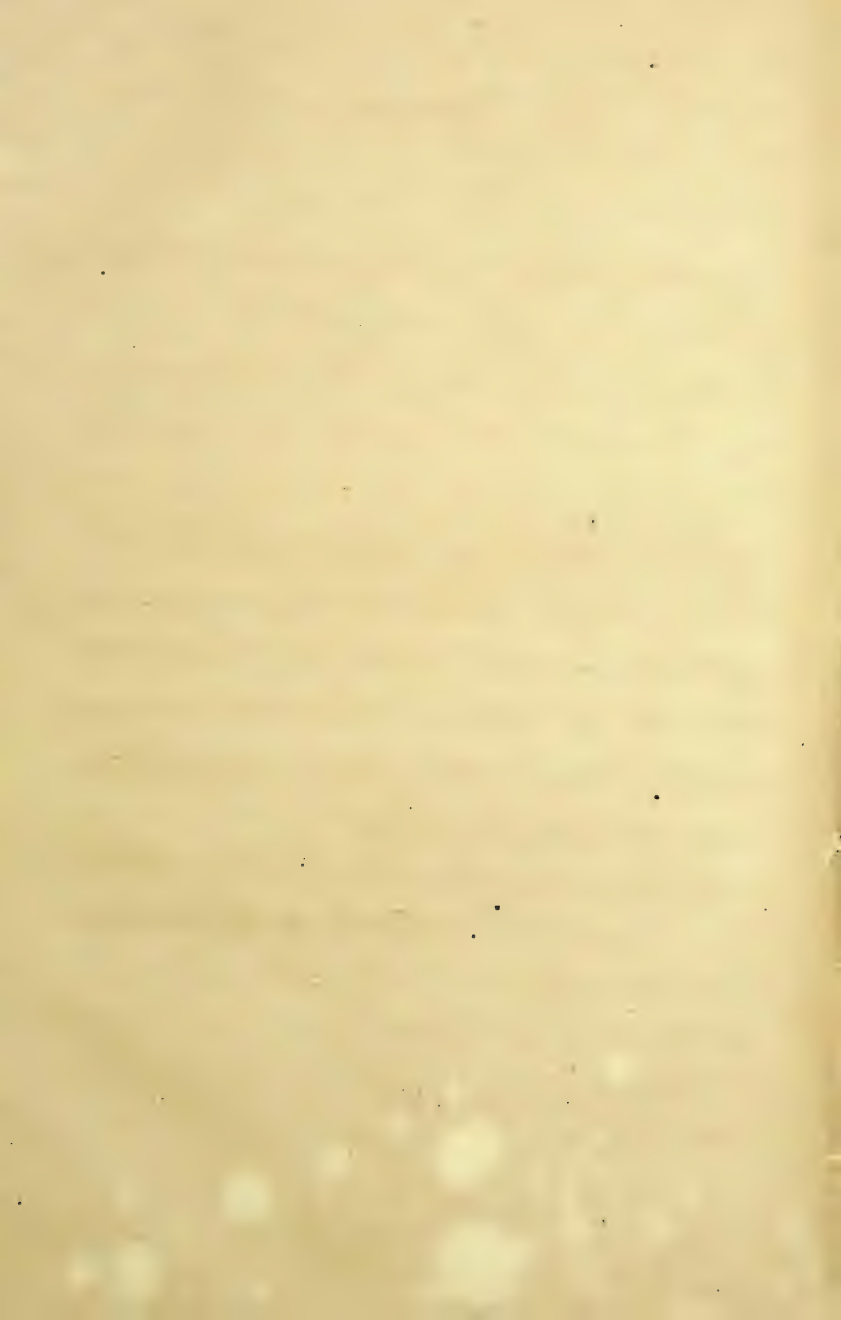
যায়। ‘আমি সুখী’ ‘আমার পুত্র’ ‘আমি সর্ববাংশে শ্রেষ্ঠ’ ইত্যাদি ব্যবহার কেবল অহঙ্কারের কার্য্য। অহঙ্কারের রাজসভাগ হইতে পঞ্চতন্মাত্র জন্মে, এ অতিসূক্ষ্ম পদার্থ ও আকাশাদি পঞ্চভূতের কারণ স্বরূপ। ইহা যোগী ও দেবলোকের অপ্রত্যক্ষ নহে। আমি ষোড়শ বিকার পদার্থ বলিতেছি। পঞ্চ ভূত, পঞ্চ জ্ঞানেন্দ্রিয়, পঞ্চ কর্মেন্দ্রিয় ও মন, এই ষোড়শ পদার্থকে বিকার বলে। ভূমি, জল, বায়ু, অগ্নি, ও আকাশকে যথাক্রমে পঞ্চভূত বলা যায়, এই পঞ্চভূত পঞ্চতন্মাত্র হইতে প্রকাশ হইয়াছে। চক্ষুঃ, শ্রোত্র, স্রোণ, রসনা, ভ্রুক্ এই পাঁচকে জ্ঞানেন্দ্রিয় ও অন্তরীন্দ্রিয় বলে এবং বাক্, পাণি, পাদ, পায়ু, উপস্থ এই পাঁচকে কর্মেন্দ্রিয় এবং বাহ্যেন্দ্রিয় কহে। মনকে সংসারাত্মক উভয়েন্দ্রিয় নিয়ন্তা বলা বাইতে পারে। অহঙ্কারের মাদ্রিক অংশ হইতে উভয়েন্দ্রিয় এবং মনের আধিষ্ঠান হইয়াছে। যত কিছু পদার্থ, ষোড়শ বিকারের অন্তর্গত, ইহার আর বিকার নাই। সকল কার্য্য, সং ও সূক্ষ্মরূপে স্ব স্ব কারণে তিরোভূত হইয়া থাকে যথা “বী-জে অঙ্কুর,” “দুগ্ধে ঘৃত” “স্তনে ক্ষীর” ইত্যাদি।

পুরুষ নিত্য চেতনস্বরূপ সর্ববিসাক্ষী সর্বসত্ত্বাদি গুণশূন্য দ্রষ্টা বিবেকী অকর্তা অনেকপ উদাসীন পদবাচ্য। ইনি কোন কার্য্য করেন না। সকলই প্রকৃতির কার্য্য, তথাপি “আমার পুত্র” “আমি সুখী” ইত্যাদি

জ্ঞান ভ্রমমাত্র ; ফলতঃ আত্মার স্থখ দুঃখ নাই ।
 প্রকৃত্যাদি সমুদায় পদার্থ ত্রি-বিধ তাপে তাপিত ।
 অর্থাৎ তাহা এই, মানসিক দুঃখ আধ্যাত্মিক পদবাচ্য ।
 বাহ্যিক জ্বরাদি রোগজন্য দুঃখকে আধিদৈবিক বলে ।
 উচ্চ স্থান হইতে পতনাদি জন্য দুঃখকে আধিভৌতিক
 বলে । এই ত্রিবিধ দুঃখ নিবৃত্তি কেবল প্রকৃতি পুরুষের
 পৃথক জ্ঞান ভিন্ন হয় না । প্রত্যক্ষ অনুমান ও বেদ-
 প্রমাণ ইহাকে ত্রি-বিধ প্রমাণ বলে । এই প্রমাণত্রয়
 দ্বারা “অয়ং পুরুষঃ” “ইয়ং প্রকৃতিঃ” ইত্যাদি জ্ঞান
 তত্ত্বজ্ঞান পদবাচ্য অর্থাৎ আমি পুরুষ নিত্যশুদ্ধঃ অমৃত-
 পানে প্রাসাদোপরি বাসে যে রূপ স্থখী ধূলিশয্যায় ভিক্ষান্ন
 ভোজন করিয়া সেরূপ জ্ঞান, আমার বিকার নাই ।
 প্রকৃতি সকল কার্য্য করে, অয়স্কান্তমণি সন্নিধানে লৌহের
 যেমন স্বয়ং স্পন্দনশক্তি প্রকাশ পায়, তদ্রূপ পুরুষ
 সন্নিধানে জড়াত্মিকা প্রকৃতির উৎপাদনী শক্তি প্রকাশ
 হয় । গৃহকর্মে নিযুক্তা স্ত্রী পুরুষের ভোজন কাল পর্য্যন্ত
 ব্যাকুল হইয়া থাকে, পুরুষের ভোজনান্তর নিশ্চিন্তা হয় ।
 প্রকৃতি সেইরূপ অচেতনা হইলেও সকল পদার্থই তাহা
 হইতে উৎপন্ন হয় যথা “গোময়ে কীটাদির” উৎপত্তি
 হয় ।

সমাপ্ত ।

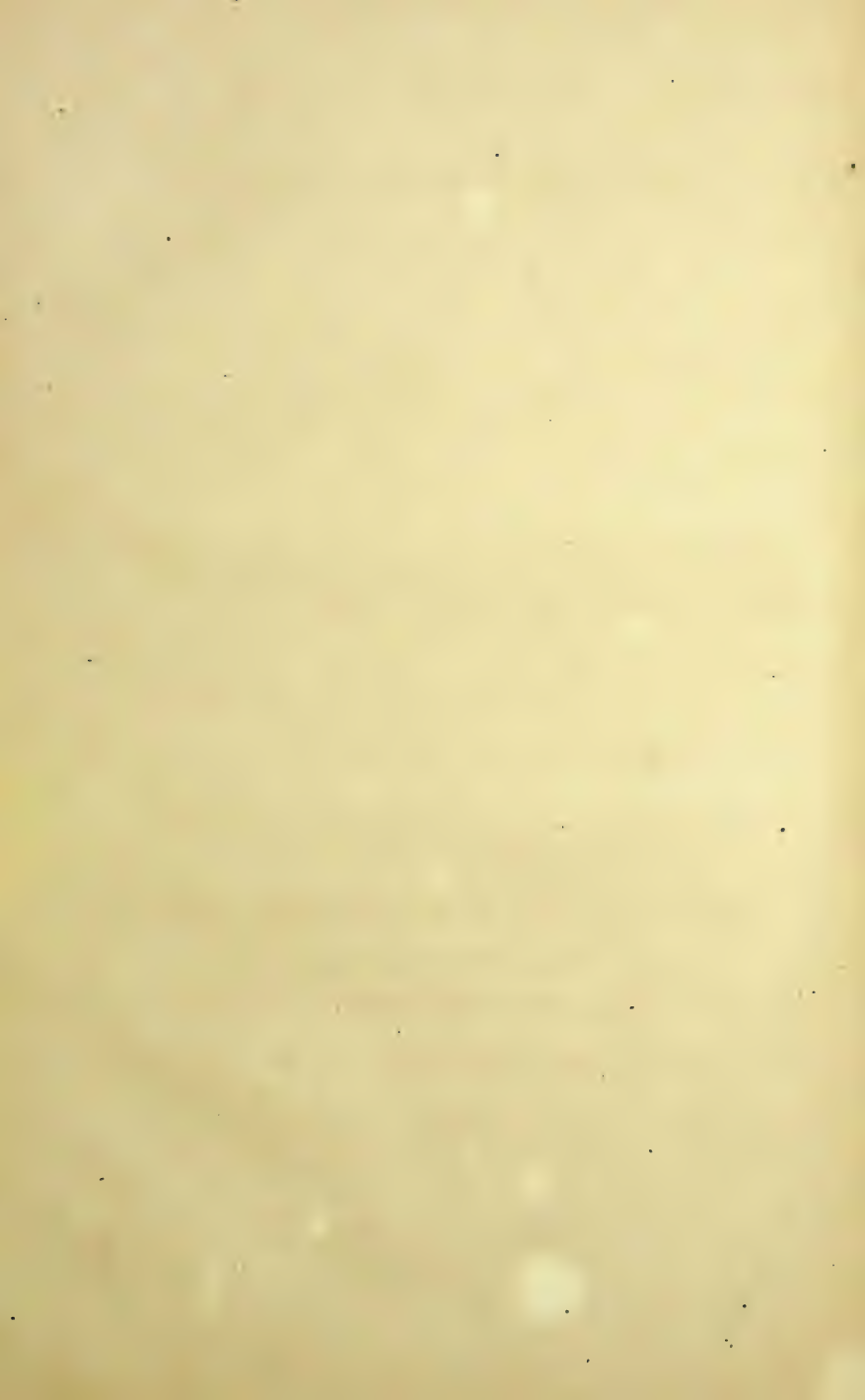




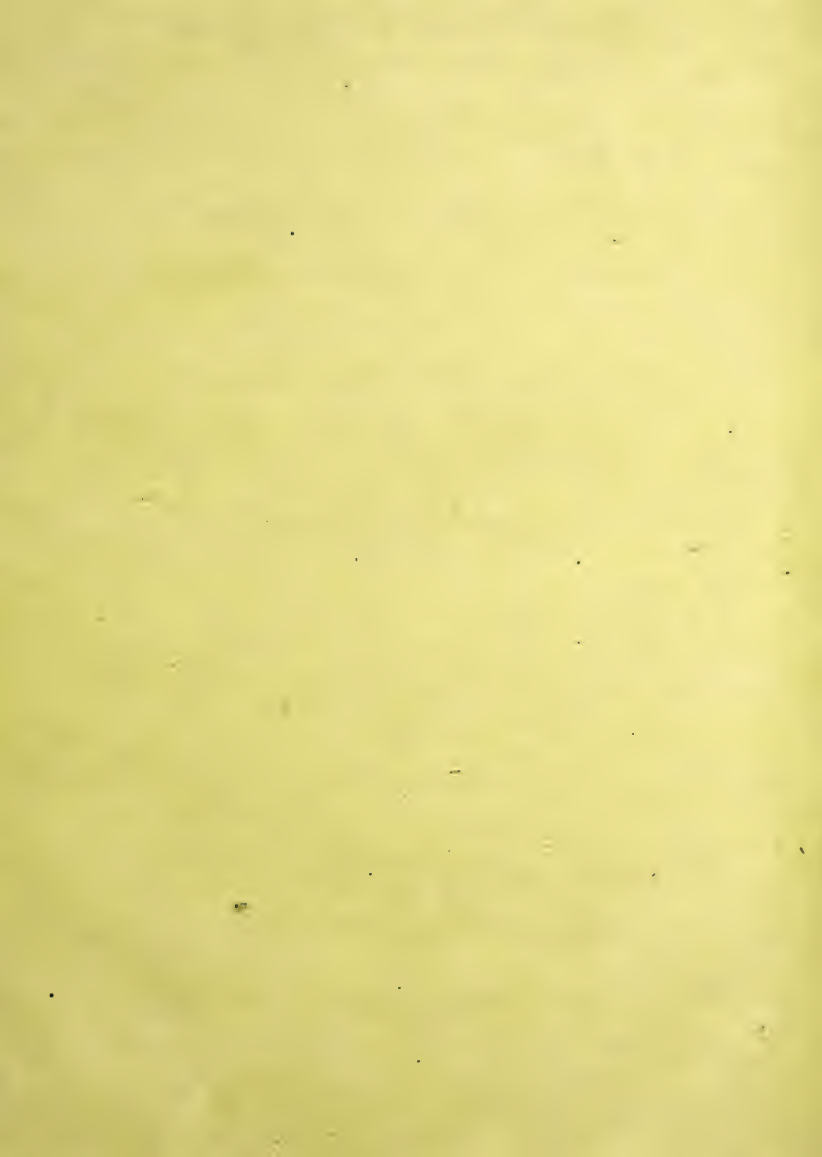
विज्ञापनम् ।

वाराणस्याममुष्यां बहुतरकालानुसन्धानैः काष्ठी-
लसूत्रमपि करतलमायातम्, इदानीं सनातन-
मतप्रकाशात्मकतया तत् भाष्यं रचितमस्माभिः,
नतु विद्वज्जनगणमनोरञ्जनाय निजयशोविस्तार-
ाय च । यदि प्रचुरतरामृताशनादस्त्वाशनमतिवत्
कस्यचित् सदाशयस्य मतिरेतहर्षने तदा अम-
विरामो मदीयः सफलो भविष्यति । आथास्मिन्
नूतनरचने अमखेष्टद्विविच्य करणालवेन पञ्चमु-
चितं भवद्भिः प्रेरणीयं अस्माकमावेदनमेतदस्तु
सुधीरवरान्तिके निरन्तरम् अलमतिविस्तरेणेति ।

श्री नरेन्द्रनाथ शर्माः
इदानीं काशीनिवासिनः ।







BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SÁNKHYA-SÁRA ;
A TREATISE OF
SÁNKHYA PHILOSOPHY,
BY
VIJNANA BHIKSHU.

EDITED BY
FITZ-EDWARD HALL, D. C. L., Oxon.,
MEMBER OF THE ASIATIC SOCIETIES OF BENGAL AND PARIS, OF THE ROYAL
ASIATIC SOCIETY, OF THE AMERICAN ORIENTAL SOCIETY, OF
THE ORIENTAL SOCIETY OF GERMANY, AND
OF THE PHILOLOGICAL SOCIETY,
AND
H. M.'S INSPECTOR OF PUBLIC INSTRUCTION FOR THE
CENTRAL PROVINCES.

CALCUTTA :
PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.

1862.



PREFACE.*

Two systems of philosophy, attributed, respectively, to Kapila and to Patanjali, are designated, by the Hindus, as Sāṅkhya;† a term which common usage restricts, however,

* Together with the addition of much new matter, I here offer a substitute for my preface to the *Sāṅkhya-pravachana-bhāṣya*. My edition of that book is now out of print; and I have no intention of publishing another. Since writing the pages which introduced it, my views touching the Sāṅkhya have, owing to further study, undergone a very great change.

† The first system is known as *nirīś'wara*; the second, as *śeś'wara*. The following half-couplet, to this effect, is from the *Shad-dars'ana-samuchchaya*:

साङ्ख्य निरीश्वराः केचित् केचिदीश्वरदेवताः।

The Jainas claim to have their own Sāṅkhya, *Mīmāṃsā*, &c. *Mackenzie Collection*, Vol. II., p. xxxvi.

As explanatory of the ensuing extracts, it should be mentioned, that Kapila has hitherto generally been considered as the author of the *Sāṅkhya-pravachana*, and that it has been the universal custom to render *nirīś'wara* by "atheistic."

"Cependant, il n'est guère supposable que Colebrooke se soit trompé en disant que Kapila nie l'idée de Dieu. Il n'a fait que reproduire les accusations directes que l'Inde elle-même a portées contre lui; et, comme ces accusations incontestables ne sont pas justifiées pleinement par les slokas de la Kārikā, il reste que ce soient les Sôûtras qui les justifient. Dans aucun de ceux que nous avons traduits, cette déplorable doctrine ne s'est montrée positivement à découvert; mais je crois pouvoir affirmer, dès à présent, qu'elle est en effet dans quelques autres, comme l'affirment les commentateurs

to the former. Etymologically considered, *sāṅkhya* is im-

indiens et Colebrooke." M. Barthélemy Saint-Hilaire : *Premier Mémoire sur le Sāṅkhya*, pp. 271, 272.

Again, of Colebrooke as entertaining the view, that Kapila is "atheistic;" "Il l'avait empruntée lui-même aux commentateurs indiens." Id., *ibid.*, p. 5.

This is scarcely exact. Colebrooke, the last of men to condescend, save unavoidably, to statements in train, does much more than "simply reproduce" the charge of "atheism" against Kapila, "borrowing it from Indian commentators." He refers, by numbers, to several of what have been taken for Kapila's own aphorisms, as being implicitly "atheistic;" and he translates one of them, I., 92, by the words "There is no proof of God's existence." *Miscellaneous Essays*, Vol. I., pp. 251, 252.

Alike in both the Sāṅkhyas, there is acknowledgment of a being superior to the gods. He is made up of an immaterial part, *puruṣa*, or "person," and of an *anta'kāraṇa*, or "internal organ." His person is unintelligent; and, for his internal organ, by virtue of which he is intelligent, he is indebted to the promptuary of all matter, *prakṛiti*. Precisely such, it is taught, is the constitution of man, beasts, &c. Thus far both the Sāṅkhyas concur. But, according to Patanjali's, the Yoga, the being above spoken of, whom it calls *Is'wara*, has the attributes of omnipotence, omniscience, and eternalness; his material genesis being in the way of eternal and periodically recurrent emanation from *prakṛiti*. The *nirīś'wara* Sāṅkhya simply denies to any being,—even to its *Hiranyagarbha*,—the last of the attributes just enumerated. The reader is now prepared to decide, whether the doctrine ascribed to Kapila differs from the Yoga in such a manner as to justify the application to it of the epithet "atheistic;" and whether the Yoga, on the strength of its *Is'wara*, is entitled to the appellation of "theistic."

In the Sāṅkhyas, *puruṣa*, "person," and *ātman*, "spirit," are synonymes. All that is not matter is spirit; and, as embodied, it is found in whatever possesses life, vegetation included. *Jīva*, "soul," is any spirit, in its aspect of incorporation. The *Is'wara* of the Yoga has no body, and is not a *jīva*. The *Hiranyagarbha* of the other Sāṅkhya has a body, and therefore is a *jīva*.

diately allied to *sankhyá* ;* a word bearing the acceptation of

“ Person ” and “ soul,” it will have been observed, are here used in senses of accommodation. And so one has to use, in general, the terminology of our metaphysics and theology, when applied to express Hindu conceptions.

On the subject of repudiating I's'wara, see the *Sánkhyā-pravachana*, I., 92-99 ; III., 56, 57 ; V., 2—12, and 46 ; and VI., 64.

Even a limited inspection of Indian commentators on the Sánkhyā would have evinced to M. Saint-Hilaire, that they are, mostly, as delicate as he is himself, in respect of charging Kapila with the denial of I's'wara. See a subsequent note.

* M. Saint-Hilaire, in the opening words of his analysis of the Sánkhyā, confounds the paronymes *sankhyá* and *sánkhyā* : “ Le mot de Sánkhyā, qui est devenu le nom du système de Kapila, signifie nombre ; et, pris adjectivement, numéral. Il signifie encore, dans une acception assez voisine : calcul, supputation, jugement, raisonnement.” *Premier Mémoire*, &c., p. 19.

Dr. Röer also says : “ The term *Sánkhyā* has two meanings, enumeration and investigation.” *Lecture on the Sánkhyā Philosophy*, p. 8.

The word *sánkhyā*, as affording a variety of significations, is made the subject of a laborious pun, in the initial couplet of Bháskara Achárya's *Bíja-gaṇita*.

Cháritrasinha Gaṇi, a Jaina, in his gloss on Haribhadra Súri's *Shad-dars'ana-samuchchaya*, makes a statement, with reference to the origin of the word *sánkhyā*, which, as being altogether novel, deserves to be produced. While acknowledging the connexion of Kapila with the Sánkhyā, he avers, that the followers of that doctrine receive their appellation from the first doctor of their school, Sankha, or S'ankha. His words are : साङ्ख्यमिति कापिलदर्शनम् । आदिपुरुषनिमित्तेयं सञ्ज्ञा । And elsewhere : साङ्ख्य इति पुरुषनिमित्तेयं सञ्ज्ञा । सङ्ख्य इमे साङ्ख्याः । तालव्यो वा शकारः । शङ्खनामाऽऽदिपुरुषः ।

S'ankha, the lawgiver, is classed, with Kapila, as *támasa*, in the *Páshandotpatti* chapter of the *Padma-purána*, latter section.

For an account of the *Shad-dars'ana-samuchchaya*, I would refer the reader to my *Contribution towards an Index to the Bibliography of the Indian Philosophical Systems*. In that volume many particu-

“number,” and also that of “decision.”* But the time has

lars will be found, regarding books and authors, which appeared in my preface to the *Sāṅkhya-pravachana-bhāṣya*, but are here omitted.

* Colebrooke says: “A system of philosophy in which precision of reckoning is observed in the enumeration of its principles, is denominated *Sāṅkhya*; a term which has been understood to signify *numeral*, agreeably to the usual acceptation of *saṅkhyā*, number: and hence its analogy to the Pythagorean philosophy has been presumed. But the name may be taken to imply,” &c. *Miscellaneous Essays*, Vol. I., p. 229.

Adverting to these words, M. Saint-Hilaire observes: “Colebrooke s’est laissé tromper par l’apparence et par une fausse analogie, en prononçant le nom de Pythagore à côté de celui de Kapila.” *Premier Mémoire*, &c., p. 19.

Again, *ibid.*, p. 20: “Si Colebrooke a eu tort de rapprocher le nom de Pythagore de celui du philosophe indien,” &c.

But Colebrooke, as, from his guarded and adversative mode of expression, is quite clear, delivers, in the preceding extract, neither his own opinions nor even opinions which, until the adduction of further evidence, he would be thought to accept. Professor Wilson—Oxford *Sāṅkhyakārikā*, Preface, p. xi.,—cites, it is true, the words “and hence its analogy to the Pythagorean philosophy has been presumed,” and without comment as to the paternity of the surmise. It may have escaped him, that he had formerly written: “The first Indian school, the leading tenets of which are described by Mr. Colebrooke, is the *Sāṅkhya*; a term which has been understood to signify *numeral*, and which, therefore, perhaps suggested to Sir William Jones his comparison of it to the Pythagorean doctrine.” *Quarterly Oriental Magazine*, Vol. IV., pp. 11, 12: for September, 1825.

Colebrooke alludes, without doubt, to the following passage: “On the present occasion, it will be sufficient to say, that the oldest head of a sect whose entire work is preserved, was—according to some authors,—Kapila; not [?] the divine personage, a reputed grandson [son] of Brahmā, to whom Kṛishṇa compares himself in the *Gītā*, but a sage of his name, who invented the *Sāṅkhya*, or *Numeral*, philosophy; which Kṛishṇa himself appears to impugn, in his conversation with Arjuna; and which, as far as I can recollect it from a few

long passed by for ascertaining, beyond doubt, what was

original texts, resembled, in part, the metaphysics of Pythagoras, and, in part, the theology of Zeno." Sir William Jones's Works, Vol. I., pp. 163, 164: 4to ed. of 1799.

Sir William, at an earlier date, had pushed his hypothetical analogies much further than this. * "Of the Philosophical Schools it will be sufficient, here, to remark, that the first *Nyāya* seems analogous to the *Peripatetic*; the *second*, sometimes called *Vais'e-shika*, to the *Ionie*; the two *Mīmāṃsās*, of which the *second* is often distinguished by the name of *Vedānta*, to the *Platonic*; the first *Sāṅkhya*, to the *Italic*; and the *second*, or *Pātanjala*, to the *Stoic*, philosophy: so that Gautama [Gotama] corresponds with Aristotle; Kanāda, with Thales; Jaimini, with Socrates; Vyāsa, with Plato; Kapila, with Pythagoras; and Patanjali, with Zeno. But an accurate comparison between the *Grecian* and *Indian* Schools would require a considerable volume." *Ibid.*, Vol. I., pp. 360, 361.

Vijñāna Bhikshu, in the *Sāṅkhya-pravachana-bhāṣya*, explains *sāṅkhyā* to signify "the setting forth of spirit as distinct from *prakṛiti*:" सङ्ख्या सम्यग् विवेकेनाऽऽत्मकयनम् ।

Raghunātha Tarkavāgīś'a Bhaṭṭācārya makes it one with "consideration:" पञ्चविंशतितत्त्वानां सङ्ख्या विचारः । तस्यधिकृत्य ज्ञेयो ग्रन्थः साङ्ख्य इति साङ्ख्यपदव्युत्पत्तिः सङ्गच्छते । *Sāṅkhya-tattva-vilāsa*.

Deva Tīrtha Swāmin takes it to import "orderly enunciation:" कक्षात् साङ्ख्यमित्युच्यते । सम्यक् क्रमपूर्वकं त्वानं कथनं यस्यां सा सङ्ख्या क्रमपूर्वा विचारणा । यत् तस्यधिकृत्य ज्ञेयं तस्मात् साङ्ख्यमित्युच्यते शास्त्रम् । *Sāṅkhya-taranga*.

According to a sacred text, adduced by S'ankara Ācārya, in his commentary on the *Vishṇu-sahasra-nāman*, *sāṅkhya* means "knowledge of the true nature of pure spirit." We read:

महर्षिः कपिलाचार्यः हतज्ञो मेदिनीपतिः ।

महर्षिः कपिलाचार्य इति सविशेषणमेकं नाम महाशयासाष्टपिच्येति महर्षिः कृत्स्नस्य वेदस्य दर्शनात् । अन्ये तु वेदैकदेशदर्शनादपयः । कपिलस्यासौ साङ्ख्यस्य शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानस्याऽऽचार्य्येति कपिलाचार्यः । महर्षिस्यासौ कपिलाचार्य्येति महर्षिकपिलाचार्यः ।

शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं साङ्ख्यमित्यभिधीयते ।

इति व्यासस्मृतेश्च । ऋषिं प्रसूतं कपिलं महान्तमिति श्रुतेः । सिद्धानां कपिलो मुनिरिति स्मृतेश्च ।

originally intended by thus denominating the aforesaid schemes of speculation.

The *Mahābhārata*, XIII., 7006, is here annotated.

I had hoped to find in the legal institutes of Vyāsa the line cited above. Not being there, probably it is buried in some Purāṇa.

S'ankara's own definition is in these words: "The reflecting, that the *guṇas*,—goodness, passion, and darkness,—are objects of my perception; and that I, distinct from them, am spectator of their operations, eternal, heterogeneous from the *guṇas*, spirit." साह्यं नाम इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा मम दृष्ट्या च हं तेभ्योऽन्यस्तद्वापारसाच्चिभूता नित्या गुणविलक्षण आत्मैति चिन्तनम्। *Gītā-bhāṣya*, XIII., 12.

How to translate *guṇa* here, I know not. On this term, I shall by and by remark.

The *Mahābhārata*, a higher authority than any as yet brought forward, associates *sāṅkhya*, very significantly, with *parisāṅkhyāna*, which seems to have the sense of "exhaustive enumeration:"

साह्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसह्यानदर्शनम्।

XII., 11393.

Again :

साह्यदर्शनमेतावत् परिसह्यानदर्शनम्।

सह्याः प्रकुर्वन्ते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ॥

तत्त्वानि च चतुर्विंशत् परिसह्याय तत्त्वतः।

साह्याः सह प्रकृत्या तु निस्तत्त्वः पञ्चविंशकः ॥

XII., 11409-10.

Part of this extract is quoted in the *Sāṅkhya-pravachana-bhāṣya*, but worded somewhat differently.

Adwaitānanda, in his *Brahma-vidyābhāṣana*, an expository work connected with the Aphorisms of the Vedānta, suggests, that the word *pañcaviṃśati*, adduced from the sacred writings as defining the number of the Sāṅkhya principles, may intend 20×5 instead of $20 + 5$. This conceit might be abundantly disproved. See the stanza last given, and the *Mahābhārata*, XII., *passim*, but, particularly, chapters 307, 308, 309.

चतुर्विधं साह्यं तत्त्वप्रमाणप्रकारसर्वात्मता। What can be the drift of this mysterious announcement? It occurs in Prithwīdhara Āchārya's *Ratna-kos'a*, near the end.

In the Upanishads, the *Bhagavad-gītā*, and other ancient Hindu books, we encounter, in combination, the doctrines which, after having been subjected to modifications that rendered them, as wholes, irreconcilable, were distinguished, at an uncertain period, into what have, for many ages, been styled the Sāṅkhya and the Vedānta.*

Though Kapila is held to have originated the distinctive tenets of the Sāṅkhya,† it is extremely questionable whether—

* It is, further, a great mistake to suppose, that the Sāṅkhya-yoga of the *Bhagavad-gītā* is a peculiar system of eclecticism, or of compromise, that had vogue contemporaneously with the Sāṅkhya and the Yoga as we now understand them. Quite unknown, in the twilight days of Kṛishṇa and Arjuna, were the distinctions which at present discriminate those systems. Kṛishṇa has much to say of Brahma: upon his predecessor, Kapila, in all probability the conception had not dawned. The idea, that Kapila denied Iś'wara, was, it is quite possible, merely inferred, long after his time, from the bare fact of his silence. Who can say that, when he lived, the notion of an Iś'wara had as yet been elaborated?

† In only a single text that I know of is the Sāṅkhya ascribed to Ś'iva. *Mahābhārata*, XII., 10388. At the same place, the Yoga also is said to have been originated by that divinity.

In the *Bhāgavata-purāṇa*, I., 3, 11, Kapila is spoken of as having only revived the Sāṅkhya. From the same work, IX., 8, 14, it appears, however, to be asserted, that he created it. The ensuing couplet, from the last section of the *Padma-purāṇa*, is to the same purpose:

चेतद्वीपपतिः साङ्ख्यप्रणेता सर्वसिद्धिराट् ।

विश्वप्रकाशितज्ञानयोगी लोहन्तसिख्वा ॥

Vishṇu-vyūha-bheda-varṇana chapter.

A Hindu would harmonize these discordant statements by assuming, that they point to passages in two several stages of the world's history.

A facile and potential solvent of all difficulties as to time, space, and individuals, is the transparently indolent dogma of cyclical renovations of cosmic events. These iterations admitting of an indefinite

even if he was an author,—the *Sāṅkhya-pravachana*, now current under his name, can be referred to him on tenable grounds. And, if this “Six Lectures,” at least as we possess it, is not of his composition, most assuredly neither is the *Tattva-samāsa*.* These works, it is observable, are nowhere cited

number of changes in particulars, anybody may, at last, be almost anybody else; and it thus becomes a very easy matter to make light, among other things, of ordinary chronological sequence.

Swapnes'wara, author of the *Kaumudī-prabhā*, acquainted as he was with the aphorisms of Panchas'ikha, attributes to him the “Sāṅkhya Aphorisms” also. He accounts for its bearing the title of *Kāpila*, by the circumstance, that Kapila initiated the Sāṅkhya tradition as set forth therein. By way of illustration, he notes the notorious appropriation to Manu of the code of laws set forth by Bhrigu. His meaning is, that Kapila only propounded the matter of the Aphorisms, of which the present shape is due to Panchas'ikha. He may, then, be supposed to lay to the account of humility the absence from Panchas'ikha's name, in the Sāṅkhya Aphorisms,—as the “Six Lectures” alone deserves to be called,—of the honorific title of *Āchārya*. Against this it might be argued, that a saint so lowly would be likely to mention, at least a few times, the name of the leading rabbi of his school. Panchas'ikha, as we shall see, is spoken of in two places in the *Sāṅkhya-pravachana*; Kapila, not at all. Swapnes'wara, it should be added, gives what is here repeated, as nothing but rumour. His words are : पञ्चशिखः सूत्रकार आसुरिशिष्यः । कापिलमिति प्रसिद्धिस्तु सन्प्रदायप्रवृत्तेः ऋगुपेक्षासंहितायामिव मनुसमाख्या ।

* Little as we can respect the allegations of Hindu writers on such a point as that before us, still it is curious to see what those allegations are.

The anonymous author of the *Sarvopakāriṇī* relates, as an ancient tradition, that Kapila the incarnation of Vishṇu composed the *Tattva-samāsa*, and that, in aftertimes, another Kapila, a manifestation of Fire, published the larger body of Sāṅkhya Aphorisms, of which the “Compendium of Principles” was the rudiment. The same tradition makes the doctrines of other, unnamed, philosophical schools, besides the Sāṅkhya, no less than the Six Lectures, to have sprung

by S'ankara Āchārya, by Vāchaspati Mis'ra, or by any other

from the *Tattwa-samāsa*. अथाऽत्राज्ञादिक्लेशकर्मवासनासमुद्रनिपतितान-
नाथदीनानुद्धिर्धौः परमकृशालुः स्वतःसिद्धतत्त्वज्ञानो महर्षिर्भिर्भगावान् कपिलो
द्वाविंशतिसूत्राण्युपादिबत सूत्रनात् सूत्रमिति हि व्युत्पत्तिः । तत एतैः समस्त-
त्त्वानां सकलपठितन्वार्थानां सूत्रनं भवति । इतश्चेदं सकलसाङ्ख्यतीर्थमूलभूतं
तीर्थान्तराण्यं चैतत्प्रपञ्चमन्येव । सूत्रपडध्यायो तु वैद्यानरावतारभगवत्कपिल-
प्रणीता । इयं तु द्वाविंशतिमूत्रा तस्या अपि वाजभूता नारायणवतारमहर्षि-
भगवत्कपिलप्रणीतेति दृष्टाः ।

Vijñāna Bhikshu says, in his *Sāṅkhya-pravachana-bhāṣya*: तच्च समासा-
ख्यमूत्रैः सहाऽस्याः पडध्यायाः पौनरेत्यमिति चेन् मैवं सङ्क्षेपवित्तरूपेणोभयोरप्य-
पौनरेत्यात् । अतएवास्याः पडध्याया योगदर्शनस्येव साङ्ख्यप्रवचनासङ्ज्ञा युक्ता । तच्च-
समासाख्यं हि बत सङ्क्षिप्तं साङ्ख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षणाऽस्यां निर्वचनामिति । विशेष-
स्वर्थं यत् पडध्यायां तच्च समासाख्योक्तार्थवित्तरमात्रं योगदर्शने त्वभ्यासभ्युपगमवा-
दप्रतिषिद्धस्यैवेत्यरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति । “If it be alleged, that
the *Tattwa-samāsa* aphorisms are simply iterated in the Six Lectures,
the answer is, that it is not so : for there is no mere repetition between
the two ; inasmuch as they are, respectively, concise and expanded.
Hence, the appellation of *Sāṅkhya-pravachana* is suitable to the
Six Lectures, in like manner as it is to the Institute of the Yoga.
The former embraces precisely a detailed exposition of the *Tattwa-
samāsa*, the shorter *Sāṅkhya* Institute. There is this difference,
however ; that the Six Lectures only expands the subject-matter of
the *Tattwa-samāsa* ; whereas the Institute of the Yoga avoids *their*
seeming deficiency, by *expressly* recognizing I's'wara, whom both *the*
other works, by concession for sake of argument, deny.”

Our commentator, further on, grows more confident ; passing from
the language of assumption, as it were, to that of positive assertion :

सङ्क्षिप्तसाङ्ख्यसूत्राणामर्थव्याञ्च प्रपञ्चनात् ।

शास्त्रं योगवद्वेदं साङ्ख्यप्रवचनाभिधम् ॥

“This Institute, equally with that of the Yoga, as being a devel-
opment of the substance of the shorter *Sāṅkhya* Aphorisms, is
designated *Sāṅkhya-pravachana*, or, ‘*Explication of the Sāṅkhya*’.”

I am aware, that this couplet is susceptible of another construc-
tion ; but that here put upon it is unforced, and, besides, accords with
the sense of the passage from the *Sarvopakāriṇī*. More than this,
if the *Sāṅkhya* Aphorisms are called *Sāṅkhya-pravachana*, as being

writer of considerable antiquity, or even in the *Sarva-dars'ana-*

an expansion, it is reasonable to believe, that Vijnána designed to explain why the Yoga Aphorisms also are so designated.

Colebrooke, having in view a portion, if not all, of the foregoing extracts, writes as follows: "It appears, from the preface of the *Kapila-bhāṣya*, that a more compendious tract, in the same form of *sūtras*, or aphorisms, bears the title of *Tattva-samāsa*, and is ascribed to the same author, Kapila. The scholiast intimates, that both are of equal authority, and in no respect discordant; one being a summary of the greater work, or else this an amplification of the conciser one. The latter was probably the case; for there is much repetition in the *Sāṅkhya-pravachana*.

"If the authority of the scholiast of Kapila may be trusted, the *Tattva-samāsa* is the proper text of the *Sāṅkhya*; and its doctrine is more fully, but separately, set forth by the two ampler treatises entitled *Sāṅkhya-pravachana*, which contain a fuller exposition of what had been there succinctly delivered." *Miscellaneous Essays*, Vol. I., pp. 231, 232.

Dr. Rörer,—*Journal of the Asiatic Society of Bengal*, for 1851, p. 402, note,—after citing the latter of the paragraphs given above, unaccountably adds: "But this is a misapprehension: the scholiast does only say 'they are of equal authority, one being a summary of the greater work, or else this an amplification of the conciser one.'" On the contrary, as will have been seen, the scholiast allows no such alternative, and is responsible for only the second member of it. Colebrooke, to be sure, has made out Vijnána to be self-contradictory. At the same time, the clause to which Dr. Rörer excepts is almost a literal translation of the scholiast's own words.

M. Saint-Hilaire says, speaking of the *Sāṅkhya* Aphorisms: "Ce traité, quoique assez court, a été abrégé, dit-on, par Kapila, sous le titre de *Tattva Samāsa*, c'est-à-dire, réduction substantielle du *Sāṅkhya*. Nous ne connaissons ce dernier ouvrage que par les citations qu'en ont faites les commentateurs, et qu'a répétées Colebrooke d'après eux (*Essays*, tome I., p. 231)." *Premier Mémoire*, &c., p. 5

Whence did the writer learn, for certain, that Kapila abridged the *Sāṅkhya-pravachana*? Again, the phrase "réduction substantielle"

sangraha, which is dated so late as the fourteenth century ; and

scarcely answers to *Tattwa-samāsa*, and only on the theory of such an abridgment. Moreover, Colebrooke would be explored in vain for a single quotation from the smaller treatise.

Vijñāna plainly rests the validity of adjudging the title of *Sāṅkhya-pravachana* to the Six Lectures, on the ground, that it is an expansion of the *Tattwa-samāsa* ; this being the embryo of also another collection of aphorisms called *Sāṅkhya-pravachana*, that belonging to the Yoga. But this derivation of the Yoga Aphorisms is unestablished, save by Vijñāna's own word. It may be suspected, that his sole foundation of fact is, the common application of the term *Sāṅkhya* to the system called from Kapila and to that of the Yoga.

Colebrooke—*Miscellaneous Essays*, Vol. I., p. 232,—is disposed to think, that the title of *Sāṅkhya-pravachana*, in its application to the *Sāṅkhya* Aphorisms, is borrowed. For my part, I have little doubt, that one of the original borrowers was Vijñāna Bhikshu. Except in the writings of that author, and of his followers, I have nowhere met with the employment of *Sāṅkhya-pravachana*, otherwise than to name the Yoga Aphorisms, but in the postscript to Āniruddha's commentary, and in that to its abridgment by Vedānti Mahādeva. But the epigraphs to Indian manuscripts are known to be, so generally, the work of copyists, that the adverse evidence of these two apparent exceptions may, very allowably, be neglected.

With regard to the meaning of the title *Sāṅkhya-pravachana*, M. Saint-Hilaire could not have done better than consult Vijñāna, whose explanation of it he seems, however, to be unacquainted with. At p. 5 of his *Premier Mémoire*, &c., he translates those words by “Préface ou Introduction au Sāṅkhya.” However speculative Vijñāna may be in what he says of the germinal character of the *Tattwa-samāsa*, there is no ground to mistrust his etymological analysis of the word *pravachana*, as here used. In one place, as we have seen, he explains it by *prakarshana nirvachanam*, “detailed exposition ;” and, in another, by *prapanchana*, “development,” or “explication.” In the *Pātanjala-bhāṣhya-vārttika*, he defines it, again as a member of *Sāṅkhya-pravachana*,—the proper name, according to Vyāsa, of the Yoga Aphorisms,—by words expressing “detailed statement :” साङ्ख्यप्रवचन इति । साङ्ख्यशास्त्रस्यैव प्रकर्षेण वचनं साङ्ख्यप्रवचनम् । Nāgoji

their style, moreover, exhibits scarcely a perceptible trace of archaism. Indeed, the larger collection of sentences derived to us as, putatively, Kapila's, whatever its more general source, may be suspected of occasional obligation to the *Kārikās* of Īś'warakrishṇa.*

Bhaṭṭa, in his *Pātanjala-sūtra-vṛitti-bhāṣhya-cheḥhāyā-ryākhyā*, silently transcribes Vijnāna's derivation: एतस्य साहस्रप्रवचनत्वं तु साहस्रोक्तस्यैव प्रकर्षेण वचनात्।

* I., 124, of the *Sāṅkhya-pravachana* runs thus:

हेतुसदनित्यस्यपि सन्निधिसनेकसाधितं लिङ्गम्।

This, to a syllable, is the first half of the tenth *Kārikā*.

I., 140, 141, 142, 143, 144, are as follows: संहतपरार्थत्वात्। त्रिगुणादिविपर्ययात्। अधिष्ठानाच्च चेति। भोक्तृभावात्। कैवल्यार्थं प्रकृतेः। The seventeenth *Kārikā* is read:

सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्।

पुरुषोऽसि भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रकृतेः॥

There is nothing to choose between संहत and सङ्घात, "what is combined" and "combination." Aniruddha has प्रकृतेः. Vijnāna exchanges it for प्रकृतेः.

II., 18, further, is half a couplet:

सात्त्विकसेकादशकं प्रवर्तते वैकृताद्वक्त्रारान्।

The twenty-fifth *Kārikā* differs only in exhibiting सात्त्विक एकादशकः; the sense remaining unaffected.

II., 31, once more, is metrical, and is the same as the last half of the twenty-ninth *Kārikā*:

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणायामा वायवः पञ्च।

III., 48, 49, 50, 47, are as follows: ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला। तमोविशाला मूलतः। मध्ये रजोविशाला। आब्रह्मसम्बन्धेन तत्कृते सृष्टिराविदेकात्। And the fifty-fourth *Kārikā* is

ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालस्य मूलतः सर्गः।

मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिसम्बन्धेनः॥

Snatches of verse, and now and then whole verses, checquer, independently of design, the prose of Sanskrit writers, as of writers in most languages. But it should be borne in mind, that the *Sāṅkhya-pravachana* is of very limited compass, and that the *āryā* is a measure of no little complexity. Should it be argued, with respect to the

By the prevailing suffrage of mythology, Kapila* of the

immmetricalness of the tenth *Káriká*, that Is'warakrishṇa there consented to a prosodial blemish, rather than deviate from the very words of an aphorism, one may answer, that, in several places where we can trace nothing like intimate dependence, on his part, upon the aphorisms which have come down to us, he is chargeable with the same sort of laxity. Instances may be seen in the fourth, seventh, ninth, twenty-sixth, and seventieth of the *Kárikás*.

Of the genuineness of the three final *Kárikás* I have grave doubt. From the seventy-second we gather nothing more than that the treatise attributed to Is'warakrishṇa summarizes, with some reservations, the substance of the sixty *Sáṅkhya* fundamentals. It seems not altogether unlikely, that Is'warakrishṇa may have digested into stanzas the material parts of an earlier set of *Sáṅkhya* aphorisms; that those aphorisms were long-neglected, and parts of them got lost; and that the person who integrated the remnants, to make up the *Sáṅkhya-pravachana*, availed himself of Is'warakrishṇa's performance.

* Professor Wilson, reviewing Colebrooke, once wrote as follows: "The founder of the *Sáṅkhya* philosophy is named Kapila; who, as one of the seven great *Rishis*, is one of the sons of Brahmá. There are other accounts of his origin; but none more satisfactory." *Quarterly Oriental Magazine*, for Sept., 1825; p. 12. That Kapila is any where styled "one of the seven great *Rishis*" needs confirmation, for all the emphasis with which other accounts of him are thus discredited. Nothing of this is to be found in the *Translation of the Vishṇu-puráṇa*. Colebrooke—*Miscellaneous Essays*, Vol. I., p. 229, refers, mistakingly, to Gaudapáda, in proof of Kapila's being ranked as "one of the seven great *Rishis*." The citation runs thus:

एते ब्रह्मणः पुत्राः सप्त प्रोक्ता महर्षयः ।

"These seven sons of Brahmá were called great *Rishis*."

The more ordinary *mánasa*, or mind-born, sons of Brahmá vary, as specified in different *Puráṇas*, from seven to more than twice that number; "but," as Professor Wilson remarks, "the variations are of the nature of additions made to an apparently original enumeration of but seven, whose names generally recur." *Translation of the Vishṇu-puráṇa*, p. 48, note 2. One such group is made up of Marichi, Atri, Angiras, Pulastya, Pulaha, Kratu and Vasishṭha: the

Sáṅkhya is held to have been a son of the god Brahmá:

well-known "seven Rishis." *Mahābhārata*, XII., 7570 and 13075. This list is modified, in the same book of the *Mahābhārata*, 7534-5, by the substitution of Dakṣha for Vasishṭha; and, at 13040, by the addition of Manu: the tale being thus increased to eight. But, however amplified by Paurāṇika liberality, it is not this catalogue of Brahmá's mind-born progeny that is to furnish us with Kapila.

Incidentally, the *manas*, or mind, is not located, in Hindu opinion, in the brain, as Mr. J. C. Thomson imagines. See his *Bhagavad-gītā*, p. 68, notes 4 and 7. It is thought to be in the *hṛidaya*, or breast;—not heart, as *hṛidaya* is commonly rendered.

Another company of kindred emanation likewise comprehends seven individuals. In the *Mahābhārata*, XII., 13078-9, they are said to be Sana, Sanatsujāta, Sanaka, Sanandana, Sanatkumāra, Kapila, and Sanātana. In the passage quoted, in all probability from some Purāṇa, near the commencement of Gaudapāda's commentary on the *Sáṅkhya-kārikā*, Kapila still appears, but as introducing several accredited Sáṅkhya doctors, to the extrusion of as many of his former associates; the roll now standing thus: Sanaka, Sananda, Sanātana, Āsuri, Kapila, Voḍhu, and Panchas'ikha. In the *tarpaṇa*, or satisfaction-service, of at least one school of the Veda, that of Mādhyandina, the same persons are invoked, and in the same order, except that the name of Āsuri and Kapila are transposed. See Colebrooke's *Miscellaneous Essays*, Vol. I., p. 144. In the *Padma-purāṇa*, latter section, *Vishṇu-vyūha-bheda-varṇana* chapter, 14, 15, among other changes, Kapila himself makes way for another; the set now consisting of Sanaka, Sananda, Sanātana, Sanatkumāra, Jāta, Voḍhu, and Panchas'ikha. See the *Asiatic Researches*, Vol. XI., p. 99. The *Kūrma-purāṇa*, prior section, VII., 18, 19, with additional alterations, reduces the seven to five: Sanaka, Sanātana, Sanandana, Rūrú, (?) and Sanatkumāra; whom it characterizes as great Yogins. The first three and the last of these five hold, apparently, peculiar eminence in the family of Brahmá; since from them, according to Gaudapāda on the forty-third *Kārikā*, originated, severally, virtue, knowledge, dispassion, and irresistible will. The names of these four occur, also, unaccompanied, as if they were to be regarded as representative, at III., 12, 3, of the *Bhāgavata-purāṇa*.

but he is likewise described, on several occasions, as an

Sananda and Sanandana are, doubtless, prosodial varieties of the same name; and Játa seems to be put, by metrical licence, for Sanatsujáta.

In the *Kárma-purána*, latter section, V., 18, parts of the two classes of Brahmá's mental sons, several new members being added to the first, are named together, thus: Sanatkumára, Sanaka, Bhṛigu, Sanátana, Sanandana, Rudra, Angiras, Vámadeva, S'ukra, Atri, Kapila, and Maríchi. But it is worthy of observation, that this *Purána* plainly distinguishes the second class, as to origin, from the first. What is evidently intended for the first class is detailed, at VII., 35—39, of the former section, as made up of Daksha, Maríchi, Angiras, Bhṛigu, Atri, Dharma, Sankalpa, Pulastya, Pulaha, Krātu, and Vasishṭha; and the generation of these persons, as there given, is very different from what it is in any of the accounts rendered by Professor Wilson. See *Translation of the Vishnu-purána*, p. 50, note. For instance, the first and the last four are derived, respectively, from Brahmá's *prána*, *udána*, *vyána*, *apána*, and *samána*. See, for these terms, Colebrooke's *Miscellaneous Essays*, Vol. I., pp. 356 and 374; also the Oxford *Sánkhya-káriká*, p. 103. At X., 84, of the *Kárma-purána*, latter section, the whole eleven are denominated Bráhmas; and Brahmá is stated to have created them by his power as a Yogin. See, also, *Translation of the Vishnu-purána*, p. 49.

Further particulars of interest occur at X., 122—125, of the latter section of the *Kárma-purána*. Sanatkumára is there said to have instructed Samvarta; and he, Satyavrata: Sanandana, Pulaha; and he, Gautama: Angiras, Bharadwája: Kapila, Jaigíshavya and Panchas'ikha: Sanaka, Parás'ara; and he, Válmíki. This *Purána* is stated, at its conclusion, to have been transmitted from Brahmá as follows: Brahmá communicated it to Sanaka and Sanatkumára; Sanaka, to Devala; Devala, to Panchas'ikha; and Sanatkumára, to Vyása.

There is, clearly, no countenance, in the analogy of the Hindu hagiogony, for the else plausible surmise, that a complete history of the *mánasa* sons of Brahmá might, if recoverable, possibly go to show, that the epithet by which they are known may originally have borne a less mysterious signification than that of mind-born. Its intention

incorporation of Vishṇu.* Another account makes him to have been a son of Kardama;† still another gives him Dharma

could never have been to discriminate the literate portion of the Brahmanidae from their less learned kinsmen.

As the mind, in the Purāṇas, is constituted of matter, mental offspring are not to be looked upon as ethereal. Such, at least, is the Hindu conclusion.

* *Mahābhārata*, III., 1896 and 8880. *Rāmāyaṇa*, I., 41, 2—4 and 25. At I., 41, 2—4, Kapila's destruction of the sons of Sagara is predicted. *Padma-purāṇa*, latter section, *Vishṇu-eyāha-bheda-varṇana* chapter. *Translation of the Vishṇu-purāṇa*, p. 377. *Bhāgavata-purāṇa*, I., 3, 11; where Kapila stands fifth of the twenty-four incarnations of Vishṇu. See, also, at p. 5 *supra*, the verse from the *Mahābhārata*, XIII., 7006, with S'ankara Āchārya's commentary. See, further, in a coming note on Asuri, a passage from Vyāsa's *Pātanjala-bhāṣya*. The commentators on that work, as Vāchaspati Miśra, Viṣṇuāna Bhikṣu, and Nāgojī Bhaṭṭa, understand the word *ādi-vidvān*, or "primeval sage," to mean, there, Vishṇu.

Schlegel, in his note on the *Rāmāyaṇa*, I., 41, 3, remarks: "Do hoc Vishnūs cognomine et munere non habeo quod expromam. Vix opus est monere plane hinc alienum est *Kapilum*, philosophiae rationalis (*sāṅkhya*) auctorem; quamvis et hunc discipuli nimis ambitiosi numinis plenum, imo ipsum in mortali corpore praesentem Vishṇum fuisse iactaverint. Quam opinionem innuit auctor *Bhagavad-gītāe*, LECT. X., 26."

It must now appear, that the notion which Schlegel dismisses so peremptorily, is much better fortified by old report than he apprehended.

† *Bhāgavata-purāṇa*, II., 7, 3; and III., 33, 1. The birth of the sage, and of his nine sisters, is there said to have taken place in the house of Kardama, the husband of Devahūti, who is called Kapila's mother. Kapila's father, according to this account, must be Kardama; as there is no hint of anything like a miraculous conception. Kapila, as thus described, is, nevertheless, regarded, by some, as having afterwards become an incarnation of Vishṇu. Kardama, if not one of Brahmā's mind-born sons, was, at all events, a *prajāpati*, or "patriarch." *Translation of the Vishṇu-purāṇa*, p. 50, note.

and Hinsá for parents ;* and, again, he is identified with one

Elsewhere, however, it is denied, that Kapila was son of Kardama by Devahúti ; another and later wife of the patriarch, of unspecified name, being held for the sage's mother. As for Devahúti, she is represented as the daughter, not of Manu Syáyambhuva,—as is ordinarily declared,—but of Trinabindu. The original of these statements is expressed in the following words :

धर्मदत्त उवाच ।
जयस्य विजयस्यैव दिव्योद्भाः स्त्री सया द्रुते ।
किन्तु ताभ्यां पुरा चौर्यं यस्मात् तद्रूपधारिणौ ॥ १ ॥
गणावचतुः ।
दृष्टविन्दोऽस्तु कन्यायां देवहत्यां पुरा द्विज ।
कर्दमस्य तु दृष्टैव पुत्रौ द्वौ सम्भूवतुः ॥ २ ॥
ज्येष्ठो जयः कनिष्ठोऽभूद् विजयस्यैव नासतः ।
अन्यस्यासम्भूतं पश्यत् कपिलो योगधर्मवित् ॥ ३ ॥

Padma-purāṇa, Pātāla-khaṇḍa, 97th chapter.

In Colebrooke's *Miscellaneous Essays*, Vol. I., p. 230, Devadúti is, of course, a misprint for Devahúti. Yet Professor Lassen has adopted the former reading. *Indische Alterthumskunde*, Vol. I., p. 832.

* According to the *Vámana-purāṇa*, LVI., 69—73, Dharma and Hinsá had eight sons : Sanatkumára, Sanátana, Sanaka, Sanandana, Kapila, Voḍhu, Ásuri, and Panchas'ikha. The first four were versed in the Yoga ; and the rest were proficient in the Sánkhyā. The passage, as I have seen it, is evidently very corrupt. I give it without any suggestions of amendment :

धर्मस्य भार्या हिंसास्त्रा तस्यां पुत्रचतुष्टयम् ।
सम्प्राप्तं मुनिशार्दूलं योगशास्त्रविचारकम् ॥
ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूद् द्वितीयश्च सनातनः ।
तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥
साक्ष्यवेत्तारमपरं कपिलं बोद्धुमासुरिम् ॥
दृष्ट्वा पञ्चशिखं ज्येष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥
तांस्तद्योगं न ते ददुर्न्यायां सोऽपि कनीयसाम् ।
सानसुहृन्महायोगं कपिलादीनुपासतः ॥
सनत्कुमारस्याऽभ्येत्य ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ।

of the Agnis, or Fires.* Lastly, it is affirmed, that there have been two Kapilas: the first, an embodiment of Vishnu; the

अगच्छद् योगविज्ञानं तस्माच्च प्रजापतिः ।

ज्ञानयोगं न ते ददुर्च्यायांसापि कनीयसाम् ॥

The first three of these stanzas are adduced in the *S'abda-kalpa-druma*, pp. 1831—32; where they are erroneously said to be from the fiftieth chapter of the *Vāmana-purāṇa*.

* शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो विशति ऊताशनम् ।

अकल्पायः कल्पयाणां कर्ता क्रोधान्नितस्तु सः ॥

कपिलं परमर्षिं च यं प्राङ्मनसः सदा ।

अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्ययोगप्रवर्तकः ॥

Mahābhārata, III., 14196—7.

The last line of these verses is cited by Vijnāna, near the conclusion of his *Sāṅkhya-pravachana-bhāṣya*. But he rejects, with indignation, the idea, that Kapila is therein identified with Fire. It is simply meant, he says, that Kapila was endowed with the potency of fire; and he supports his interpretation by the aid of analogy, with some ingenuity. Of there having been two Kapilas, he will hear nothing.

In his version of it, the line he quotes is so phrased, as to give Kapila the authorship of the Sāṅkhya only, and not of the Yoga likewise:

अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्यशास्त्रप्रवर्तकः ।

Professor Wilson, writing of this text, of whose respectable origin he was uncertified, pronounces, touching the identity it authenticates, that “there does not appear to be any good authority for the notion,” and adds, immediately afterwards: “*Kapila* is a synonyme of fire; as it is of a brown, dusky, or tawny, colour; and this may have given rise to the idea of Agni and the sage being the same.” Oxford *Sāṅkhya-kārikā*, p. 188. See, also, Colebrooke's *Miscellaneous Essays*, Vol. I., p. 230. But it seems just as likely, that the notion owed its origin to the fabled combustion, by Kapila, of the sons of Sagara. *Mahābhārata*, III., 8881. Also see the *Asiatic Researches*, Vol. III., pp. 349, 350; and Vol. VI., p. 478.

For Colonel Wilford's wild speculations, in which he makes Kapila one with Enoch, *vide ibid.*, Vol. VI., pp. 473-4.

other, the igneous principle in corporeal disguise.* It must

* See the reference to the *Sarvopakārinī*, in the foot-note at p. 8, *supra*.

S'ankara Āchārya, in the *S'ārīraka-mimāṃsā-bhāṣya*, I., 2, 1, also declares for two Kapilas. Implicitly following the *Rāmāyaṇa*, he considers the Sāgaracide Kapila to be an incarnation of Vāsudeva, or Viṣṇu; but he denies the origination, or revival, by him, of the Sāṅkhya philosophy. It is in another Kapila, on whom he forbears to expatiate, that he recognizes its inventor. The *Bhāgavata-purāṇa*, IX., 8, 13, insists, that this Kapila could not, with his benevolent nature, have slain the Sagaridæ intentionally. Yet it makes no doubt, that they were destroyed by fire issuing from the body of the incensed ascetic, independently of his volition.

S'ankara Āchārya, commenting on the word Kapila in the *S'wetāś'watara-upanishad*, V., 2, proposes two interpretations of it. By one of them it is violently made to denote, as a lame synonyme, Hiranyagarbha. Otherwise, since primogeniture among created beings is found averred of both Kapila and Hiranyagarbha, they are, to save scriptural consistency, concluded to be one and the same. On the other interpretation, the person named in the Upanishad is Kapila of the Sāṅkhya, a partial incarnation of Viṣṇu. For his character as such, some unnamed Purāṇa is adduced. S'ankara adds, that the other Kapila is celebrated in the *Muṇḍaka-upanishad*. This statement is, however, made inadvertently; since no mention of him occurs there. S'ankara probably quoted, after the ordinary reckless Indian fashion, from memory. Dr. Röer has somewhat misrepresented S'ankara, in making him cite suicidally the Purāṇa above referred to. S'ankara avowedly cites it, not to corroborate the first identification of Kapila, but to elucidate the second. Neither, in that quotation, is Kapila, "to praise him," "identified with Hiranyagarbha." See the *Bibliotheca Indica*, Vol. XV., p. 62.

It may be observed, generally, that, in conformity with Hindu usage, none but the predilective object of one's idolatry is glorified as a plenary incarnation.

Kapila, in the *Mahādeva-sahasra-nāma-stotra*, *Mahābhārata*, XIII., 1211, is an epithet of Ś'iva, and expresses, as indicated by the context, "tawny."

be acknowledged, in sum, that we know nothing satisfactory concerning our old-world sage; the meagre notices of him that are producible being hopelessly involved in uncertainty, and inextricably embarrassed by fable. Yet it may be credited, with but little hesitation, that he was something more substantial than a myth;* and there is good ground for our receiving, as an historical fact, his alleged connexion with the Sāṅkhya.

In an inscription translated by Colebrooke, there occurs the word *kapilá*, which, he observes, "probably is fire, personified as a female goddess." [sic] *Miscellaneous Essays*, Vol. I., p. 300, last line; and p. 304, foot-note No. 21. It remains to be shown, that the word ever means fire. In that place it bears, undoubtedly, the sense of "dun cow;" from circumambulating which sort of creature great merit is supposed to be acquired. "'A red one:' *kapilá*. When applied to a cow, this term signifies one of the colour of lac-dye, with black tail and white hoofs." Colebrooke's *Two Treatises on the Hindu Law of Inheritance*, p. 131, second foot-note. For *kapilá*, in this acceptation, see the *Mahābhārata*, XIII., 2953, 3535, 3596, 3703-4, 3744, 3764; and, on the subject of circumambulating a cow, see the same poem, XIII., 3436 and 3794.

* Colebrooke comes to a different conclusion. "It may be questioned," he says, "whether Kapila be not altogether a mythological personage, to whom the true author of the doctrine, whoever he was, thought fit to ascribe it." *Miscellaneous Essays*, Vol. I., p. 231. But the *Mahābhārata*, despite its plentiful alloy of fiction, sufficiently attests, it should seem, the reality of the sage; and the *Sāṅkhya-pravachana* and *Tattva-samāsa* may be pseudonymous, without vacating the existence of Kapila, or his character of Sāṅkhya proto-philosopher.

There is, I doubt not, much new matter about Kapila in Dr. Muir's *Sanskrit Texts*; but, to my regret, the work is not, at this moment, accessible to me.

In the *Padma-purāṇa*, latter section, *Gaurī-vivāha-varṇana* subdivision of the *Kumāra-sambhava* chapter, Kapila is said to have dwelt in the village of Indraprastha. Further particulars regarding this personage can, doubtless, be obtained, if the *Kapila-upapurāṇa*,

Among the ancients whose names are found in association with that of Kapila, are Āsuri, Panchas'ikha, Sanātana, and Sanandana. These five persons, with others, we have mytho-historical authority for classing as brothers. But accounts differ on the subject of their parentage. An option is allowed between regarding them as mind-born sons of Brahmā,* and as offspring, after the natural course, of Dharma and Himsā.†

Āsuri, it is stated, had for teacher Kapila himself.‡ That he was an author, we have the evidence, such as it is, of a single couplet.§

which is named in the *Kārma-purāṇa*, and elsewhere, be still extant. For the *Kapila-saṁhitā*, a colloquy concerned with the sacred localities of Orissa, see Dr. Aufrecht's *Catalogus Cod. Manuscript. Sanscrit*, &c., p. 77. At p. 26 of the Sanskrit Catalogue of the library of the Asiatic Society of Bengal, occurs the name of *Kāpila-smṛiti*, or Legal Institute of Kapila. A work on naval astrology, attributed to Kapila, has been found in the Peninsula. *Mackenzie Collection*, Vol. I., p. 262. A treatise on the Yoga, called *Kapila-gītā*, has also fallen in my way. It professes to be extracted from the *Padma-purāṇa*.

* See the note at p. 14, *supra*.

† See the note at p. 17, *supra*.

‡ *Bhāgavata-purāṇa*, I., 3, 11. Panchas'ikha *apud* Vyāsa : *Pātanjala-bhāṣya*, I., 25 : आदिविद्वान् निर्माणचित्तमधेष्ठाय कारुण्याद् भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच । The commentators are unanimous in understanding, by *paramarshi*, or "great Rishi," Kapila.

Colebrooke—*Miscellaneous Essays*, Vol. I., p. 231,—speaks of this passage as being one of Panchas'ikha's *sūtras*. But it is not so discriminated by Vyāsa, or by Vyāsa's commentators; though they name Panchas'ikha as its author. Colebrooke, it is clear, did not suspect, that reference was anywhere made to more than one work of Panchas'ikha.

§ विदित्तं दृक्परिणतौ बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते ।

प्रतिविम्बोदयः खच्छे यथा चन्द्रमसोऽम्बसि ॥

This I found in Chāritrasinha Gaṇi's scholia on the *Shad-dars'ana-samuchchaya*.

Panchas'ikha is called a disciple of Āsuri;* but he is also said to have been instructed by Kapila.† He is known, by scanty fragments, as an aphorist.‡ Of a second work of his we have indications,§ and, it may be, of a third. It is manifest,

* *Mahābhārata*, XII., 7890, 7895.

† And to have been fellow-student of Jaigīshavya. *Kārma-purāna*, Prior Section, IX., 119. See, further, the reference to the *Kārma-purāna* in the note at p. 15, *supra*.

If Colebrooke—*Miscellaneous Essays*, Vol. I., pp. 229, 230,—meant to intimate, that, in Gaudapāda's commentary, Panchas'ikha is spoken of as Kapila's disciple, either directly, or through Āsuri, he committed an oversight. That Āsuri was Panchas'ikha's preceptor is declared in the seventieth *Kārikā*; but on that couplet Gaudapāda makes no remark.

‡ A single one of his aphorisms is given, as such, in Vyāsa's *Pātanjala-bhāṣhya*, I., 4: एकमेव दर्शनं ह्यातिरेव दर्शनम्। Kshemānanda, in his notes on the *Tattva-samāsa*, twice quotes this as a *sūtra*; and Vāchaspati Miśra, Vijnāna Bhikshu, and Nāgojī Bhaṭṭa, consent in assigning it to Panchas'ikha.

In Vyāsa's *Pātanjala-bhāṣhya* we find, at II., 13: खल्वः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवसर्गः कुशलस्य नापकर्षायास्तम्। कस्मात् कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्राद्यमावापगतः स्वर्गेऽप्यपकर्षमल्यं करिष्यति। Of this passage,—which is uncharacterized, by Vyāsa, except as being by Panchas'ikha,—the *Sāṅkhya-tattva-kaumudī* cites the words खल्वः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवसर्गः। So does Nārāyaṇa Tīrtha, in his *Bhakti-chandrikā*. Swapṇeswara, in his annotations on the *Kaumudī*, still dissecting, says, that the first three of these words form one aphorism, and the remaining word, another.

So much for Panchas'ikha's *sūtras*; and it may be questioned whether any more samples of them are forthcoming, notwithstanding Colebrooke's assertion, that they "are frequently cited, and by modern authors on the *Sāṅkhya*." *Miscellaneous Essays*, Vol. I., p. 233.

§ This work is metrical; unless, indeed, the longer extracts, to be given after the ensuing couplets, belong, with one or more of them, to a treatise mixed of prose and verse.

that he wrote on the Sāṅkhya; and it is not impossible, that

आद्यस्तु सोऽक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसङ्गयान् ।

तच्छ्रजयात् तृतीयस्तु व्याख्यातं सोऽक्षलक्षणम् ॥

This couplet is quoted, by Vijnāna Bhikshu, in his *Brahma-sūtra-riju-vyākhyā*, with the following introduction: विविधं सोऽक्षं क्रमेणाऽऽह तत्त्वसमासाख्यभाष्ये पञ्चशिखाचार्यः । This is the best voucher we have for the opinion, that Panchas'ikha commented on the *Tattwa-samāsa*, of which the words विविधो सोऽक्षः do really constitute a topic. This couplet is again quoted, partially, by Vijnāna, in his *Yoga-vārttika*, as well as in Bhāvāganes'a's *Yogānus'āsana-sūtra-vṛtti*; and in full, by Kshemānanda on the *Tattwa-samāsa*, in the *Sāṅkhya-krama-dīpikā*, and by Bhāvāganes'a in the *Tattwa-yāthārthya-dīpana*. Its various readings, and those of the stanzas following, are not of sufficient importance to call for particularization.

Bhāvāganes'a, in his *Yogānus'āsana-sūtra-vṛtti*, refers the stanza just given, directly to Panchas'ikha; but, in his *Tattwa-yāthārthya-dīpana*, he introduces those verses, and the three couplets subjoined, by expressions importing, that they were borrowed, not from, but through, Panchas'ikha.

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यच्चक्रवाऽऽद्यमे स्थितः ।

जटो मुखो शिखी वाऽपि सुच्यते नाऽत्र संशयः ॥

प्राकृतेन तु बन्धेन तथा वैकारिकेण च ।

दक्षिणाभिसृतीयेन बद्धोऽयं तु निगद्यते ॥

तत्त्वानि यो वेदयते यथावद् गुणस्वरूपाण्यधिदैवतं च ।

विमुक्तपाप्मा गतदोषमङ्गे गुणास्तु भुङ्क्ते न गुणैः स युज्यते ॥

Now, these three couplets, and that preceding them, the first and the third as acknowledged quotations, are also found in the *Sāṅkhya-krama-dīpikā*. The last two are cited both there and in the *Sāṅkhya-sūtra-vivaraṇa*. The first has been spoken of above; and the second is in Kshemānanda on the *Tattwa-samāsa*, in Chāritrasinha Gaṇi on the *Shad-dars'ana-samuchchaya*, and is twice given in Gauḍapāda on the *Sāṅkhya-kārikā*. It is, besides, observable, that Bhāvāganes'a does not quote a syllable as derived through Panchas'ikha, that does not occur in the *Sāṅkhya-krama-dīpikā*. There is, accordingly, a presumption, that Bhāvāganes'a took the passages from that work, and under the impression, that it was by Panchas'ikha; and

he was likewise an expounder of the dogmas of Patanjali.

this suspicion is strengthened by the second exordial stanza of the *Tattva-yātharthya-dīpana*, where its author clearly enough claims to have consulted Panchas'ikha on the *Tattva-samāsa* :

समाससूत्रमालस्य व्याख्यां पञ्चशिक्षस्य च ।

भावागणेशः कुरुते तत्त्वयाथाव्ययीपनम् ॥

The attribution to Panchas'ikha of the *Sāṅkhya-krama-dīpikā*, if ever actually maintained, would at once be invalidated by indicating the fact, that mention of Panchas'ikha is made, in the work itself, supposed free from interpolation; and in such a manner, namely, with the title of *āchārya*, as to differentiate him from its author.

The passages extracted below have, in every case, the guarantee of good authority for their being by Panchas'ikha. They are given, in the first instance, by Vyāsa, in his *Pātanjala-bhāṣhya*, anonymously: but three of Vyāsa's commentators, Vāchaspati Miśra, in the *Pātanjala-sūtra-bhāṣhya-vyākhyā*, Vijnāna Bhikṣu, in the *Yoga-vārttika*, and Nāgōjī Bhaṭṭa, in the *Pātanjala-sūtra-vṛitti-bhāṣhya-cheḥhāyā-vyākhyā*, testify, one, or all, to their authorship. As for the passage at II., 22, Vāchaspati merely says, that it is by an *āgāmin*, or authoritative sage: the two other scholiasts declare it to be by Panchas'ikha.

The first of the annexed passages is quoted and elucidated by Kṣhemānanda, in the *Āṇḍa-yoga-kullola*. A few words from the passage at II., 20, are brought forward in the concluding chapter of the *Sarva-dars'ana-saṅgraha*.

तमणुमात्रमात्मनमनुविद्याऽस्मीत्येवं तावत् सप्रजानीत इत्येषा द्वयो विशोका-
विषयवत्यस्मिता मात्रा च प्रवृत्तिर्न्येतिस्मृतौत्युच्यते यथा योगिनश्चित्तं स्थितिपदं
लभते । I., 36.

यत्तन्मयत्तं वा सत्त्वसादत्वेनाऽभिप्रतीत्य तस्य सम्यदमनुनन्दत्यात्मसम्यदं मन्वानलस्य
व्यापदमनुशेषत्यात्मव्यापदं मन्वानः स सर्वोऽप्रतिबुद्ध इत्येषा चतुष्पदा भवत्यविद्या
मूलमस्य क्लेशसन्तानस्य कर्माशयस्य च सविपाकस्य । II., 5.

बुद्धितः परं पुरुषमाकारशीलविद्यादिभिर्विभक्तमपश्यन् कुर्वीत तत्राऽऽत्मबुद्धिं
मोहेन । II. 6.

तत्त्वयोगहेतुविवर्जनात् स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः । कस्मात् । दुःखहेतोः
परिहार्यस्य प्रतीकारदर्शनात् । तद् यथा पादतलस्य भेद्यता कण्टकस्य भेत्तृत्वं परि-
हारः कण्टकस्य पादानधिष्ठानं पादत्राणव्यवहितेन वाऽधिष्ठानम् । एतत् त्रयं यो
वेद लोके स तत्र प्रतीकारमारभमाणो भेदजं दुःखं नाऽऽप्नोति । कस्मात् । चित्वाप-
लब्धिसामर्थ्यात् । II., 17.

Sanātana is reported to have busied himself with the Yoga ; but none of his writings seem to have survived to the present day.*

Sanandana, at least in the acknowledgment of tradition, was a philosopher of high repute. Of his literary remains, if he left any, nothing, it is believed, has reached us.†

Except at sheer random, we can scarcely estimate the duration that divided Ys'warakrishna from Kapila. The utmost that can, with any safety, be said of his time is, that he flourished before the ninth century. In the very abruptness with which he begins his compendium,‡ the manner of a compar-

अथं तु खलु विष गुणेषु कर्तव्यकर्तारि च पुरुषे तुल्यातुल्यजातोये चतुर्थे तत्क्रिया-
साविष्णुपनीयसानात् सर्वभावानुपपन्नानुपपन्नं दर्शनमन्यत् शङ्कते । II., 18.

अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसङ्गमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसङ्गान्नेव तद्वृ-
त्तिमनुपतति । तस्यास्य प्राप्त्यैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिदृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिदृ-
च्चविशिष्टा हि ज्ञानदृत्तिरित्याख्यायते । II., 20.

धर्मिणासनादिसंयोगाद् धर्मसाक्षात्प्राप्त्यनादिः संयोगः । II., 22.

रूपातिशया वृत्तिश्रयाश्च परस्परं विबध्यन्ते सामान्यानि त्वतिशयेः सह प्रन-
र्तन्ते । तस्मादसङ्करः । यथा रागस्त्रैव क्वचित् समुदाचार इति न तदानोन्यथाऽ-
भावः किन्तु केवलं सामान्येन समन्वागत इत्यस्ति तदा तत्र तस्य भावस्तथा लक्षणस्य ।
III., 13.

तुल्यदेशव्यवणानामेकश्रुतित्वं सर्वेषां भवति । III., 40.

Little can safely be conjectured with regard to the character of the work, or works, from which these sentences were selected by Vyāsa. They may be text; and they may be commentary. Probably they are Sāṅkhya; but, possibly, they pertain to the Yoga.

* Rāyamukūṭa, in his *Pada-chandrikā*, cites from the *Yoga-s'atākāhyāna* of a Sanātana; and Sundara Deva, in his *Hāṭha-saṅketachandrikā*, a Yoga treatise, from the *Sanātana-siddhānta*.

† He is one of the two authorities referred to by name in the *Sāṅkhya-pravāchana*; where he enjoys, uniquely, the honour of being called an *āchārya*. It may be, that this notice of him is in an aphorism retained from the original *Sāṅkhya-sūtra*.

‡ Its opening stanza is translated as follows by Colebrooke, Professor Lassen, Dr. C. J. H. Windischmann, and M. Saint-Hilaire:

atively early age is plainly perceptible : he invokes no divinity,

“The inquiry is into the means of precluding the three sorts of pain : for pain is embarrassment. Nor is the inquiry superfluous, because obvious means of alleviation exist ; for absolute and final relief is not thereby accomplished.”

“E tergeminorum dolorum impetu (oritur) desiderium cognoscendae rationis qua ii depellantur. Quod (cognoscendi desiderium) licet in visibilibus rebus infructuose versetur, non est (infructuosum) propter absentiam absoluti et omni aevo superstitis (remedii).”

“Wegen des Zudrangs der Dreiheit von Leiden entsteht das Bestreben nach Erkenntniss eines diese (Leiden) verdrängenden (radicalen) Heilmittels. Sagt man : Dieses Bestreben sey unnütz, da ein sichtbares (Mittel der Abwehr) vorhanden sey, so ist dies falsch wegen des Nichtseyns eines vollständigen und dauernden (Mittels).”

“La philosophie consiste à guérir les trois espèces de douleurs. Si l'on prétend qu'il existe des moyens matériels de les guérir, et que, par conséquent, la philosophie est inutile, on se trompe ; car il n'est pas un seul de ces moyens qui soit absolu ni définitif.”

If the intended sense, in the first line, were “for pain is embarrassment,” the formation of the sentence being considered, the Sanskrit should be दुःखत्रयस्याभिघातत्वात्. Dr. Windischmann—*Die Philosophie im Fortgang der Weltgeschichte*, pp. 1812, 1813,—concurs with Professor Lassen on the point here controverted, but afterwards copies Colebrooke almost literally. Vāchaspati Mis'ra explains the beginning of the couplet to concern “the disadvantageous connexion of the intelligent power, *or soul*, with threefold pain resident in the internal organ :” दुःखत्रयेणाऽन्तःकरणवर्तिना प्रतिबुद्धतया चेतनाशक्तेरभिसन्ध्याभिघातः । Professor Lassen’s “impetus” is not at all “irreconcilable with the context,” as Professor Wilson has pronounced it to be. For the rest, I quite agree with the former in preferring Vāchaspati’s तदपघातके to तदभिघातके. The *Kārikā* will then, run thus :

दुःखत्रयाभिघाताज् जिज्ञासा तदपघातके हेतौ ।

दृष्टे साऽपार्था चेन् नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् ॥

I would render it : “Because of the discomposure *that comes* from threefold pain, *there arises* a desire to learn the means of doing away therewith *effectually*. If it be objected, *that*, visible means to this end

and salutes no venerable preceptor, but enters at once upon his

being available, such desire is needless, I demur; for that these means do not, entirely and for ever, work immunity from discomposure."

Abhigñāta signifies "impact," "blow," "shock," "agitation." *Apaghñāta* has the sense of "averting," "debarring," "removal," "elimination." *Drishṭa*, "visible," is for "worldly," or "physical." Colebrooke puts "obvious."

The French interpretation of the preliminary *Kārikā* is hardly an inspiration of profound scholarship. Yet a critique of it may not be amiss. In the first place, the relation of identity is never, as there assumed, expressed, in Sanskrit, by the fifth case. More strangely still, in manifest ignorance of the manner in which more than one set of Hindu aphorisms commences, M. Saint-Hilaire understands *jijnāsā* to denote "philosophy;" herein silently adopting Professor Lassen's inference, based on the consideration of its etymology: *Gymnosophista*, p. 18. But the mere "ambition to know" would be too vague and indeterminate, by far, for the highest aspiration of the Hindu. Philosophy, with him, is a concretion, a definite *tattva-jijnāsā*, or "desire of apprehending first principles." It may be mentioned, parenthetically, that Professor Wilson has misread Gaudapāda, where he explains *जिज्ञासा* by the equivalent desiderative *विविदिषा*; as this does not imply "by the wise," which would be *विविदुषा*,—or, rather, the plural; if, in fact, such an adjective as *विविद्सु*, though not abnormal, be ever used.

Another error, on the part of M. Saint-Hilaire, and equally important with the one just disposed of, consists in the anachronism of representing I's'warakrishṇa as employing a style of phraseology which would reduce him to the last century, and even transport him to the fellowship of antichristian Parisians. With most people but Frenchmen, the contrast to revelation is reason alone. So it is with us; and the same is the case with the Brāhmins, whose word for "reason" is *yukti*, never *jijnāsā*. No more than the Vedānta itself is the Sāṅkhya a school of naturalism. The Bauddhas, the Chārvākas, and a few other classes of Indian religionists, openly and unreservedly disown the warrant of the Veda; but, on the other hand, as Colebrooke has most justly observed, the Sāṅkhyas "endeavour to reconcile their

undertaking, without ceremony or circumlocution. Who he was,

doctrine to the text of the Indian scripture, and refer to passages which they interpret as countenancing their opinions. The *Ālmānsā*, which professedly follows the *Veda* implicitly, is, therefore, applied in its controversy with these half-heretics, to the confutation of such misinterpretations. It refutes an erroneous construction, rather than a mistaken train of reasoning." Like the rest of the six great systems, the *Sāṅkhya*, it is true, imposes some share of its dogmas upon the *Veda*, and then claims to have extracted them from it: a course which has had its precise parallel in procedures connected with our own Holy Writ. Still, its free-handling is by no means overdone, if we judge by the Indian standard.

M. Saint-Hilaire, in the course of his remarks on the first *Kārikā*, adduces the introductory sentence of those imputed to Kapila: "L'objet définitif de l'esprit de l'homme, c'est la cessation définitive de la triple douleur." On this, and the two aphorisms which succeed it, he says: "La traduction de ces trois Soûtras de Kapila nous montre fort nettement quel a été le travail de l'auteur de la *Kārikā*. Il n'a rien changé à la pensée primitive, et il l'a suivie pas à pas: seulement il l'a rendue plus précise; il l'a même abrégée."**** Ainsi, dès le premier pas, la *Kārikā*, comme les Soûtras, établit l'objet de la philosophie." This is very gratuitous. Where, in the first three aphorisms, do we see anything about *jijnāsa*, M. Saint-Hilaire's hypothetical "philosophie"? The complete cessation of threefold pain is there enunciated to be the supreme purpose of the soul. On M. Saint-Hilaire's theory, that *I's'warakṛishṇa* adheres undeviatingly to the intent of the aphorist, "la philosophie," the contradistinguished from revelation, must have been substituted, by him, for "l'objet définitif de l'esprit de l'homme."

Proceeding to the second *Kārikā*, we find the expression दृष्टवानु-
च्रविकः, "the revealed mode is like the temporal one," as Colebrooke has it. Yet all revelation is not here contemplated. The commentators are of opinion, and rightly, that only the Vaidika ritual is animadverted upon. What is inculcated is, that a man should not restrict himself to sacrifice and like observances, the promised requital whereof is confined to the inferior bliss of Elysium, and stops short of ensuring a period to the grand evil of existence, metempsychosis.

and where he dwelt, are, however, questions that must, it seems, for ever go unanswered. One writer, to be sure, styles him disciple of Panchas'ikha;* and another will have it, that he and Kálidása were the same person:† but these statements though worthy of record, would require strong confirmation before they could challenge acceptance.

Those works which the Hindus style non-voluntary,—among which sacrifice is comprehended,—are, indeed, said to be attended with sin: nevertheless, whatever the sin of performing them, there would be greater sin in abstaining from them. Being prescribed, they must be done; and the consequences must be endured, and duly atoned for. The Sánkhyā simply takes a slight beyond the legalistic Mīmāṃsā: and so does the Vedānta; no more than which does the Sánkhyā cut itself away from the Veda, or lay a ban upon the rites and ceremonies which it is thought to enjoin. In a word, the Sánkhyā would only dissuade from content with a lower grade of future happiness. M. Saint-Hilaire's phrase of "reste de respect pour l'écriture sainte," used of a Sánkhyā, proceeds, then, from misapprehension; and equally so does his remark on the first two *Kárikās*: "L'autorité de la raison n'a jamais été plus nettement affirmée; sa suprématie n'a jamais été plus hautement proclamée."

* Nārāyaṇa Tīrtha, in the *Tattwa-chandra*, so describes him, and gives him the title of Muni.

† Swapṇes'wara says, in the *Kaumudī-prabhā*: ईश्वरकृष्णनाम्ना कालिदासेन कृताः कारिकाः। These words are continuous with the extract given in a foot-note to p. 8, *supra*. The only MSS. of the *Kaumudī-prabhā* that I have seen,—two in number,—are defective at the conclusion, where Swapṇes'wara may, perhaps, have enlarged on the traditional identity which he reports.

Kavirāja Yati, author of the *Sánkhyā-tattwa-pradīpa*, calls Iś'wara-kṛishṇa *sánkhyā-mūla-kāra*, or "founder of the Sánkhyā." This may have been intended as nothing more than a compliment. As such I have more than once heard the epithet applied, by the pandits, to the compiler of the *Sánkhyā-kārikā*.

Colebrooke, prior to the date of his elaborate and fruitful researches on Hindu philosophy, wrote as follows: "The text of the *Sánkhyā*

The next writer that here calls for notice is one of foremost importance. Of all extant treatises on the system of Kapila, by much the most valuable are those of Vijuána Bhikshu. While he unfolds the doctrines of the Sánkhyā with a completeness such as leaves little to be supplemented, he has the merit, in his capacity of expositor, of being as cautious as he is copious. If none of his countrymen have added to him, neither has any one of them ventured to arraign his accuracy,* still less, to disallow his ability.

philosophy, from which the sect of Buddha seems to have borrowed its doctrines, is not the work of Kapila himself, though vulgarly ascribed to him; but it purports to be composed by Is'warakrishna." *Miscellaneous Essays*, Vol. I., p. 103. Unquestionably, this sentence was penned while Colebrooke was as yet unacquainted with the so-called aphorisms of Kapila; and it must have escaped his eye, when he was recommitting his essays to the press.

* M. Saint-Hilaire, indeed has found fault with him; but the reader shall see how misapprehensively.

First of all, I subjoin the twenty-fifth *Káriká*, with Colebrooke's translation, and the censurer's:

सात्त्विकं एकादशकः प्रवर्तते वैज्ञानाद्वक्त्रात्।
भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्त्वैजसादुभयम्॥

"From consciousness, affected by goodness, proceeds the good elevenfold set: from it, as a dark origin of being, come elementary particles: both issue from that principle affected by foulness."

"L'ensemble des onze principes donés de bonté émane du moi quand il est modifié également par la bonté. Du moi considéré comme élément primitif viennent les éléments grossiers; il est alors obscur; et cette double émanation n'a lieu que par l'influence de l'activité."

Now, the expression "origin of being" is, in this place, all but nugatory: and Professor Wilson's assumption, that "origin of beings" is intended, does not at all mend the matter; since "beings," in the only plausible sense of which the word is here susceptible, that of "creatures," or "elemental creation,"—fifty-third *Káriká*,—are, out of the Puráṇas, produced from egoism only by the intermediate agency of the elementary particles.

His reputation as an author rests upon at least five works,

The mistake which Professor Wilson falls into, after his attempt to correct Colebrooke, can easily enough be accounted for. Gaudapáda says: भूतानामादिभूतः । तमेव ब्रह्मेत्युक्तः स तामस इति । This the Professor translates thus: "The first element of the elements is darkness; therefore it is usually called *the dark*." But the word here rendered by "first element" would, as masculine, mean "first being," if it were a substantive; "first element" requiring, not *ádibhúta*, but *ádibhútam*. Being, however, an adjective, it refers to *bhútádi*, the second factor of which it justifies etymologically. This reference should have been evident from the gender of *uktah*, *sa*, and *támasa*; and also from that of *bahulas*, which could never be an adverb. It is not propounded, that the elements originate from their like, from an element; and, while nothing is predicated of darkness, darkness is predicated as characterizing one of the varieties of egoism. The passage cited above will, therefore, admit of no other translation than such as this: "It, *origin of the elements*, is originant, viz., of the elements: it is surcharged with darkness, and hence is called dark." To bear out Professor Wilson's English, the Sanskrit should have stood somewhat after this sort: भूतानामाद्यभूतं तमः । तेन ब्रह्मेत्युक्तं तन् तामसमिति ।

In giving the passage from Gaudapáda, I have supplied it with punctuation, and the only punctuation that it will abide.

In the *Vishnu-purána*, at I., 12, 53, the term *bhútádi* "generative of the elements," epithetically employed in place of "dark egoism," is again rendered, by Professor Wilson, "first element." See his Translation, p. 93, line 12.

Professor Wilson, building on his oversight, indulges in the following comment, which may now be cancelled: "There is a remarkable expression in the *Bháshya*, which presents a notion familiar to all ancient cosmogonies. Gaudapáda says, 'the first of the elements was darkness.' It is the first of the 'elements,' not the first of 'things;' for it was preceded by unevolved nature, and intellect, and it is itself a modified form of individuality. It therefore harmonizes perfectly well with the prevailing ideas in the ancient world, of the state of things anterior to elementary or visible creation, when 'chaos was, and night,' and when

all of them concerned with philosophy. Their titles, in the

Nullus adhuc mundo praebebat lumina Titan,
Nec nova crescendo reparabat cornua Phoebe.

In the influence of the quality of foulness, or passion,—for the word *rajas* has both senses,—may be suspected an affinity to the doctrine of an active principle, the moving mind, the *eros*, that set inert matter into motion, and produced created things.” Oxford *Sāṅkhya-kārikā*, p. 94.

Professor Lassen, who was the first to translate the whole of Is’wara-kṛishṇa’s treatise, has a right understanding of *bhūtādi*. “Caterva undenum essentialis proficiscitur e sui sensu essentiali; rudimentalis ex (sui sensu) elementorum generatore; haec caliginosa est. Ex impetuoso (sui sensu) utralibet oritur creatio.” Twenty-fifth *Kārikā*, in *Gymnosophista*, p. 58.

Professor Wilson’s remarks, incidentally bearing on the functions of *bhūtādi*, at p. 164 of the Oxford *Sāṅkhya-kārikā*, are unsubstantiated. The text on which those observations are founded is as follows: एवमभौतिकः सर्गो लिङ्गसर्गो भावसर्गो भूतसर्गो देवमानुषतैर्दग्धोना इत्येव प्रधान-हृतः षोडशसर्गः । “Thus, non-elemental creation, rudimental creation, conditional and elemental creation, in beings of divine, mortal, brutal, and (immovable) origin, are the sixteen sorts of creation effected by nature.” Instead of this, we should certainly read: “The non-elemental creation,—i. e., the rudimental creation and the conditional creation,—and the elemental creation, or the aggregate of beings of divine, mortal, and brutal, origin, are the sixteen sorts of creation proceeding *mediately* from nature.”

My MS. wants the word भूतसर्गो “elemental creation:” but its insertion, as an equivalent of the भौतिकः सर्गः of the fifty-third *Kārikā*, is quite immaterial. Moreover, I have corrected a grammatical inadvertence.

The elemental creation has fourteen divisions; and the two branches of the non-elemental count, each, as unity. The sum of sixteen is thus completed. There is, then, no such successive correlation, in the above passage, as may have led the Professor to supply the word “immovable,” and which induced him to make the following comment: “Apparently, each of the four classes of beings proceeds from

order, mainly, in which they were composed, here follow.

four modifications of nature ; or, from the invisible principles, from the subtle rudiments, from the conditions or dispositions of intellect, and from the gross elements."

The evolution of the Sāṅkhya principles, as recited in the *Vishṇu-purāṇa*, is strangely misrepresented by the translator. A single specimen will suffice.

भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दतन्मात्रिकं ततः ॥
ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ।
शब्दमात्रं तथाऽऽकाशं भूतादिः स समावृणोत् ॥

I., 2, 37-8.

"Elementary Egotism then becoming productive, as the rudiment of sound, produced from it Ether, of which sound is the characteristic, investing it with its rudiment of sound." P. 16.

The correct rendering is : "The element-engendering *egoism*, being modified, then produced the rudiment of sound ; *and*, from the rudiment of sound, the ether, of which the characteristic is sound : *and* this element-engendering *egoism*, similarly to agents in processes before mentioned, invested the ether, which consists of sound."

Almost the entire page from which the passage above touched on is taken, is disfigured by the style of misapprehension just pointed out. In one place, in fact, in order to force the construction desired, the nominative singular *vāyú*—euphonically required for *vāyuh*—is made accusative. Saintly liberties vastly more licentious than this are often taken, in the Purāṇas ; but there is, in this instance, no temptation whatever to do violence to Pāṇini.

To return to M. Saint-Hilaire. Part of his comment on the twenty-fifth *Kārikā* is thus expressed : "Or Vidjñāna comprend qu'il s'agit ici, non pas de l'ensemble des onze principes sortant du moi, mais du onzième principe, c'est-à-dire, du manas, du cœur, qui, dans toutes les classifications, figure régulièrement, comme on l'a vu, au onzième rang, parce qu'il est tout à la fois organe de perception et organe d'action. Il faudrait donc faire ici un changement considérable, et substituer le manas aux onze organes.

* * * * *

"Si l'on adopte l'explication de Vidjñāna, il faudrait traduire le vingt-cinquième sloka de la façon suivante : 'Le onzième principe doué

I. The *Brahma-sûtra-riju-vyākhyā*, sometimes called *Vijnānam-*

de bonté émane du moi quand le moi est modifié également par la bonté; du onzième principe, considéré comme élément primitif, viennent les éléments grossiers. Ce onzième principe est obscur; et tous deux, ce principe et le moi, n'agissent que sous l'influence de l'activité.'

"Mais on peut remarquer que cette explication est en contradiction formelle avec les slokas qui précèdent: d'abord, avec le sloka vingt-deuxième, qui fait sortir directement du moi les seize principes, et qui fait sortir en particulier les éléments grossiers des éléments subtils; et ensuite, avec le sloka vingt-quatrième, qui reproduit la même doctrine. Il faut ajouter que cette doctrine que nous retrouvons dans la *Kārikā* vient de Kapila lui-même, comme le prouve le *soûtra* que nous avons cité. Nous devons donc nous en fier à l'explication de Gaoudapada plutôt qu'à celle de Vidjnāna. Dans le système *sāṅkhya* bien interprété, les cinq éléments grossiers viennent des cinq éléments subtils; et les cinq éléments subtils, avec les onze organes, viennent du moi. Ce n'est pas le *manas*, le cœur, qui produit les éléments grossiers, comme le croit Vidjnāna Bhikshou; et ce qui doit nous étonner encore davantage dans son erreur, c'est que, dans le *soûtra* immédiatement précédent, Kapila dit expressément, lecture deuxième, *soûtra* dix-septième: 'L'effet du moi, c'est l'ensemble des onze organes et des cinq éléments grossiers.' Quelque délicat qu'il soit de se prononcer dans des questions de ce genre, nous croyons pouvoir affirmer que Vidjnāna Bhikshou s'est trompé, et qu'il n'y a point à tenir compte de son opinion." *Premier Mémoire*, &c., pp. 100—102.

The critic, misled by Professor Wilson's "first element," translates *bhātādi* by "élément primitif." He also substitutes "éléments grossiers" for éléments subtils," as an evolution from his "élément primitif;" thus passing by the origin of the subtle elements, which, themselves directly derived from egoism, constitute the immediate source of the gross elements.

In order to adjust the twenty-fifth *Kārikā* after Vijnāna's conception of *manas*, M. Saint-Hilaire correctly premises, that this word, denoted by "the eleventh," must be substituted, in the couplet, for "eleven." But, professing to effect this substitution, while he once puts *manas* therefor, he puts it three times for "egoism." He also puts

ṛita ; a commentary on the Vedānta Aphorisms of Bādarāyaṇa.

egoism for "subtile elements," or, rather, "gross elements:" for he foists this blunder of his own, as well as his borrowed "primitive element," on the injured commentator. Vijnāna was not the man to perpetrate such a solecism as the deducing any of the elements from mind. He expands the text of the *Sāṅkhya-pravachana*, II., 17, in these words: "The eleven organs, and the five subtile elements, *to-wit*, sound, &c., are the products of egoism:" एकादशेन्द्रियाणि शब्दादि-पञ्चतन्मात्रं चाऽहङ्कारस्य कार्यमित्यर्थः। How could this have escaped the critic's eye?

But Vijnāna has clearly enough set forth his view of the twenty-fifth *Kārikā*; as M. Saint-Hilaire would have seen, had he only mastered, even with the aid of Professor Wilson,—a little closely scrutinized,—the scholiast's understanding of the eighteenth Aphorism of the second Book. After alleging *manas* to mean the eleventh organ, Vijnāna explains "both" to refer to the intellectual organs and the organs of action: एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोडशब्रह्मगणमध्ये सात्त्विकम्। अतस्त्रयैकतान् सात्त्विकाहङ्काराज् जायत इत्यर्थः। अतश्च राजसाहङ्काराद् दशेन्द्रियाणि तामसाहङ्काराच्च तन्मात्राण्येव गन्तव्यम्। * * * * * उभयं ज्ञानकर्त्रेन्द्रिये। The *Kārikā* will, then, run thus: "The eleventh *organ*, consisting of goodness, originates from modified egoism. From *egoism*, as the source of the elements, *proceed* the elementary particles; and this *variety of egoism* is imbued with darkness. From *egoism* affected by activity, arise both *the intellectual organs and the organs of action*."

Vijnāna is, therefore, peculiar, as compared with some others, in deriving from pure egoism but a single educt, mind, instead of eleven, viz., mind and the ten organs of intellection and action: the latter being referred, by him, to the active species of egoism; which is held, on the adverse interpretation, to be, independently, inoperative, but yet an indispensable condition of energy on the part of the other two manifestations of the self-conscious principle. Whether *ekādas'akam*, in the aphorism, stands for "eleven," or for "eleventh," is altogether uncertain. Aniruddha takes it to be for the former. That Vijnāna deals with the *Kārikā* unjustifiably, in respect of *ubhayam*, is not to be gainsaid. At the same time, the Aphorisms stand uncommitted to the doctrine clearly implied thereby. We here have an addition,

II. The *Sāṅkhya-pravachana-bhāṣya*, or *Sāṅkhya-bhāṣya*; a commentary already spoken of. III. The *Pātanjala-bhāṣya-vārttika*, or *Yoga-vārttika*; annotating Vyāsa's commentary

in the *Kārikās*, which ill comports with the theory, that they were derived, by abridgement, or otherwise, from the *Sāṅkhya-pravachana* as we now have it.

The productiveness of active egoism is the doctrine of the Purāṇas. For instance :

भूततन्मात्रसर्गोऽयमद्वयकारात् तु तासत्तात् ।
तैजसान्यैन्द्रियाणाञ्च देवा वैकारिका दश ॥
एकादशं मनसाऽत्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ।

Vishnu-purāṇa, I., 1, 46-7.

"This is the elemental creation, proceeding from the principle of egotism affected by the property of darkness. The organs of sense are said to be the passionate products of the same principle, affected by foulness; and the ten divinities proceed from egotism affected by the principle of goodness; as does mind, which is the eleventh." Professor Wilson's Translation, pp. 17, 18.

In a foot-note to p. 16, the Professor repeats Gauḍapāda's account of the three sorts of egoism, but without directing attention to its contradiction of his text.

For a passage to the same effect with the verses given above, see the *Bhāgavata-purāṇa*, III., 5, 29 seqq. : also III., 26, 27 seqq. The first of these two passages is cited by Vijnāna on II., 18, of the *Sāṅkhya-pravachana*. Virarāghava, in his commentary, the *Bhāgavata-chandrikā*, wrests the word *taijasāt*, in the fourth verse, into congruity with the dogmas of Iś'warakrishṇa and his school, by explaining it to denote "with the aid of *passional egotism*."

Add: वैकारिकादद्वयकारात् सर्गो वैकारिकोऽभवत् ।
तैजसान्यैन्द्रियाणि स्मृत्वा वैकारिका दश ॥
एकादशं मनसात्र खगुणेनोभयात्मकम् ।
भूततन्मात्रसर्गोऽयं भूतादेरभवत् प्रजाः ॥

This is from the *Kūrma-purāṇa*, Prior Section, IV. It will be found, probably quoted from memory, in the *Sāṅkhya-sāra*, p. 17.

It were easy to enlarge on the peculiarities of these passages, and to point out many more cases of misapprehension in M. Saint-Hilaire's observations on the twenty-fifth *Kārikā*.

on the Aphorisms of Patanjali. IV. The *Sāṅkhya-sūtra*, which awaits description. V. The *Yoga-sūtra-saṅgraha*, or *Jñāna-pradīpa*; a succinct exposition of the Yoga. Each of these works, from the last upwards, cites all that, as here disposed, precede it. But the *Sāṅkhya-bhāṣya* and the *Yoga-vārttika* quote each other. Their author appears, accordingly, to have been engaged with both at the same time; unless he, or some one else, interpolated one or the other.

In all probability, Vijnāna lived in the sixteenth or seventeenth century.* There is some slight ground, however, for carrying him back still further.† His nationality is unknown; and so is his civil appellation even: for Vijnāna Bhikṣu‡ is,

* According to an anecdote which I have heard from several pandits, Nāgoji Bhaṭṭa, the epitomator of Vijnāna's *Sāṅkhya-bhāṣya*, synchronized with Jayasinha, Rājā of Jaypur. The time of that prince is fixed by the fact, that, under him the *Jayasinha-kalpadruma*, by Ratnākara Bhaṭṭa, son of Deva Bhaṭṭa, was composed in the Samvat year 1770, or A. D. 1713. So much for oral tradition.

† In the *Prayoga-ratna*, a work on the sixteen sacraments, by Nārāyaṇa Bhaṭṭa, son of Rāmes'wara Bhaṭṭa, its author says, that he was assisted, in preparing it, by Ananta Dīkshita, son of Viś'wanātha Dīkshita. The father of one of Vijnāna's disciples, Bhāvāganes'a Dīkshita, was Bhāvāviś'wanātha Dīkshita; and, if the latter was one with Viś'wanātha Dīkshita, and if Bhāvāganes'a Dīkshita was brother of Ananta Dīkshita, we are enabled to form a pretty correct estimate as to the time of Vijnāna Bhikṣu. For Nārāyaṇa Bhaṭṭa's youngest brother's second son, Raghunātha Bhaṭṭa, dates his *Kāla-tattva-vivechana* in Samvat 1677, or A. D. 1620. Vijnāna may be placed fifty or sixty years earlier.

In the prefatory verses of Vijnāna's *Pātanjala-bhāṣya-vārttika*, according to one of the many MSS. of it which I have examined, reference is made to one Bhavadeva, as an authority on the Yoga. Bhavadeva Miś'ra, of Patna, author of the *Pātanjalīyābhīnava-bhāṣya*, a commentary on the *Yoga-sūtra*, seems to be intended. But of his age I know nothing.

‡ Or Vijnāna Yati, as he is called just as often.

without question, the style of a devotee. Literature has preserved to us the names of three of his disciples :* Bhāvāganes'a Dīkshita,† Prasādamādhava Yogin,‡ and Divyasinha Miś'ra.§

The ignorance of our pandits very ordinarily confounds him with Vijnānes'wara, or Vijnāna Yogin, author of the *Mitāksharā*, the celebrated commentary on the *Yājñavalkya-smṛiti*. But there is no evidence whatever that they are identical. Vijnānes'wara, who bore the title of Bhāṭṭāraka, was son of Padmanābha Bhāṭṭa, of the stock of Bharadvāja. His preceptor was Vis'warūpa A'chārya, likewise a scholiast of Yājñavalkya. Vis'warūpa A'chārya, it is said, was the same person as Sures'wara A'chārya, civilly called Maṇḍana Miś'ra; a disciple of S'ankara A'chārya.

* M. Saint-Hilaire says : " Un maître n'a généralement qu'un disciple ; un gorou n'a qu'un brahmachāri." *Premier Mémoire*, §e., p. 7. Again : " La science, ainsi que j'ai eu occasion de le dire au début de ce mémoire, se transmet, dans l'Inde, habituellement d'un seul maître à un seul disciple." *Ibid.*, p. 254. This is news in India. Such cases no longer exist; and they must always have been exceptional.

† I have seen a MS., without date, of the *Tantra-chūdamani*, or *Dharma-mīmāṃsā-saṅgraha*, an elementary Mīmāṃsā disquisition, by Kṛishnadeva, son of Rāma A'chārya, which professes to be in the hand-writing of that person. I incline to consider the age of the MS. to be, at the very least, a couple of centuries.

‡ Author of the *S'ārīra-kārikā-bhāshya*, or *Kārikārtha-viniś'chaya*, a dissertation on the following enigmatical couplet, which its elucidator claims to take from the *Mahābhārata* :

एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशीकुरु ।

पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥

The dissertation is in four sections; one being allotted to each quarter of the distich.

§ Divyasinha Miś'ra has written a commentary, by name *S'ārīra-kārikā-bhāshya-vārttika*, on the work mentioned in the last note. He styles himself fellow-student of Prasādamādhava Yogin, under Vijnāna Bhikshu; and he eulogizes Prasādamādhava as the most eminent of their master's disciples.

The following is as complete a list as I am at present able to draw up, of works treating exclusively of the Sāṅkhya.

I. The *Sāṅkhya-kārikā*,* by Is'warakṛishṇa. Commentaries on it are :

A. The *Sāṅkhya-kārikā-bhāṣya*, by Gauḍapāda, supposed to be one with the preceptor of Govinda, of whom S'āṅkara Āchārya was disciple.†

* I return to this work for a moment. Coupling it with the *Sāṅkhya-pravachana*, Colebrooke says, that both "may be considered to be genuine and authoritative expositions of the doctrine; and, the more especially, as they do not, upon any material point, appear to disagree." *Miscellaneous Essays*, Vol. I., p. 234.

On the subject of Is'wara, the *Sāṅkhya-pravachana* asserts, that there is no proof of his existence. May it not be, that Is'warakṛishṇa, since he avoids any such declaration, thought differently? Possibly he would have denied, that the Sāṅkhya, as he held it, even implicitly rejects Is'wara.

The original Sanskrit of the *Sāṅkhya-kārikā*, unaccompanied by any commentary, has been published by Professor Lassen: also, in Roman characters, by M. G. Pauthier. These verses have been translated into Latin, by Professor Lassen; into German, by Dr. C. J. H. Windischmann; into English, by Colebrooke; and into French, by MM. G. Pauthier and Barthélemy Saint-Hilaire.

† See Colebrooke's *Miscellaneous Essays*, Vol. I., p. 233. S'āṅkara lived at "the close of the eighth, or beginning of the ninth, century." Id., *ibid.*, Vol. I., p. 332. Dr. F. H. H. Windischmann thinks, that he died not long before the year 750. *Sāṅkara, sive de Theologumenis Vedanticorum*, p. 42.

The notion, that Gauḍapāda was pupil of S'uka, the son of Vyāsa, is generally received by the Brāhmins. See, for this association, Colebrooke's reference to the *S'āṅkara-digvijaya*: *Miscellaneous Essays*, Vol. I., p. 104.

Gaṅgādhara Saraswatī, author of the *Dattātreyā-charitra*, a metrical composition in the Marāṭhī language, deduces his own discipular descent, through S'uka and Gauḍapāda, from S'iva, as follows: S'āṅkara, Viṣṇu, Brāhmā, Vasishṭha, S'akti, Parāś'ara, Vyāsa, S'uka,

B. The *Sāṅkhya-tattva-kaumudī*, or *Sāṅkhya-kaumudī*, by Vāchaspati Miśra, pupil of Mārtandatilaka Svāmin.* It has been annotated in

a. The *Tattva-kaumudī-vyākhyā*, by Bhāratī Yati, pupil of Bodha Aranya Yati.

Gauḍapāda Āchārya, Govinda Āchārya, S'ankara Āchārya, Vis'wārūpa, Bodha Giri, Jñāna Giri, Sinhāla Giri, Is'wara Tīrtha, Nṛsinha Tīrtha, Vidyā Tīrtha, Śiva Tīrtha, Bhāratī Tīrtha, Vidyā Aranya, Śrīpāda, Vidyā Tīrtha, Malaya Ananda, Deva Tīrtha, Vṛinda Saraswatī, Yādavendra Saraswatī, Kṛishṇa Saraswatī, Nṛsinha Saraswatī, and Gangādhara Saraswatī. Gangādhara had seven fellow-students, all bearing the title of Saraswatī: Bāla, Kṛishṇa, Upendra, Mādhava, Sadānanda, Jñānājyoti, and Siddhendra.

The *Mitāksharā*, a commentary on the *Brahma-sūtra*, by Annam Bhaṭṭa, son of Tirumala, contains a list, identical, down to S'ankara Āchārya, with the foregoing; except that Vasishṭha is preceded by Brahma and Brahmā.

Gauḍapāda, it appears credible, belonged to the very precinct of the age of fable.

Gauḍapāda's scholia on the *Sāṅkhya-kārikā*, including the memorial verses, were published, by Professor Wilson, at Oxford, in 1837. Prefixed to the originals is the Professor's translation of the scholia, accompanying Colebrooke's version of the text.

* The *Sāṅkhya-kaumudī* was published in Calcutta, in the *Samvat* year 1905, or A. D. 1848: pp. 49, small Svo.

Colebrooke—*Miscellaneous Essays*, Vol. I., p. 233,—seems to be of opinion, that the title of *Tattva-kaumudī* is applied to Vāchaspati's work only by comparatively recent abbreviation. But the concluding distich of the book itself, if not spurious, contains the shorter form. It also occurs in the list of Vāchaspati's works, as detailed at the end of his *Bhāmātī-nibandha*; and in Mādhava Āchārya's *Sarva-dars'ana-sangraha*.

Vāchaspati's exact age has not yet been discovered. But he is mentioned, as are Udayana and Pras'astapāda, in the *Nyāya-sūtra-vichāra* of Bhaṭṭa Rāghava, which was written in the *S'aka* year 1174, or A. D. 1252; and he quotes from Bhoja, who was reigning in A. D. 1042.

b. The *Tattwārṇava*, or *Tattwāmṛita-prakāś'ini*, by Rāghava Ananda Saraswatī, disciple of Adwaya Ananda, disciple of Viś'wes'wara.

c. The *Tattwa-chandra*,* by Nārāyaṇa Tīrtha, who studied under Vāsudeva Tīrtha and Rāmagovinda Tīrtha.

d. The *Kaumudī-prabhā*, by Swapneś'wara, son of Vāhinis'a.

e. The *Sāṅkhya-tattwa-vilāsa*, *Sāṅkhya-vṛitti-prakāś'a*, or *Sāṅkhyārtha-saṅkhyāyika*, by Raghunātha Tarkavāgīs'a Bhaṭṭāchārya, son of Ś'ivarāma Chakravartin, son of Chandravandya, son of Kās'ínātha, son of Balabhadra, son of Sarvānanda Mis'ra. This is little more than a jejune epitome of the *Sāṅkhya-kaumudī*, with a preface briefly explaining the *Tattwa-samāsa*, which it repeats.

f. The *Sāṅkhya-tattwa-vibhākara*.†

C. The *Sāṅkhya-chandrikā*, by Nārāyaṇa Tīrtha.

D. The *Sāṅkhya-kaumudī*, by Rāmakṛishṇa Bhaṭṭāchārya, who is said to borrow freely from the author of the work last named.‡

II. The *Tattwa-samāsa*,§ expositions of which are :

* Of this work I have seen only a fragment of the beginning, going over Vāhaspati's elucidation of the first eight *Kārikās*.

Two couplets, which appear in the *Sāṅkhya-pravachana-bhāshya* as if by its author, are cited by Nārāyaṇa. He may, then, have come after Vijnāna Bhikshu.

† This work I know only from the first volume of Dr. Albrecht Weber's *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek*. Berlin: 1853, p. 638. Dr. Weber is in doubt whether its author's name be, or be not, Vans'īdhara.

‡ See Colebrooke's *Miscellaneous Essays*. Vol. I., p. 234. Rāmakṛishṇa's work I have not seen. Professor Lassen — *Gymnosophista* : Pref. p. ix.,—makes it possible, that it bears the second title of *Sāṅkhya-sāra*. Prof. Wilson leaves this point undiscussed. Oxford *Sāṅkhya-kārikā*, Preface, p. vii.

§ Except for its having elicited comments that lay under contribution philosophical sources presumed to be no longer forthcoming.

A. The *Sarvopakāriṇī*, by a nameless writer.

ing, the *Tattva-samāsa* is of slight importance. It is a mere index to the topics of the *Sāṅkhya*.

The articles that make it up are variously reckoned by different authorities. The *Sarvopakāriṇī* counts but twenty-two; as follows:

अष्टौ प्रकृतयः ॥ १ ॥ षोडश विकाराः ॥ २ ॥ पुरुषः ॥ ३ ॥ त्रैगुण्यसञ्चरः ॥ ४ ॥
प्रतिसञ्चरः ॥ ५ ॥ अध्यात्मम् ॥ ६ ॥ अधिभूतम् ॥ ७ ॥ अधिदैवम् ॥ ८ ॥ पञ्चाभि-
बुद्धयः ॥ ९ ॥ पञ्च कर्मयोगयः ॥ १० ॥ पञ्च बाधनः ॥ ११ ॥ पञ्च कर्मात्मानः ॥ १२ ॥
पञ्चपर्वविद्या ॥ १३ ॥ अष्टाविंशतिधाशक्तिः ॥ १४ ॥ नवधा तुष्टिः ॥ १५ ॥ अष्ट-
धा सिद्धिः ॥ १६ ॥ दश सूक्तिकार्याः ॥ १७ ॥ अननुसर्गः ॥ १८ ॥ चतुर्दशविधो
भूतसर्गः ॥ १९ ॥ त्रिविधो बन्धः ॥ २० ॥ त्रिविधो मोक्षः ॥ २१ ॥ त्रिविधं प्रसा-
णम् ॥ २२ ॥ एतद् व्याख्यानम् । एतत् सम्यग् ज्ञात्वा क्षतक्षत्यः स्थान् न पुनस्त्रि-
विधेन दुःखेनाभिभूयते ।

The topic *traiguṇya-sanchara* is given as two, in all the other commentaries. It is only by this bisection, that the *Sāṅkhya-sūtra-vivaraṇa* differs from the *Sarvopakāriṇī*; and thus exhibits twenty-three so-called *sūtras*.

The *Sāṅkhya-krama-dīpikā* recites, at its commencement, twenty-five topics, but clearly by error; as it reduces them to twenty-four, by foregoing all explication of the words *trividho dhātu-sargah*, which occur after the topic given above as the nineteenth. The MS. from which Dr. J. R. Ballantyne printed the work in question, seems to be peculiar in reading *trividho dhātu-sansargah*. In the preface to the *Sāṅkhya-tattva-vilāsa*, where the *Tattva-samāsa* is quoted, as if from the *Sāṅkhya-krama-dīpikā*, and briefly elucidated, the expression *trividho dhātu-sargah* is explained by the words *vāta-pitta-kapha-bhedāt trividhah*, as intending the assemblage of wind, choler, and phlegm.

The *Sāṅkhya-krama-dīpikā* gives after No. 22 as above, the words *trividham dukkham*, as a topic.

The reading of the *Tattva-yāthārthya-dīpana* corresponds with that of the *Sāṅkhya-krama-dīpikā*, barring its rejection of *trividho*, &c., and its considering the words *etad yāthātathyam* as a topic; thus actually giving twenty-five as the total.

Kshemānanda, in his annotations on the *Tattva-samāsa*, states, that it contains twenty-five topics: but he enumerates only twenty-four; his text being, as far as the words *etad yāthātathyam*, identical with that of the *Tattva-yāthārthya-dīpana*.

B. The *Sāṅkhya-sūtra-vivaraṇa*, also by an anonymous author.

The eighth topic is read, in the *Sāṅkhya-sūtra-vivaraṇa*, *adhidai-ram cha* ; and *adhidaivatam cha*, in the *Sāṅkhya-krama-dīpikā*, in the *Tattwa-yāthārthya-dīpana*, and in Kshemānanda on the *Tattwa-samāsa*. The *Sarvopakāriṇī*, in its seventeenth topic, is unique in preferring *das'a* to *das'adhā*.

The *Tattwa-samāsa* is generally found appended to Vedānti Mahādeva's *Sāṅkhya-vṛitti-sāra*, and according to the reading of the *Sarvopakāriṇī*. Mahādeva, however, perhaps for the sake of shortness, omits the two sentences by which the topics are usually followed.

Of the *Sāṅkhya-krama-dīpikā* I have collated five MSS.

Another classification of the *Sāṅkhya* topics, which computes them at sixty, is propounded in the commentaries on the *Tattwa-samāsa*, and in the *Rāja-vārttika* as quoted in the *Sāṅkhya-kaumudī* and *Sarvopakāriṇī*. The passage from the *Rāja-vārttika* runs as follows :

प्रधानास्तिलमेकत्वसर्ववत्त्वमथान्यता ।
पारार्थ्यं च तथानैक्यं विधेगो योग एव च ॥
शेषद्वित्तरकर्तृत्वं मौलिकार्याः स्मृता दश ।
विपर्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नव तुष्टयः ॥
करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा सतम् ।
इति षष्टिः पदार्थानामष्टाभिः सह सिद्धिभिः ॥

Professor Wilson—Oxford *Sāṅkhya-kārikā*, pp. 191-2—completes, in some sort, the set of ten “radicals” here included ; but only by copying Vāchaspati where he supplements the text, and by misunderstanding him there and elsewhere. Vāchaspati connects *astitwa* with both *puruṣa* and *prakṛiti* ; and yet in order to make but one category of the whole, Professor Wilson makes two : “existence of soul” and “existence of nature.” Again, Vāchaspati explains *s'eshavṛitti*, by *sthiti*, which he refers to *sthūla* and *sūkṣma*. Professor Wilson, dividing, as before, gives two categories, “duration of subtle” and “that of gross.” *Viyoga* and *yoga* are left, by Vāchaspati, unexplained, as being too plain to demand elucidation. Prof. Wilson throws them out altogether.

In an anonymous marginal note to one of my MSS. of the *Sāṅkhya-kārikā*, I have found the verses given above from the *Rāja-*

C. The *Sāṅkhya-krama-dīpikā*, *Sāṅkhyālakāra*, or *Sāṅkhya-sūtra-prakṣepikā* ;* likewise of unknown paternity.

D. The *Tattwa-yāthārthya-dīpana*, by Bhāvāgaṇeś'a Dīkshita, son of Bhāvāvis'wanātha Dīkshita, and pupil of Vijnāna Bhikshu.

E. An unnamed volume of annotations, by Kshemānanda Dīkshita,† son of Raghunandana Dīkshita.

III. The *Sāṅkhya-pravachana*, on which but two regular commentaries have been ascertained as now extant :

A. The *Aniruddha-vṛtti*, by Aniruddha.‡

vārttika, with the following stanza in place of their first couplet and a half :

पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिरहङ्कारो गुणत्रयः ।
तन्मात्रनिन्दितं भूतं जैलिकार्थाः स्रुता दश ॥

The commentaries on the *Tattwa-samāsa* cite the ensuing couplet for an enumeration of the ten radicals :

अस्तित्वसकत्वमयार्थवच्चं पारार्थ्यमन्यत्वमकार्त्तता च ।
योगो वियोगो बहवः पुनांसः स्थितिः शरीरस्य च शेषवृत्तिः ॥

The term *astitwa*, here used, is explained, by the other commentators, as it is by Vāchaspati. *Viśeṣha-vṛttih* is, in some MSS., substituted for *cha ś'eṣha-vṛttih*. Its import is represented as above. See, regarding it, the sixty-seventh *Kārikā* of Is'warakrishṇa.

* This work was published and translated by Dr. J. R. Ballantyne, in 1850. Its titles were, at that time, unascertained.

Dr. Rōer—*Journal of the Asiatic Society of Bengal*, for 1851, p. 405,—states, that the author of the *Sāṅkhya-tattwa-vilāsa* imputes this work to Āsuri; but he contests the credibility of the attribution, on the showing of the commentary itself. It does not positively appear, however, that the author of the *Sāṅkhya-tattwa-vilāsa* is speaking of the *Sāṅkhya-krama-dīpikā*.

† The only copy I have inspected of Kshemānanda's notes on the *Tattwa-samāsa*, is imperfect in its latter half.

‡ Vijnāna Bhikshu refers to him; and he is named in Rāghava Ananda's *Tattwārṇava*.

a. The *Sāṅkhya-vṛtti-sūtra*, by Mahādeva Sarasvatī,* more commonly called Vedānti Mahādeva, disciple of Swayamprakāśa Tīrtha, is an abridgment of Aniruddha, but contains many original remarks by the epitomist.

B. The *Sāṅkhya-pravachana-bhāṣhya* or *Sāṅkhya-bhāṣhya*, by Vijnāna Bhikṣu.†

* The *Gīrvaṇa-pada-manjarī* by Varadarāja Bhaṭṭa, takes notice of a gloss on a *Sāṅkhya-bhāṣhya*. In the opening couplets to many copies of the *Laghu-kaumudī*,—which was written in *Samvat* 1715, or A. D. 1658,—Varadarāja is called pupil of Bhaṭṭoji Dīkṣita, and, as such, preceded Nāges'a Bhaṭṭa by two generations. See Colebrooke's *Miscellaneous Essays*, Vol. II., pp. 12, 13. If, then, it be not Mahādeva's epitome which Varadarāja intends, he probably refers to some work now lost.

† It was published by the editor of this volume, in 1854-1856, and forms Nos. 94, 97, and 141 of the *Bibliotheca Indica*. The oldest MS. used for it was dated in *Samvat* 1711, or A. D. 1654.

Dr. J. R. Ballantyne, in 1852-1856, published the *Sāṅkhya-pravachana*, with portions of commentary, and an English translation of both, in three volumes. As, in the last two, he has simply reprinted the Sanskrit as edited by me, some acknowledgment of obligation would not, perhaps, have been more than my due.

The first edition of the *Sāṅkhya-pravachana-bhāṣhya* bears the imprint of Serampore, 1821: Svo. pp. 220. This seems to be the publication announced as having been projected by "Mr. Carey and his assistants," under the auspices of the Council of Fort William, and the Asiatic Society of Bengal. See Captain Roebuck's *Annals of the College of Fort William*, p. 157. The faults of that impression need not now be made the subject of particularization. The editors of the volume had the advantage of a manuscript, or manuscripts, much superior to the use they made of their appliances.

The *Sāṅkhya-pravachana* contains 526 aphorisms, that is to say, in the six lectures, 164, 47, 84, 32, 129, and 70, respectively. As for this enumeration, even if it had not the support, by express declaration, of annotators, yet the tenor of their scholia would, in general, authorize it with sufficient distinctness. But it is expressly

a. The *Laghu-sān hya-sūtra-vṛitti*, or *Laghu-sāṅkhya-vṛitti*, by Nāgojī Bhaṭṭa, or Nāges'a Bhaṭṭa Upādhyāya, is an abstract of the last.

supported, by notation, in all the copies of the pure text that I have consulted, and in most of the MSS. of Vijnāna's commentary, and of Nāgojī Bhaṭṭa's abstract of it, that I have collated. Anirudha, and his epitomist Mahādeva, of whose works such MSS. as I have examined likewise have the aphorisms numbered, concur, essentially, in the forementioned distribution and aggregate. The only difference which they discover consists in halving the 121st aphorism of Lecture V.; thus bringing out 527 as the sum total.

M. Saint-Hilaire—*Premier Mémoire sur le Sāṅkhya*, p. 6,—computes the Sāṅkhya aphorisms at 479; or 156, 46, 76, 30, 122, and 69. This came from his trusting, with a confidence not altogether scholarlike, the uncritical Serampore volume, which, with other faults, frequently gives text as commentary, and sometimes gives commentary as text. The consequence, to his essay, of neglecting due circumspection and research, is sufficiently disadvantageous. I add a couple of specimens.

Commenting on the fifty-fourth *Kārikā*, M. Saint-Hilaire writes:

"Lecture 3, sūtra 44 [48]: 'En haut, il y a prédominance de la bonté.'

"Kapila ne va pas plus loin; et après avoir indiqué, comme on l'a vu, l'existence des trois mondes en n'indiquant que le monde des dieux où règne la bonté, il ne dit point quelle qualité prédomine dans les mondes qui viennent après celui-là. Il est probable que la *Kārikā*, en faisant prédominer l'obscurité dans le monde inférieur, et le mal dans le monde du milieu, se conforme à une tradition dès longtemps reçue; mais, dans les axiomes du maître, ce complément à peu près indispensable de sa pensée n'apparaît pas, et il n'en a rien exprimé, pas même par une de ces réticences qui lui sont si habituelles. Il faut ajouter que le commentateur des Sūtras, Vidjñāna Bhikshou, ne s'est pas arrêté d'avantage à la doctrine que nous retrouvons dans la *Kārikā*, et qu'à la suite de Kapila il a omis de parler des deux autres mondes, placés au-dessous du monde supérieur. Il se borne à dire que par 'en haut' Kapila comprend le monde qui est au-dessus de la terre habitée par les mortels." *Premier Mémoire*, &c., pp. 213, 214.

C. The *Sāṅkhya-taranga*, by Viś'wes'waradatta Miś'ra, or Deva Tīrtha Swāmin, but who was more generally known as

The restoration of III., 49 and 50, which, with the explanations of them, do not appear in the Serampore impression of Vijnāna, at once accounts for several items of the fifty-fourth *Kārikā*, and completely frustrates the criticism just quoted.

Again : " Colebrooke a fait remarquer (*Essays*, tom. I., page 232) que les Soûtras attribués à Kapila mentionnaient le nom de Pantchasikha. Le fait est exact, et Colebrooke en tirait cette double conséquence : d'abord, que les Soûtras n'étaient pas de Kapila lui-même, car il n'aurait pas cité le nom de son disciple ; et, en second lieu, qu' il y avait pour le Sāṅkhya des autorités antérieures aux Soûtras, puisqu'ils invoquaient eux-mêmes le témoignage d'un maître plus ancien qu' eux. J' admetts les deux conséquences signalées par Colebrooke. Mais il aurait dû ajouter que la citation rapportée par lui se trouve dans l'avant-dernier soûtra de tout le système. (Lecture 6, soûtra 68). A cette place, les interpolations ont été plus faciles certainement que dans le corps même de l'exposition, et il est fort possible qu'une main étrangère ait glissé celle-ci à la fin de l'ouvrage. Cette simple indication du nom de Pantchasikha ne nous apprend d'ailleurs absolument rien sur la vie de ce personnage ; elle ne fait que consacrer le souvenir d'une de ses doctrines." *Premier Mémoire*, &c., pp. 253, 254.

Now, in the first place, the suggestion broached by M. Saint-Hilaire, that VI., 68, as being the penultimate aphorism of the *Sāṅkhya-pravachana*, may, not improbably, be an interpolation, is weakened by the fact, that it is followed by two aphorisms instead of one ; and his objection now lies, on his line of argument, more directly against the text commemorating Sanandana,—VI., 69,—which, in his reading of Vijnāna, is consigned to the notes. Again, both he and Colebrooke failed to observe V., 32, which, likewise, in Vijnāna, as received by the former, is simply a scantling of commentary.

The fact, that Panchas'ikha is mentioned in the *Sāṅkhya-pravachana*, fairly compels the alternative of rejecting all we read of his relation to Kapila, or of adopting the view, that Kapila was not the author of those sentences in their present shape. I cannot

Kāślīhājihwa, goes over but a part of the *Sāṅkhya-pravachana*.

believe that he was. In point of style, for one thing, they have not, as I have before remarked, the slightest flavour of antiquity.

Vedānti Mahādeva, annotating V., 32, infers, simply from Panchas'ikha's name being given in the singular number, that the aphorist purposes to mark him as a separatist. The singular must, then, be taken to indicate, as compared with the plural, an inferior degree of respect. But Sanandana, though dignified with the title of *Āchārya*, is yet spoken of in the singular number. Mahādeva's words are: पञ्चशिख इत्येकवचनेन परमतसेतदिति सूचयति ।

In the *Mahābhārata*, XII., 11875, Panchas'ikha is assigned to the family of Parās'ara; and the same poem, XII., 7895, speaks of his mother, Kapilā.

At XII., 7886, of the *Mahābhārata*, it is said :

यमज्ञः कपिलं साक्षाः परमर्षिं प्रजापतिम् ।

स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि खलम् ॥

"I can imagine, that he whom the Sāṅkhyas call Kapila, the mighty sage, the patriarch, is, in person, under this form, exciting our admiration."

Such is the unmistakable sense of the stanza; and so thinks Nīlakanṭha Chaturdhara: स कपिलः। तेन पञ्चशिखसङ्घेन। तत्पञ्चशिखत्वात् तत्तुल्यत्वं। Yet Professor Wilson understands the meaning to be, that Panchas'ikha is there "named . . . Kapila." Oxford *Sāṅkhya-kārikā*, p. 190. Dr. Weber repeats this mistake: "als auch Kapila heisst." *Indische Studien*, Vol. I., p. 433.

A Bangālī translation of the *Sāṅkhya-pravachana-bhāṣhya*, entitled *Sāṅkhya-bhāṣhā-sangraha*, was undertaken by Rāmajaya Tarkālakāra Bhaṭṭāchārya, son of Mrityunjaya. So, at least, the work itself sets forth: but the *Friend of India* for 1823, No. VIII., p. 567, makes them to be joint translators, and adds, that they were, the last-named in succession to the other, "chief pandits in the Supreme Court." Mrityunjaya, surnamed Vidyālakāra, had previously been head-pandit in the College of Fort-William. This version conforms very closely to the Serampore edition of the original, from which, while still unpublished, it appears to have been prepared. How much of the translation was executed, or how much of it was printed, I am unable to say. All that I have seen of it is a fragment of 168

It is a fanciful performance, of slight extent, and of little value.*

IV. The *Rāja-vārttika*, complementarily ascribed to Bhoja, King of Dhārā,† is, probably, a complete body of Sāṅkhya doctrine.

V. The *Sāṅkhya-sūtra*, by Vijnāna Bhikshu, lays out the whole of the Sāṅkhya system within a small compass, and yet perspicuously.

VI. The *Sāṅkhya-tattwa-pradīpa*, by Kavirāja Yati, dis-

octavo pages, breaking off, abruptly, in the midst of the commentary on the eighty-ninth Aphorism of the first Lecture—according to my numbering. The volume was published at Serampore, in 1818. It opens with a short preface in Sanskrit; and it gives the *sūtras* in the original language, and in large characters.

At Benares I have inspected a manuscript translation, in the provincial dialect, of the *Sāṅkhya-pravachana* and of Vijnāna's exposition in abstract. The author was Ahitāgni Rakshapāla Dūbe; who also showed me Hindī versions, made by himself, on a like model, of the Yoga, Nyāya, Vais'eshika, Vedānta, and Mīmāṃsā, Aphorisms, and of S'āṇḍilya's Sentences on Devotion. Each of the translations was accompanied, like that of the *Sāṅkhya-pravachana*, by a Hindī gloss, abridged from the Sanskrit.

* Its author owed his epithet to his wearing a cleft stick on his tongue, during the latter years of his life, as a check on loquacity. Vis'wes'waradatta died at Benares about ten years ago. His preceptor was one Vidyā Aranya Tīrtha, a Sāraswata Brāhman. The *Sāṅkhya-taranga* belongs to a series of tracts called, collectively, *S'ri-kās'i-rāja-sāgara*. I have seen at least twelve or fifteen works by its author, who composed largely in Hindī and Marāthī, no less than in Sanskrit.

† For this appropriation I am indebted to the learned Pandit Kās'ínātha S'āstrī Ashṭaputre, late of the Benares College. The Pandit is by far too well acquainted with Bhoja's commentary on the *Yoga-sūtra*, to have mistaken it for the *Rāja-vārttika*. The latter treatise, he assures me, was in his possession for several years, during which he constantly lectured on it to his pupils.

ciple of Vaikunṭha, is a composition of similar scope, but of inferior value.

VII. The *Sāṅkhyārtha-tattva-pradīpikā*, by Bhaṭṭa Kes'ava, son of Sadānanda, son of Bhaṭṭa Kes'ava, resembles the last, and is not a work of much account.*

In the *Sāṅkhya-sāra* we have the best known existing treatise in which to study the system ascribed to Kapila. This treatise consists of two sections, in prose and in verse, respectively. The first section is in three chapters, treating of emancipation as the fruit of discriminative apprehension, of the character of such apprehension, and of that from which spirit is to be discriminated.† The second section contains seven chapters, explanatory of the nature of spirit, of the

* Colebrooke speaks of a work entitled *Saṅgraha*, having to do with the Sāṅkhya. I do not recall having met, in the course of my researches, with any reference to it. See *Miscellaneous Essays*, Vol. I., p. 234.

The *Sāṅkhya-muktāvalī*, by Vodhu, is the name of a Sāṅkhya work possibly now, or once, in existence; if the bare word of a man who has declared to me, that he once possessed and perused a copy of it, is to be received. But I strongly suspect that he fabricated the title of the treatise, for the occasion.

Mr. William Ward has published a list of Sāṅkhya compositions, in his work on the Hindus; Vol. II., p. 121: Svo. ed. of 1822. That list is, however, one mass of errors, and errors almost too gross to deserve advertence. It assigns the *Kapila-bhāṣya* to Viśwes'warī, perhaps instead of Vijnānes'wara, as one sometimes hears Vijnāna Bhikshu incorrectly called; while it speaks of the *Sāṅkhya-pravachana-bhāṣya* as a distinct composition, and neglects to name its author. Vāchaspati Miśra's *Sāṅkhya-kaumudī* is, in like manner, duplicated. This for a sample.

† In that chapter, the third, there is much about the term *guṇa*. At p. 6, *supra*, a note on the subject has been promised; but, for the present, it must be postponed. In the meantime, the reader is referred to my translation of Pandit Nehemiah Nīlakanṭha's *Rational Refutation*, &c., pp. 42, etc.

distinction between spirit and what is not spirit, of coercion of the mind, of emancipation in the body,* and of supreme emancipation.

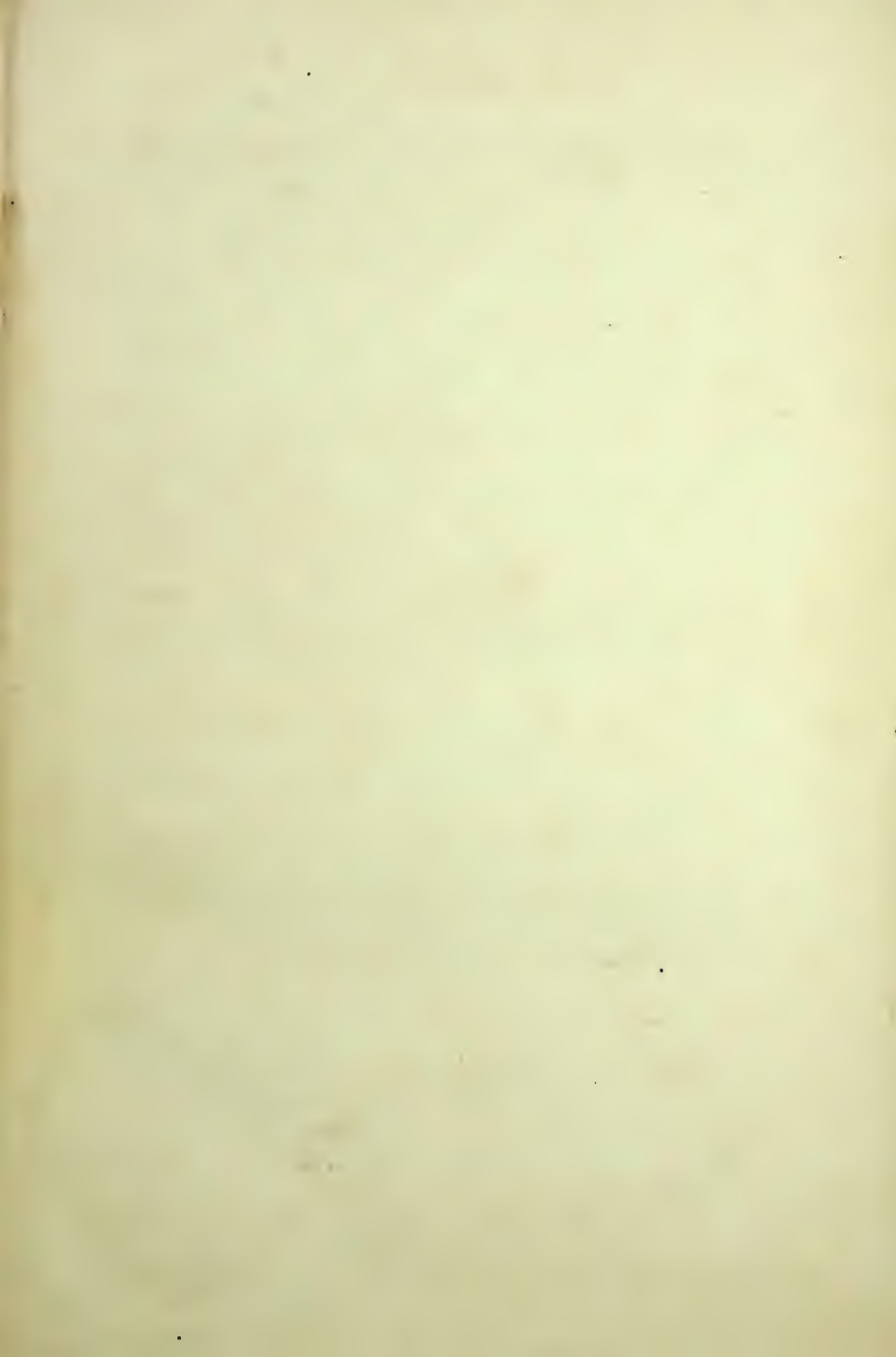
But for my being on the point of leaving India, with no thought of returning, I should append to this preface a full translation of the *Sāṅkhya-sāra*, accompanied by annotations.†

The following pages were printed from two undated manuscripts. One of them I procured at Benares; and the other belongs to the Asiatic Society of Bengal. For the readings of the latter, I have to thank Mr. Cowell, the Society's Secretary. Though I spared no pains in the quest, no other manuscripts but those I have used were obtainable; and my text, I am well aware, is not immaculate.

Camp Tappá,
State of Gwalior,
March 15, 1862.

* Colebrooke represents the *Sāṅkhya-sāra* as being a "treatise on the attainment of beatitude in this life." *Miscellaneous Essays*, Vol. I., p. 231. That topic is one of two to which its concluding chapter only is devoted.

† Mr. Ward's version of the *Sāṅkhya-sāra*, with all its imperfections, is of some value. It will be found in his work on the Hindus, Vol. II., pp. 121-172 of the octavo edition printed in 1822.



साङ्ख्यसारः ।

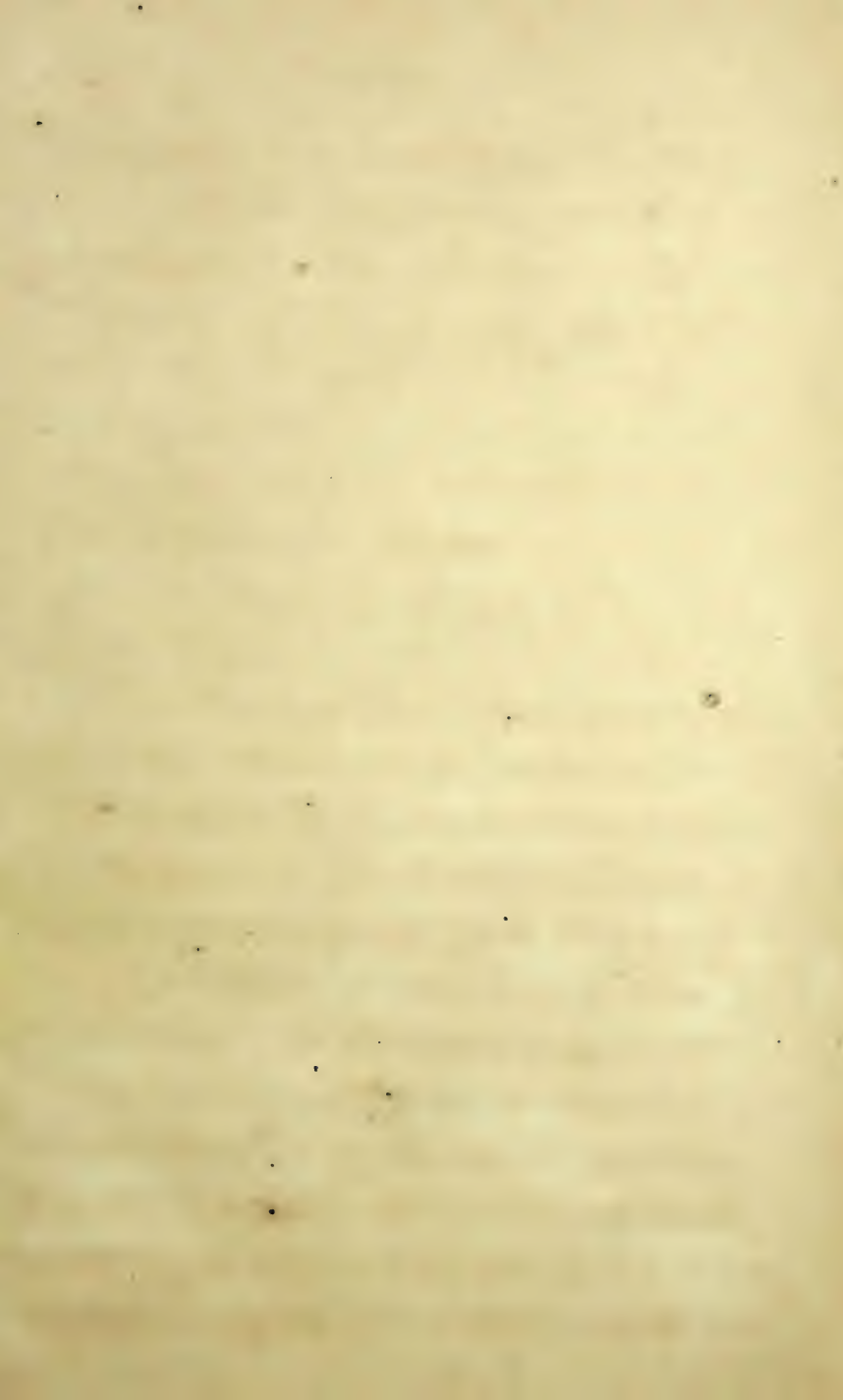
श्रीयुतेन फित्स-एड्वार्ड-हल नामकमहोदयेन

प्रकाशितः ।

कलिकातानगरे

व्याप्तिष्ट-मिशन-यन्त्रे ग्रन्थोऽयं मुद्राङ्कितोऽभूत् ।

शकाब्दाः १७८६ । इ० १८६५ ।



साङ्ख्यसारः ।

पूर्वभागः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

महदाख्यः स्वयम्भूर्यो जगदङ्कुर ईश्वरः ।

सर्वात्मने नमस्तस्मै विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥ १ ॥

साङ्ख्यकारिकया लेशादात्मतत्त्वं विवेचितम् ।

साङ्ख्यसारविवेकोऽतो विज्ञानेन प्रपञ्च्यते ॥ २ ॥

प्रायः सङ्कलिता साङ्ख्यप्रक्रिया कारिकागणे ।

साऽतोऽत्र वर्ण्यते लेशात् तदनुक्तांशमात्रतः ॥ ३ ॥

साङ्ख्यभाष्ये प्रकृत्यादेः स्वरूपं विस्तरान् मया ।

प्रोक्तं तस्मात् तदप्यत्र सङ्क्षेपादेव वक्ष्यते ॥ ४ ॥

आत्मानात्मविवेकसाक्षात्कारात् कर्तृत्वाद्यखिलाभिमान-
निवृत्त्या तत्कार्यरागद्वेषधर्माधर्माद्यनुत्पादात् पूर्वोत्पन्नकर्मणां
चाऽविद्यारागादिसहकार्युच्छेदरूपदाहेन विपाकानारम्भक-
त्वात् प्रारब्धसमाप्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभावेन त्रिविधदुःखा-

त्यन्तनिवृत्तिरूपो मोक्षो भवतीति श्रुतिस्मृतिङ्गिण्डमः । तत्र
श्रुतयः । अथाऽकामयमानो योऽकामो निष्कामो न तस्य
प्राणा उत्कामन्तीहैव समवलीयन्ते ।

आत्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्चरेत् ॥
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्याऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्मा समश्नुते ॥

कामान् यः कामयते मन्यमानः

स कर्मभिर्जायते तत्र तत्र ।

पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु

इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥

इत्याद्याः । स्मृतयश्च कौर्माद्याः । यथा कौर्मै ।

रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ।

कार्यो ह्यस्य भवेद् दोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः ॥

तद्वशादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ।

इति । मोक्षधर्मे च ।

इन्द्रियाणोन्द्रियार्थाश्च नोपसर्पन्त्यतर्षुलम् ।

हीनश्च करणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥

तस्मात् तर्षात्मकाद् रागाद् बीजाज् जायन्ति जन्तवः ।

इति । ननु रागाभावेऽपि केवलकर्मवशान् नरकादिप्राप्तेः
कथं रागस्य कर्मसहकारित्वं विपाकारम् उपपन्नम् । नर-
कादौ विशेषतो रागाभावेऽपि सामान्यतो रागसत्त्वात् ।

निषिद्धस्त्वादिगामिनां स्त्वादिरागादेवं तप्तलोहमयनारो-
समालिङ्गनादिरूपनरकोत्पत्तेः । यद्यप्यविद्यास्मितारागद्वेष-
भयाख्यं क्लेशपञ्चकमेव जन्मादिविपाकारम्भे कर्मणां सत्त्व-
कारि भवति ।

तदेव सक्तः सत्त्व कर्मणैति

लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्य ।

इति श्रुतावभिमानरागद्वेषादिजन्यस्य विषयवासनाख्यसङ्ग-
सामान्यस्यैव जन्मादिविपाकारम्भे कर्मसत्त्वकारित्वसिद्धेः ।

यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया ।

स्नेहाद् द्वेषाद् भयाद् वाऽपि याति तत्तत्सहपताम् ॥

इत्यादिस्मृतेश्च । तथा च क्लेशमूलः कर्माण्यः । सति मूले
तद्विपाको जात्यायुर्भोगा इति योगसूत्राभ्यामप्यदृष्टे तद्विपा-
कारम्भे च क्लेशानां हेतुत्ववचनाच् च । तथाऽप्यविद्यास्मिता-
सत्त्वे रागस्याऽऽवश्यकत्वाद् द्वेषभययोश्च रागमूलकत्वाद्
राग एव मुख्यतो जन्मादिहेतुतया यथाक्तवाक्यैर्निर्दिश्यत
इति । ननु ।

क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।

इत्यादिश्रुतेर्ज्ञानस्य प्राचीनकर्मनाशकत्वमेवोचितं दाहकत्वं
कथमिष्यत इति चेन् न ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ।

इत्यादिवैवाक्यैर्दाहस्याऽपि श्रवणेन लाघवाद् दाहपरत्वस्यैव
नाशादिवैवाक्येष्वपि कल्पनौचित्यात् । कर्मणां दाहश्च क्लेशाख्य-

सहकार्युच्छेदेन नैष्कल्यम् । कर्मणां नाशस्तु प्रारब्धभोगान्ते
चित्तनाशादेव भविष्यति । अतो लोकसिद्धेनाऽविद्यानाशे-
नैव दारेण कर्मफलानुत्पत्तिसम्भवान् न ज्ञानस्य कर्म-
नाशकत्वं गौरवादित्यादिकं योगवार्तिके प्रपञ्चितमस्माभि-
रिति दिक् । तस्माद् विवेकसाक्षात्कारादविद्यास्मितारा-
गादिक्लेशनिवृत्तौ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपपरमपुरुषार्थः
सिध्यतीत्युपपन्नम् । तथा च योगसूत्रद्वयम् । हेयं दुःखमना-
गतम् । विवेकख्यातिरविज्ञवा दानोपाय इति ।

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारेऽभ्यर्चितत्वादादौ
विवेकख्यातिफलस्य परमपुरुषार्थस्य परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथाऽऽत्मानात्मविवेकज्ञानस्य किं स्वरूपं तदुच्यते । आत्मा तावत् सुखदुःखाद्यनुभवितेति सामान्यतो लोकप्रसिद्धिः अनात्मा च प्रकृत्यादिर्जडवर्गः तयोरन्योन्यवैधर्म्येण परिणामित्वापरिणामित्वादिरूपेण दोषगुणात्मकेन हेयोपादेयतया पृथक्त्वेन ज्ञानं विवेकज्ञानम् । तथा च श्रुतिः । स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यतीत्यादि । स्मृतिश्च ।

सोऽथ प्रतिनिवृत्ताक्षो गुरुदर्पणबोधितः ।

स्वतोऽन्यां विक्रियां मौढ्यादास्थितामञ्जसैक्षत ॥

अथाऽसौ प्रकृतिर्नाहमियं हि कलुषात्मिका ।

भूद्वुद्वस्वभावोऽहमिति त्यजति तां विदन् ॥

एवं देहेन्द्रियादिभ्यः भूद्वत्वेनाऽऽत्मनि स्मृते ।

निखिला सविकारेयं त्यक्तप्रायाऽहिचर्मवत् ॥

इति । खट्वं च । एवं तत्त्वाभ्यासान् नेति नेतीतित्यागाद् विवेकसिद्धिरिति । तत्त्वज्ञानस्य लक्षणं च मात्स्ये कृतम् ।

अव्यक्ताद्ये विशेषान्ते विकारेऽस्मिंश्च वर्णिते ।

चेतनाचेतनान्यत्वज्ञानेन ज्ञानमुच्यते ॥

इति । यद्यप्यन्योन्यभेदज्ञानमेव विवेकज्ञानं तथाऽप्यात्मविशेष्यकमेव तन्मोक्षकारणं भवति । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । नन्वनात्मन्यात्मबुद्धिरूपा याऽविद्या

पातञ्जलादिपूक्ता तस्याः कथमात्मविशेष्यकविवेकज्ञानना-
श्रयत्वं प्रकारादिभेदादिति चेन् न । तादृशाविद्याया अना-
त्मविशेष्यकविवेकज्ञानद्वारेणाऽऽत्मविशेष्यकविवेकज्ञाननाश्रय-
त्वादिति । यच्च योगेन निर्विकल्पकमात्मज्ञानं जायते तद्
विवेकज्ञानद्वारैव मोक्षकारणं भवति न तु साक्षादविद्यानिव-
र्तकत्वाभावात् । अहं गौरः कर्ता सुखी दुःखीत्यादिज्ञानमेव
क्षयविद्या संसारानर्थहेतुतया श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धा तस्याश्च
निवर्तिका नाऽहं गौर इत्यादिरूपा विवेकस्थितिरेव भवति ।
समाने विषये ग्राह्याभावत्वप्रकारकग्राह्याभावज्ञानत्वेनैव वि-
रोधात् । अन्यथा प्रवृत्तिनिर्विकल्पकस्याऽपि इदं रजतमिति
ज्ञानविरोधित्वापत्तेः । किञ्च यथोक्ताभावज्ञाने ग्राह्यज्ञान-
विरोधित्वस्याऽऽवश्यकतया निर्विकल्पकज्ञानस्य भ्रमनिवर्तक-
त्वं न पृथक् कल्प्यते गौरवात् । अपि चाऽथाऽत आदेशो नेति
नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीत्यादिश्रुत्या विवेको-
पदेशापेक्षयोत्तमोपदेशो नाऽस्तीत्युच्यते ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥

इति गीतादिवाक्यैश्च विवेकज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमुच्यते ।
अतो विवेकज्ञानमेव साक्षादविद्यानिवृत्त्या मोक्षहेतुः ।
योगेन केवलात्मसाक्षात्कारस्तु योग्यानुपलब्धिविधयोपा-
ध्यादिगतधर्माभावमुपाध्यादिभेदं च ग्राहयति ततोऽविद्या-
निवृत्तिरिति । एतेन सर्वभूतेषु समताज्ञानमात्मनः सर्वा-

त्मकत्वादिज्ञानं च श्रुतिस्मृत्योर्गीयमानं विवेकज्ञानस्यैव शेष-
भूतं सर्वदर्शनेषु मन्तव्यम् । ज्ञानान्तराणां साक्षादभिमाना-
निवर्तकत्वात् । ब्रह्ममीमांसायां त्वयं विशेषो यत् परमात्म-
विवेकशेषत्वम् । साक्षात्सास्त्रे तु सामान्यात्मविवेकशेषत्वमिति
दिक् । ननु यथोक्तविवेकख्यातिनोऽप्यत्यन्तमविद्योच्छेदो न
घटते । विवेकख्यातेरविद्याप्रतिबन्धकत्वमात्रत्वेन विवेक-
ख्यातिनाशोत्तरं पुनरभिमानसम्भवात् । शुक्तिरजतविवेक-
दर्शिनोऽपि कालान्तरे शुक्तौ रजतभ्रमवदिति । मैवम् ।
दृष्टान्तवैषम्यात् । शुक्त्यादिषु जातेऽपि साक्षात्कारे दूरत्वा-
दिरूपविषयदोषाणां पटलादिरूपकरणदोषाणां चात्यन्ति-
सम्भवेन पुनर्भ्रमो युक्तः । अनात्मन्यात्माभिमाने त्वना-
दिवासनैव दोषः सर्वास्तिकसम्मतः जातमात्रस्याऽभिमाने दो-
षान्तरानुपलब्धेः । सा मिथ्याज्ञानवासना यदा विवेकख्या-
तिपरम्पराजन्यदृढवासनोन्मूलिता तदैव विवेकसाक्षात्कार-
निष्ठोच्यते । तत्पूर्वमवश्यं वासनालेशतो मिथ्यांशस्य कस्याऽ-
प्यात्मनि भावात् तस्यां च विवेकख्यातिनिष्ठायां जातायां न
पुनरभिमानः सम्भवति वासनाख्यदोषाभावादिति तु महद्
वैषम्यम् । यदि तु बुद्धिपुरुषयोरन्योन्यप्रतिबिम्बनादिकम-
विवेककारणं दोष इध्यते तदा तु तद्दोषं बाधित्वैव विवेक-
साक्षात्कार उदित इति न तस्य पुनर्भ्रमहेतुत्वं फलबलेन
योगजधर्मासहकृतस्यैव तस्य दोषत्वकल्पनासम्भवादिति ।
विवेकख्यातिनिष्ठा च गीतादिषु लक्षिता ।

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
 न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥
 उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
 सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

इति । गुणातीतो निवृत्तगुणाभिमानः । अधिकं तु ज्ञानिलक्षणाग्रये वक्ष्यामः । नन्वेवमपि विवेकप्रतियोगिपदार्थानामानन्त्येन प्रातिस्विकरूपैः सर्वपदार्थेभ्यो विवेकग्रहासम्भवात् कथं विवेकख्यातेर्माक्षहेतुत्वमिति चेन् न । दृश्यत्वपरिणामित्वादिसामान्यरूपैर्विवेकग्रहसम्भवात् । तथा हि । द्रष्टा स्वसाक्षात्प्रकाशेभ्यो भिन्नः प्रकाशकत्वाद् यो यस्य प्रकाशकः स तस्माद् भिन्नः यथा घटादालोको वृत्तिप्रकाशाच्च च वृत्तिरित्यनुमानेनाऽऽदावन्तर्दृश्येभ्यो बुद्धिवृत्तितदारूढार्थेभ्यो विवेकतो बुद्धिसाक्षी सिध्यति । कर्मकर्तृविरोधश्चाऽनुकूलस्तर्कः । अत्र आत्मनि व्यभिचारवारणाय साक्षात्पदम् । वृत्तिद्वारैवाऽऽत्मनः स्वविषयत्वात् । नन्वत्राऽनुमाने बुद्धिवृत्तिमात्राद् विवेकः सिध्यतु । तस्या एव साक्षादात्मदृश्यत्वात् न प्रकृत्यादिभ्य इति चेन् न । वृत्तीनामज्ञातसत्त्वाभावेन ह्यत्राऽनुमाने लाघवाद् वक्ष्यमाणतर्कगणाच्च चाऽखिलवृत्तीनां द्रष्टा विभुकूटस्थनित्यैकज्ञानस्वरूपतयैव सिध्यति । यथा नैयायिकानां चित्तिः सकर्तृका कार्यत्वादित्यनुमाने लाघवात् कर्तुरेकत्वनित्यत्वादिकं तद्वत् । तत्र विभुत्वं परिच्छिन्नभिन्नत्वं कूटस्थत्वादिकत्वं च परिणामिभिन्नत्वादिकमतो बुद्ध्या-

त्मनोर्दृग्दृश्यरूपतो विवेकग्रहे सति तदुत्तरानुमानेन परिणामित्वापरिणामित्वादिरूपैः सामान्यतोऽप्यात्मानात्मविवेकग्रहे घटत इति । अतएव पातञ्जले सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरेव मोक्षहेतुतया स्थले स्थले व्यासभाष्ये प्रोक्ता । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपदृग्दृश्यविवेकग्रहेत्तरं यथोक्तरीत्या प्रकृत्यादिविवेकग्रहात् । तत्र च सत्त्वशब्दे बुद्धिस्थत्वेन बुद्धिसत्त्वमुक्तमिति । एवं च प्रकृत्यादिपदार्थानां विशिष्यज्ञानाभावेऽपि तद्विवेकज्ञानं घटते । एतेन दृग्दृश्यविवेकादविद्यानिवृत्तिरिति प्राचां प्रवादोऽप्युपपादितः । किञ्चाऽऽत्मा प्रकृतितत्कार्येभ्यो भिन्नोऽपरिणामित्वादित्याद्यनुमानैरपि सामान्यतो दृश्यविवेको द्रष्टरि सम्भवतीति । यत् त्वाधुनिका वेदान्तिब्रुवा दृश्यत्वेनैव प्रकृत्यादीनां द्रष्टृत्वेन च प्रकृत्याद्यखिलजडेभ्य आत्मविवेकं मन्यन्ते ।

घटद्रष्टा घटाङ्गिन्नः सर्वथा न घटो यथा ।

देहद्रष्टा तथा देहो नाऽहमित्यादिरूपतः ॥

तन् न । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतिभिरात्मनोऽपि दृश्यत्वात् साक्षाद् दृश्यत्वविवक्षया च प्रकृत्यादेरसङ्गहात् करणदारैव तद्दर्शनात् । अथैवं कल्पनीयं आत्मनो वृत्तिव्याप्यत्वमेव दृश्यत्वं श्रुत्यादिभिर्विधीयते न तु प्रकाश्यत्वरूपफलव्याप्यत्वम् । स्वयम्प्रकाशस्वरूपस्य प्रकाशापेक्षाविरहात् । अतोऽत्र दृश्यत्वं प्रकाश्यत्वं तच् चाऽऽत्मनि नाऽस्तीति तदपि तुच्छम् । यथा ह्यहमित्यनुभूयमानोऽप्यात्मा चैत-

न्याख्यफलव्याप्यो न भवतीति भवद्भिरुच्यते तथैव वैद्वैर-
 पीयते सुखदुःखादिमत्त्वेनाऽपि बुद्धिः स्वप्रकाशतया चैतन्य-
 व्याप्या न भवतीति । तथा चाऽऽत्मनोऽपि बुद्ध्यावपि दृश्यत्वा-
 सिद्ध्या दृश्यत्वेन रूपेण बुद्धिविवेकोऽत्यन्तापेक्षितोऽपि न
 सिध्यतीति भाष्यादिषु चाऽन्यान्यत्र दूषणान्युक्तानीति दिक् ।
 ननु सम्भवत्त्वं सामान्यरूपेण विवेकग्रहः । तथाऽपि सा-
 मान्यान्येव बह्विनि सन्ति परिणामित्वसंचत्यकारित्वसुखदुःख-
 मोक्षात्मकत्वचतुर्विंशतितत्त्वत्वादीन्यतस्तैस्तै रूपैर्विवेकग्रहा-
 णां मोक्षहेतुत्वेऽननुगमदोष इति चेन् न । अभिमानप्रति-
 बन्धकज्ञानत्वेनैवाऽनुगमादिति । अथैवं सामान्यरूपेण वि-
 वेकस्यैव सर्वाभिमाननिवर्तकतया नाऽहं देहो नेन्द्रियाणी-
 त्यादिप्रत्येकरूपैर्विवेकग्रहाणां मोक्षहेतुत्वं श्रुतिस्मृत्योरुच्य-
 मानं कथं घटेतेति चेन् न । अवान्तरविवेकानां सामा-
 न्यविवेकप्रपञ्चमात्रत्वादिति ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्तुविरचिते साङ्ख्यसारे मोक्षहेतुविवेक-
 ज्ञानस्य स्वरूपस्य परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ के ते प्रकृत्यादयो येभ्यः पुरुषो विवेचनीय इत्युच्यते ।

प्रकृतिर्वृद्धाहङ्कारौ तन्मात्रैकादशेन्द्रियम् ।

भूतानि चेति सामान्याच् चतुर्विंशतिरेव ते ॥

एतेष्वेव धर्मधर्म्यभेदेन गुणकर्मसामान्यानामन्तर्भावः । तत्र प्रकृतित्वं साक्षात् परम्परयाऽखिलविकारोपादानत्वं प्रकृष्टा कृतिः परिणामरूपाऽस्या इति व्युत्पत्तेः । प्रकृतिः शक्तिरजा प्रधानमव्यक्तं तमो मायाऽविद्येत्यादयः प्रकृतेः पर्यायाः ।

ब्राह्मोति विद्याऽविद्येति मायेति च तथा परे ।

प्रकृतिश्च परा चेति वदन्ति परमर्षयः ॥

इति स्मृतेः । सा च साम्यावस्थयोपलक्षितं सत्त्वादिद्रव्यत्रयम् । कार्यसत्त्वादिवारणायोपलक्षितान्तम् । साम्यावस्था च न्यूनाधिकभावेनाऽसंज्ञननावस्था अकार्यावस्थेति यावत् । म-
हदादिकं तु कार्यसत्त्वादिकं न कदाऽप्यकार्यावस्थं भवतीति तद्भावावृत्तिः । वैषम्यावस्थायामपि प्रकृतित्वसिद्धय उपलक्षितमित्युक्तम् । अकार्यमिति तदुपलक्षितान्तस्य निष्कृष्टार्थः । सत्त्वादिगुणवती सत्त्वाद्यतिरिक्ता प्रकृतिरिति न शङ्कनीयम् । सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादिति साङ्ख्यसूत्रेण सत्त्वादीनां प्रकृतिस्वरूपत्वहेतुना प्रकृतिधर्मत्वप्रतिषेधात् । योगसूत्र-
तद्भाष्याभ्यामपि गुणानामेव प्रकृतित्ववचनाच् च । गुणेष्वेव

कार्योत्पत्तौ तदन्यप्रकृतिकल्पनावैयर्थ्याच् च । प्रकृतेर्गुणा
इत्यादिवाक्यं तु वनस्य वृक्षा इतिवद् बोध्यम् ।

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेरभवन् गुणाः ।

इति सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यत्ववचनं तु गुणनित्यतावाक्य-
विरोधेन महत्तत्त्वकारणीभूतकार्यसत्त्वादिपरमेव । महदा-
दिष्टष्टिर्हि गुणवैषम्यात् श्रूयते । तच् च वैषम्यं सजातीय-
संवलनेन गुणान्तरव्यावृत्तप्रकाशादिक्लोपक्षितः सत्त्वादि-
व्यवहारयोग्यः परिणाम इति । एतेनाऽष्टाविंशतितत्त्वपञ्चो-
ऽप्युपपादितो मन्तव्यः । वैषम्य एव सत्त्वादिव्यवहारस्य श्रुतौ
दृश्यते । यथा तम एवेदमग्न आस तत्परेणेरितं विषमत्वं
प्रयात्येतद् वै रजसो रूपं तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयात्ये-
तद् वै सत्त्वस्य रूपमिति । सत्त्वादित्रयं च सुखप्रकाशलाघव-
प्रसादादिगुणवत्तया संयोगविभागादिमत्तयाऽनाश्रितत्वा-
पादानत्वादिना च द्रव्यत्वेऽपि पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषबन्ध-
कत्वाच् च गुणशब्देनोच्यते । इन्द्रियादिवत् । गुणानां सुख-
दुःखमोहात्मकत्वप्रवादस्तु धर्मधर्म्यभेदात् । मनसः सङ्क-
ल्पात्मकत्ववत् । तत्र सत्त्वं सुखप्रसादप्रकाशाद्यनेकधर्मकं
प्राधान्यतस्तु सुखात्मकमुच्यते । एवं रजोऽपि दुःखकालुष्य-
प्रवृत्त्याद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतस्तु दुःखात्मकमुच्यते । तथा
तमोऽपि मोहावरणस्तम्भनाद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतस्तु माहा-
त्मकमुच्यते । त एव धर्मास्तेषां लक्षणानि भवन्ति । सत्त्वादि-
सञ्ज्ञा चाऽन्वर्था । सतो भावः सत्त्वमुत्तमत्वमिति व्युत्पत्त्या

हि धर्मप्राधान्येनोत्तमं पुरुषोपकरणं सत्त्वशब्दार्थः । मध्यमं च
 रजःशब्दार्थं रागयोगात् । अधमं च तमःशब्दार्थः । अधर्माव-
 रणयोगात् । तानि च सत्त्वादीनि प्रत्येकमसङ्ख्यव्यक्तयः । ल-
 घुत्वादिधर्मरन्योन्यसाधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानामिति साङ्ख्य-
 सूत्रात् । अत्र हि सूत्रे लघुत्वादिना बहूनां सत्त्वानां साधर्म्यं
 तेनैव रजस्तमोभ्यां वैधर्म्यम् । एवं चलत्वादिना गुरुत्वादिना च
 बहूनां रजसां बहूनां च तमसां तदुभयमुक्तमिति । किञ्च यदि
 सत्त्वादित्रयमेकैकव्यक्तिरेव स्यात् तत् त्रयं विभवेव वक्तव्यम् ।
 एकदाऽनेकब्रह्माण्डादिदृष्टिश्रवणात् । तथा च कार्याणाम-
 नन्तवैचित्थं न घटते । न च संयोगवैचित्थ्याद् वैचित्थं स्या-
 दिति वाच्यम् । विभूनां त्रयाणां गुणानां स्वतः संयोगवैचि-
 त्वासम्भवात् । द्रव्यान्तरस्य चाऽवच्छेदकीभूतस्याऽभावादिति ।
 तस्मात् सत्त्वादीन्यसङ्ख्यव्यक्तिकान्येव द्रव्याणि । तेषु त्रिव-
 वचनं तु सत्त्वत्वादिविभाजकोपाधित्रयेण वैशेषिकाणां नव-
 द्रव्यवचनवदिति सिद्धम् । तानि च सत्त्वादीनि यथायोग्य-
 मणुविभुपरिमाणकानि । अन्यथा रजसश्चलस्वभावत्ववचन-
 विरोधात् । आकाशकारणत्वस्य च विभुत्वौचित्यात् । सर्वेषां
 कारणद्रव्याणां विभुत्वे कार्याणां परिच्छिन्नत्वानुपपत्तेश्च ।
 नन्वेवं वैशेषिकोक्तान्येव पार्थिवाणादीनि प्रकृतिरित्यायात-
 मिति चेन् न । गन्धादिगुणशून्यत्वेन कारणद्रव्येषु पृथिवी-
 त्वाद्यभावतोऽस्माकं विशेषात् । तदुक्तं विष्णुपुराणादिषु ॥

अव्यक्तं कारणं यत् तत् प्रधानमृषिसत्तमैः ।

प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् ॥

शब्दस्पर्शविहीनं तद् रूपादिभिरसंयुतम् ।

त्रिगुणं तज् जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

इत्यादिना ।

वैशेषिकाणां कारणद्रव्येषु गन्धाद्यनुमानं तु भाष्येऽस्माभिर्निराकृतम् । अथैवमपि प्रकृतेरणुविभुसाधारणसत्त्वाद्यनेकव्यक्तिरूपत्वेऽपरिच्छिन्नत्वैकत्वाक्रियत्वसिद्धान्तक्षतिरिति मैवम् । कारणद्रव्यत्वरूपप्रकृतित्वेनैवाऽपरिच्छिन्नत्ववचनात् । गन्धत्वेन गन्धानां पृथिवीव्यापकतावत् । आकाशादिप्रकृतोनां विभुत्वेनैव प्रकृतिविभुत्वसिद्धान्तोपपत्तेश्च । तथा पुरुषभेदेन सर्गभेदेन च भेदाभावस्यैकशब्दार्थत्वात् । अजामेकामिति श्रुतिस्तथाऽवगमात् । अथाऽध्यवसायाभिमानादिक्रियाराहित्यस्यैवाऽक्रियशब्दार्थत्वात् । अन्यथा श्रुतिस्मृतिषूक्तस्य प्रकृतिक्षोभस्याऽनुपपत्तेरिति । प्रकृतिगतायाऽपरे विशेषा भाष्ये द्रष्टव्याः । प्रकृत्यनुमानं चेदम् । सुखदुःखमोहात्मकं महदादिकार्यं सुखदुःखमोहात्मकद्रव्यकार्यं सुखदुःखमोहात्मकत्वात् वस्त्रादिकार्यशय्यादिवदिति । श्रुतिस्मृती चाऽत्राऽनुग्राहकस्तरकः । एवं सामान्यतोऽनुमितायाः प्रकृतेर्विशेषाः शास्त्राद् योगाच्चाऽवगन्तव्याः । अनुमानस्य सामान्यमात्रविषयकत्वात् । नन्वन्तरेव सुखादिकमुपलभ्यते बाह्यवस्तुषु सुखादौ किं प्रमाणं येन दृष्टान्तता स्यादिति । उच्यते । अन्तःकरणस्य सुखादिहेतुतया विषयेषु सुखादिकं सिध्यति । न च रूपादिगतोत्तमत्वादिकमेव

सुखाद्युत्पादने नियामकम् । उत्तमत्वादेर्जातिरूपत्वे नीलत्व-
पीतत्वादिना जातिसाङ्कर्यापत्तेः । कालादिभेदैरेकस्या एव
रूपव्यक्तेः सुखदुःखोत्पादकत्वाच्च । अतः सुखादिमत्त्वमेवो-
त्तमत्वादिकम् । किञ्च घटरूपमिति प्रत्ययवत् स्वीसुखं चन्द-
नसुखमित्यादिप्रत्ययादपि विषये सुखाद्युचितम् । अधिकं तु
भाष्ये द्रष्टव्यम् । तदेवं प्रकृतिर्निरूपिता । महत्तत्त्वं निरूप्यते ।
प्रकृतेः सकाशाद् बुद्ध्याख्यं महत्तत्त्वं जायते । तस्य धर्मादि-
रूपप्रकटगुणयोगान् महत्सञ्ज्ञा तदेव च लक्षणम् । महान्
बुद्धिः प्रज्ञेत्यादयश्च तस्य पर्यायाः । तथा चोक्तमनुगीतायाम् ।

महानात्मा मतिर्विष्णुर्जिष्णुः शम्भुश्च वीर्यवान् ।

बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ब्रह्मा धृतिः स्मृतिः ॥

पर्यायवाचकैरेतैर्महानात्मा निगद्यते ।

सर्वतः पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ॥

सर्वतः श्रुतिमांस् लोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति ।

अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥

ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः ।

विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयान्त्युत ॥

विष्णुरेवाऽदिसर्गेषु स्वयम्भूर्भवति प्रभुः ॥

इति । अत्र सत्त्वाद्यंशत्रयेण महतो देवतात्रयोपाधित्वात्
तद्विवेकेन ब्रह्मविष्णुशिवत्ववचनम् । तदुक्तं विष्णौ ।

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।

इति । मात्स्ये च ।

सविकारात् प्रधानात् तु महत्तत्त्वमजायत ।

महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥

गुणैभ्यः क्षोभ्यमाणैभ्यस्त्वयो देवा विजिज्ञिरे ।

एका मूर्तिस्त्वयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

इति । अणिमेत्यादिभावनिर्देशो धर्मधर्म्यभेदात् । ब्रह्मशङ्करा-
पेक्षयाऽप्यादौ विष्णुरूपेणैव महानाविर्भवतीति विष्णुरेवेत्यर्थ-
नोक्तम् । इदमेव महत्तत्त्वमंशतो रजस्तमःसम्भेदेन परिणतं
सह व्यष्टिजीवानामुपाधिरधर्मादियुक्तं क्षुद्रमपि भवति । मह-
दुपरागाद् विपरीतमिति साङ्ख्यसूत्रात् । महत्तत्त्वस्य प्राधान्ये-
नाऽसाधारण्येन चाऽध्यवसायो वृत्तिः । महद्दहङ्कारमनस्त्रि-
तयात्मकस्यान्तःकरणस्य महत्तत्त्वं बीजावस्थेति । अत्र प्रकृ-
तेर्महान् महतोऽहङ्कार इत्यादिष्वष्टिक्रमे शास्त्रमेव प्रमाणम् ।
अनुमानेन सामान्यतः कार्याणां सकारणकत्वमात्रसिद्धेः न तु
सृष्टौ भूतादिक्रमो वाऽन्तःकरणादिक्रमो वेत्येकतरावधारक-
मनुमानं सम्भवति । स्पष्टलिङ्गाभावात् । श्रुतिस्मृत्यनुगृहीतं
यथाकथञ्चिन् लिङ्गं तु महदादिक्रमेऽस्तीति भाष्येऽस्माभिः
प्रदर्शितम् । महत्तत्त्वं निरूपितम् । अहङ्कारो निरूप्यते ।
महत्तत्त्वादहङ्कार उत्पद्यते । अङ्कुरात् शाखावत् । तस्य
चाऽभिमानवृत्तिकत्वादहङ्कारसञ्ज्ञा । कुम्भकारसञ्ज्ञावत् ।
तदेव लक्षणम् । तस्य च पर्यायाः कौर्मै प्रोक्ताः ।

अहङ्कारोऽभिमानश्च कर्ता मन्ता च संस्मृतः ।

आत्मा च प्रकुलो जीवो यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

इति । स चाऽहङ्कारस्त्रिविधतया त्रिविधकार्यहेतुः । तदुक्तं
कौर्म्ये ।

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।

त्रिविधोऽयमहङ्कारो महतः सम्बभूव ह ॥

तैजसादिन्द्रियाणि स्युर्देवा वैकारिकाद् दश ।

एकादशं मनश्चाऽत्र स्वगुणेनोभयात्मकम् ॥

भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादेरभवन् प्रजाः ।

इति । वैकारिकः सात्त्विकः । तैजसो राजसः । स्वगुणेने-
न्द्रियवृत्तिषु साक्षात्स्वरूपेणोत्कर्षेण । उभयात्मकं ज्ञानकर्मा-
भयेन्द्रियात्मकम् । अन्यत्रमना अभूवं नाऽश्रौषमित्यादिश्रुत्या
मनसो ज्ञानकर्माभयेन्द्रियसहकारित्वसिद्धेरिति । एकादशे-
न्द्रियदेवाश्च ।

दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवक्त्रेऽपेन्द्रमित्रकाः ।

चन्द्रश्च

इति । अहङ्कारो निरूपितः । इन्द्रियादीनि निरूप्यन्ते ।
अहङ्कारादादौ मन उत्पद्यते ।

शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ।

रूपरागात् तथा चक्षुर्घ्राणं गन्धजिघृक्षया ॥

इत्यादिना मोक्षधर्मादाविन्द्रियादीनां मनोवृत्तिरागादि-
कार्यत्वश्रवणात् । ततश्चाऽहङ्कारात् सङ्कल्पपूर्वकं दशेन्द्रि-
याणि पञ्चतन्मात्राणि चोत्पद्यन्ते । इन्द्रियतन्मात्रयोश्च कार्य-
कारणभावस्याऽभावात् क्रमनियमो नाऽस्ति । तत्रेन्द्रियेषु ना-

ऽस्थवान्तरकार्यकारणभावः प्रमाणाभावात् । तन्मात्रेषु त्वस्ति ।
 स यथा । शब्दतन्मात्राद् वक्ष्यमाणक्रमेण स्पर्शतन्मात्रं
 शब्दस्पर्शाभयगुणक्रमेण क्रमेणैकैकगुणवृद्ध्या परतन्मात्रत्रयं
 पूर्वपूर्वतन्मात्रेभ्य उत्पद्यते पातञ्जलभाष्ये तन्मात्रेषु क्रमेणै-
 कैकगुणवृद्धिवचनात् । ततश्च पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतानि
 जायन्ते । तत्राऽहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणां तद्वारा भूतानां
 चोत्पत्तौ क्रमः कूर्मविष्ण्वादिपुराणेषूक्तः । यथा कूर्मे ।

भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्ज ह ।

आकाशं सुधिरं तस्मादुत्पन्नं शब्दलक्षणम् ॥

आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।

वायुरुत्पद्यते तस्मात् तस्य स्पर्शा गुणो मतः ॥

इत्यादिक्रमेणेति । नन्वेवमाकाशादिभूतचतुष्टयस्याऽपि त-
 त्वान्तरारम्भकत्वेन प्रकृतित्वापत्त्या केवलविकृतित्वसिद्धान्त-
 क्षतिरिति चेन् न । आकाशादीनां स्पर्शादितन्मात्रेष्वहङ्कारो-
 पष्टम्भमात्रेण कारणत्वस्य पुराणेषूक्तत्वादिति । तदेवं त्रयो-
 विंशतितत्त्वानामुत्पत्तिरुक्ता । तत्र पञ्चभूतानि वर्जयित्वाऽ-
 हङ्कारं च बुद्धौ प्रवेश्य सप्तदशकं लिङ्गशरीरसञ्ज्ञं भवति व-
 ज्जेरिन्धनवदात्मनोऽभिव्यक्तिस्थानत्वात् । तच्च च सर्वपुरुषाणां
 सर्गादावुत्पद्य प्राकृतप्रलयपर्यन्तं तिष्ठति । तेनैव चेहलोक-
 परलोकयोः संसरणं जीवानां भवति । प्राणश्च बुद्धेरेव वृत्ति-
 भेद इत्यतो न लिङ्गशरीरात् पृथङ् निर्दिश्यते । तस्य लिङ्ग-
 शरीरस्य सूक्ष्माणि पञ्चभूतान्याश्रयस्त्रिचादिवदाश्रयं विना

परमहृदस्य लोकान्तरगमनासम्भवात् । इदं च लिङ्गशरी-
रमादौ स्वयम्भुव उपाधिभूतमेकमेव जायते । तस्यैव विरा-
डाख्यवक्ष्यमाणस्थूलशरीरवत् । ततश्च व्यष्टिजीवानामुपाधि-
भूतानि व्यष्टिलिङ्गशरीराणि तदंशभूतानि ततो विभज्यन्ते ।
पितुर्लिङ्गशरीरात् पुत्रलिङ्गशरीरवत् । तदुक्तं सूत्रकारेण ।
व्यक्तिभेदः कर्मविशेषादिति । मनुनाऽप्युक्तम् ।

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षष्ठामप्यमितौजसाम् ।

सन्निवेश्याऽऽत्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥

इति । षष्ठामिति षडिन्द्रियं समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षकम् ।
तथा च स्वयम्भूः खलिङ्गशरीरावयवान् सूक्ष्मान् अल्पान् आ-
त्ममात्रासु खांशचेतनेषु संयोज्य सर्वप्राणिनः ससर्जेत्यर्थः ।
लिङ्गशरीरं निरूपितम् । स्थूलशरीरोत्पत्तिरुच्यते । दशगुणि-
तमहत्तत्त्वमध्येऽहङ्कारोऽहङ्कारस्याऽपि दशगुणितस्य मध्ये
व्योम व्योम्नोऽपि दशगुणितस्य मध्ये वायुर्वायोरपि दशगु-
णितस्य मध्ये तेजः तेजसोऽपि दशगुणितस्य मध्ये जलं जल-
स्याऽपि दशगुणितस्य मध्ये पृथिवी समुत्पद्यते । सैव स्थूल-
शरीरस्य बीजम् । तदेव च पृथिवीरूपं बीजमण्डरूपेण परि-
णमते । तस्याऽपि दशगुणितस्याऽण्डरूपस्य पृथिव्यावरणस्य
मध्ये चतुर्दशभुवनात्मकं स्वयम्भुवः स्थूलशरीरं तत्सङ्क-
ल्पाद्देवोत्पद्यते । तेनैव शरीरेण स्वयम्भूर्नारायण इत्युच्यते ।
तदुक्तं मनुना स्वयम्भुवं प्रकृत्य ।

सोऽभिधाय शरीरात् स्वात् सिद्ध्यन्नुर्विविधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जाऽऽदौ तासु बीजमवाहजत् ॥

तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिं जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्तत ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरहृन्वः ।

ता यदस्याऽयनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

इत्यादिनेति । तत एव चाऽऽदिपुरुषात् व्यष्टिपुरुषाणां विभागा-
दन्ते च तत्रैव लयात् स एव चैक आत्मेति श्रुतिस्मृत्योर्व्यव-
ह्रियते । अतो न व्यवहारपरतया नारायण एव सर्वभूताना-
मात्मेति श्रुतिस्मृतिविरोध इति । ततश्च स नारायणो विराट्-
शरीरी स्वनाभिकमलकर्णिकास्थानीयस्य सुमेरोरुपरि चतुर्मु-
खाख्यस्वयम्भुवं दृष्ट्वा तद्वाराऽन्यानपि व्यष्टिशरीरिणः स्थाव-
रान्तान् ससर्ज । तथा च स्मर्यते ।

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह ।

क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥

इति । यत् तु शेषशायिनो नारायणस्य नाभिकमलश्रोत्रचक्षु-
रादिभ्यश्चतुर्मुखस्याऽऽविर्भावः श्रूयते तद् दैनन्दिनसर्गेष्वेव
कल्पभेदेन मन्तव्यम् । दैनन्दिनप्रलयेष्वेव हि नारायणशरीरे
प्रविश्यैकीभूय सुप्तानां देवानां चतुर्मुखादिक्रमेणाऽऽविर्भावः
शेषशायिनः सकाशाद् घटते न त्वादिसर्गेषु । दैनन्दिनप्रलय

एव लीलाविग्रहेण शयनादिति । तदेवं सञ्ज्ञेपतश्चतुर्विंशतित-
त्त्वानितेषां दृष्टिरूपं प्रयोजनं चोक्तम् । तत्र यद् यस्माज् जायते
तस्य तदापूरणेनैव स्थितिः ततस्तस्य संहारोऽपि तत्रैव भवति ।

यद् यस्माज् जायते तत्त्वं तत् तत्र प्रविलीयते ।

लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥

इति भारतादिभ्य इति । एते च दृष्टिस्थितिसंहाररूपाः स्थूला
एव परिणामाश्चतुर्विंशतितत्त्वानां कूटस्थपुरुषविवेकाय प्रद-
र्शिताः । सद्धमा अप्यन्ये प्रतिक्षणपरिणामा एतेषां स्मर्यन्ते । तथा ।

नित्यदा ह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।

कालेनाऽलक्ष्यवेगेन सद्धमत्वात् तन् न दृश्यते ॥

इति । अतश्च सर्वं जडवस्तु परमार्थतः सर्वदेवाऽसदुच्यते ।
ततश्च तस्माद् विरज्याऽऽत्मैव परमार्थसत्यो दुःखभीरुभिर्द्र-
ष्टव्यः । तदुक्तमनुगीतायाम् ।

अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।

महाहङ्कारविटप इन्द्रियाङ्गुरकोटरः ॥

महाभूतप्रशाखश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।

सदापर्णः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ॥

आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ।

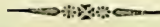
एतज् ज्ञात्वा च तत्त्वेन ज्ञानेन परमासिना ॥

क्वित्वा चाऽक्षरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ।

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे विवेकप्रतियो-
गिनां प्रकृत्यादीनां स्वरूपपरिच्छेदः ॥ ० ॥

इति साङ्ख्यसारस्य पूर्वभागः ॥

अथोत्तरभागः ॥



प्रथमः परिच्छेदः ॥

अथ शिष्यैः सुखेनैव ब्रह्मीतुं पद्यमाश्रया ।
विवेकस्याऽनुयोग्यात्मा पुरुषाख्यो निरूप्यते ॥ १ ॥
तत्र सामान्यतः सिद्धो जानेऽहमिति धीवत्तात् ।
द्रष्टाऽतो नित्यविश्वादि धर्मैरेव स साध्यते ॥ २ ॥
भोक्ता नित्यस्तदर्थत्वात् तत्कर्मात्यादितत्त्वतः ।
महदादिविकाराणां सर्वेषामविशेषतः ॥ ३ ॥
अपि चाऽदृष्टसंस्काराधारत्वाद् बीजरूपतः ।
धीरनादिरतोऽस्याश्च सिद्धा भोक्तुरनादिता ॥ ४ ॥
स्वस्वामिभावानादित्वमृते भोक्तृव्यवस्थिते ।
स्वभक्तवृत्तिसंस्कारवत्त्वं स्वत्वं तु बुद्धिषु ॥ ५ ॥
स्वाम्यं स्वनिष्ठसंस्कारहेतुवृत्तेश्च भोक्तारि ।
अतश्च घटते स्वत्वनाशे कैवल्यमात्मनः ॥ ६ ॥
भोक्तृश्चाऽनादिभावस्य विनाशे हेत्वसम्भवात् ।
न नाशो भोक्तुरस्तीति भोक्ता नित्यो हि सिध्यति ॥ ७ ॥
जन्यो ज्ञानप्रकाशोऽस्य नित्यत्वे तु न युज्यते ।
न ह्यप्रकाशे कुत्रापि प्रकाशोत्पत्तिरीक्ष्यते ॥ ८ ॥
कार्ये प्रकाशाख्यगुणेऽवयवानां हि तद्गुणः ।
कारणं तेन नाऽनित्यः प्रकाशो नित्यवस्तुनि ॥ ९ ॥

प्रकाशाश्रयसंयोगात् प्रकाशभ्रम इन्धने ।
 आदर्शे चाऽऽवृतेर्भङ्गात् प्रकाशोत्पत्तिविभ्रमः ॥ १० ॥
 तस्मान् नित्यात्मनो ज्ञानं नित्यं वाच्यं तथा सति ।
 लाघवाज् ज्ञानमेवाऽऽत्मा निराधारः प्रकल्प्यते ॥ ११ ॥
 अनाश्रिततया द्रव्यं संयोगादेश्च तन् मतम् ।
 अतो जानेऽहमित्यादिबुद्धिरप्युपपद्यते ॥ १२ ॥
 पिण्डेऽहन्धीर्हि मूढानां ध्रुवैवाऽनादिदोषतः ।
 संयोगात् तत्र पिण्डे तु ज्ञानवत्त्वमतिः प्रमा ॥ १३ ॥
 सन्तु वाऽऽधेयतात्पत्वजन्मनाशादिवुद्ध्यः ।
 ओचस्य नभसीवाऽर्थज्ञानस्य ज्ञानमाचके ॥ १४ ॥
 तस्मान् लाघवतर्केण बाधकाभावतस्तथा ।
 श्रुत्यादिभिश्च नित्यात्मा चिद्रूपेणैव सिध्यति ॥ १५ ॥
 तज् ज्ञानं विभु नित्यत्वाद् देहव्यापितयाऽपि च ।
 मध्यत्वे नाशिता हि स्यादणुत्वे वाऽल्पदेशता ॥ १६ ॥
 विभुत्वेऽपि स्वधीवृत्तेरेव साक्षान् निरीक्षणात् ।
 न सर्वत्र सदा सर्वभानं ज्ञाने प्रसज्यते ॥ १७ ॥
 अर्थभानं चित्तवर्त्यप्रतिविम्बो मतो बुधैः ।
 वृत्तेरेव चित्तौ साक्षात् प्रतिविम्बनयोग्यता ॥ १८ ॥
 अतोऽसङ्गेऽपि कूटस्थचैतन्ये विभुनि ध्रुवे ।
 वृत्तिद्वारकमेवाऽन्यभानं फलवलान् मतम् ॥ १९ ॥
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वृत्तिजन्यतयाऽखिलः ।
 वृत्त्यैकाधिकरण्येन कामादिर्घोषु नाऽऽत्मसु ॥ २० ॥

अतोऽन्तःस्थविकाराणां स्वस्वबुद्धिष्ववस्थितेः ।

कूटस्थ एव सर्वोऽपि चिदाकाशगणः समः ॥ २१ ॥

नित्यशुद्धो नित्यबुद्धो नित्यमुक्तो निरञ्जनः ।

स्वप्रकाशो निराधारः प्रदोषः सर्ववस्तुषु ॥ २२ ॥

नन्वेवमेकतैवाऽस्तु लाघवादात्मनां खवत् ।

धीष्वेव सुखदुःखादिवैधर्म्यादिति चेन् न तत् ॥ २३ ॥

भोगाभोगादिवैधर्म्यैकहूपेऽपि चिद्वर्णे ।

अतिस्मृतिभ्यामुक्तेन भेदसिद्धेः परस्परम् ॥ २४ ॥

सुखादिप्रतिबिम्बात्मा भोगोऽप्यस्य न वस्तुतः ।

तथाऽप्यस्य चितौ भावाभावौ स्यातां हि भेदकौ ॥ २५ ॥

औपाधिकौ यथा श्यामरागौ स्फटिकभेदकौ ।

खट्वष्टान्तश्च विषमो वैधर्म्यासिद्धितोऽम्बरे ॥ २६ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे पुरुषस्वरूप-

परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथाऽऽत्मानात्मै धर्म्यं गुणदोषात्मके तयोः ।

वक्ष्ये विस्तारतो येन विवेकोऽतिस्फुटो भवेत् ॥ १ ॥

सामान्यात्मवनाकाशे सान्निध्येरितशक्तिभिः ।

जायते लीयते भूत्वा भूयोऽयं जगदम्बुदः ॥ २ ॥

त्रिगुणात्मकशक्तीनां परिणामैरतश्चितिः ।

आधारविधया विश्वोपादानमविकारतः ॥ ३ ॥

यथाऽऽधारतया तोयं धरोपादानमिष्यते ।

खल्यपार्थिवतन्मात्रद्वारेणैव चित्तिर्मता ॥ ४ ॥

अतो जगदुपादानमपि ब्रह्माऽविकारतः ।

कूटस्थनित्यपर्यायपरमार्थसदुच्यते ॥ ५ ॥

स्वार्थत्वात् खानुभूत्या च सिद्धत्वात् परमार्थसत् ।

खतः स्थित्या खतः सिद्ध्या लोकैः सन्निति क्षीर्यते ॥ ६ ॥

प्रतिक्षणविकारेण तैस्तै रूपाैरपायतः ।

प्रकृत्यादिरसत् सर्वो जडार्थोऽप्यौ तरङ्गवत् ॥ ७ ॥

यत् तु कालान्तरेणाऽपि नाऽन्यसञ्ज्ञामुपैति वै ।

परिणामादिसम्भूतां तद् वस्त्वित्यादिकस्मृतेः ॥ ८ ॥

परार्थाधीनसत्त्वाच्च परदृष्ट्या च सिद्धितः ।

परतः सन्नसन्नेव तत्परापेक्षया मतः ॥ ९ ॥

सतोऽस्तित्वं तु नाऽसत्ता नास्तित्वे सत्यता कुतः ।

इति गारुडतन्त्रैव सदसत्त्वव्यवस्थितेः ॥ १० ॥

अतो न सन् नाऽसदिदं जगत् सदसदात्मकम् ।
 असदिष्यकत्वाच्च तस्य धीक्षात्त्विको भ्रमः ॥ ११ ॥
 जगद्गुणस्य चैतन्यं सारोऽसारस्तथैतरे ।
 प्रपञ्चस्य स्थिरांशो हि चित्तिरेवाऽविकारतः ॥ १२ ॥
 तदन्यदखिलं तुच्छमसारत्वादुद्दीर्यते ।
 तथाऽनृतमसच्च चाऽपि तदपेक्षास्थिरत्वतः ॥ १३ ॥
 एवंविधैवाऽऽत्मसत्ता अन्यासत्ता च दर्शिता ।
 वासिष्ठादौ विस्तरतो यथा लेशात् तदुच्यते ॥ १४ ॥
 स्वप्नो जाग्रदसद्रूपः स्वप्ने जाग्रदसद्रूपः ॥
 मृतिर्जन्मन्यसद्रूपा मृतौ जन्माऽप्यसन्नयम् ॥ १५ ॥
 जगन्मयो भ्रान्तिरिति न कदाऽपि न विद्यते ।
 विद्यते न कदाचिच्च जलबुद्बुदवत् स्थितम् ॥ १६ ॥
 आत्मैवाऽस्ति परं सत्यं नाऽन्याः संसारदृष्टयः ।
 प्रवृत्तिकारजतं यद्वद् यथा मरुमरीचिका ॥ १७ ॥
 अस्ति सर्वगतं शान्तं परमात्मघनं प्रवृत्ति ।
 अचिन्त्यचिन्मात्रवपुः परमाकाशमाततम् ॥ १८ ॥
 तत् सर्वगं सर्वशक्ति सर्वं सर्वात्मकं स्वयम् ।
 यत्र यत्र यथोदेति तथाऽऽस्ते तत्र तत्र वै ॥ १९ ॥
 आविर्भावतिरोभावमयास्तिभुवनेर्मयः ।
 स्फुरन्त्यतितते यस्मिन् मराविव मरीचयः ॥ २० ॥
 असतेव सती तोयनद्येव लक्षरी चला ।
 मरुवेन्द्रजालश्रीर्जागती प्रवितन्यते ॥ २१ ॥

ब्रह्मणा तन्यते विश्वं मनसैव स्वयम्भुवा ।
 मनोमयमतो विश्वं यन् नाम परिदृश्यते ॥ २२ ॥
 यो ह्यष्टमतिर्मृढो हृढो न वितते पदे ।
 वज्रसारमिदं तस्य जगदस्यसदेव सत् ॥ २३ ॥
 अव्युत्पन्नस्य कनके कानके कटके यथा ।
 कटकज्जप्तिरेवाऽस्ति न मनागपि हेमधीः ॥ २४ ॥
 तथाऽज्ञस्य पुरागारनगनागेन्द्रभासुरा ।
 इयं दृश्यदृगेवाऽस्ति न त्वन्या परमार्थदृक् ॥ २५ ॥
 इत्यादिवाक्यैर्वासिष्ठे नाऽत्यन्तासत्यतोदिता ।
 जगतोऽपरवाक्यैर्हि सत् कार्यं प्राकृतं मतम् ॥ २६ ॥
 नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन् सन्तिष्ठते जगत् ।
 तमाहुः प्रकृतिं केचिन् मायामेकेऽपरे त्वणून् ॥ २७ ॥
 सुषुप्तावस्थया चक्रपद्मरेखा शिलोदरे ।
 यथा स्थिता चित्तेरन्तस्तथेयं जगदावली ॥ २८ ॥
 प्रकृतिव्रततिर्व्याप्ति जाता ब्रह्माण्डसत्फलता ।
 इत्यादिवाक्यैः साङ्ख्यीयसत्कार्याद्युपवर्णनात् ॥ २९ ॥
 इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे आत्मानात्मनोः
 सत्यत्वासत्यत्ववैधर्म्यपरिच्छेदः ॥ * ॥

अथ तृतीयः परिच्छेदः ॥

तदेवमात्मनः सत्ता दृशिताऽन्यविलक्षणा ।
अथ चिद्रूपतां वक्ष्ये बुद्धिवृत्तिविलक्षणाम् ॥ १ ॥
अनुभूतिस्थितिर्वाधो वेदनं चोच्यते पुमान् ।
वेद्यं जडं तमोऽज्ञानं प्रधानादिकमुच्यते ॥ २ ॥
वेदनं वेद्यसम्बन्धादेव वेत्तमभिधीयते ।
यथा प्रकाशसम्बन्धात् प्रकाशोऽपि प्रकाशकः ॥ ३ ॥
यथा वाऽर्थोपरागेण भानमर्थस्य भासकम् ।
एवं वेद्योपरक्तस्याऽस्वाशस्याऽऽधारतांऽग्निनि ॥ ४ ॥
असङ्गायां चितौ वेद्योपरागोऽयं न धीधिव ।
किन्तु साक्षाद् द्वारतो वा चिति तत्प्रतिबिम्बनम् ॥ ५ ॥
वाह्यं वृत्त्याख्यकरणाभावादनुपरागतः ।
चित्तिर्नैवेक्ष्यते चेत्वं विभुत्वेऽपि च सर्वतः ॥ ६ ॥
तथा चिदपि वृत्त्याख्यकरणाभावतोऽर्थवत् ।
स्वगोचरां वृत्तिवृत्ते तिष्ठत्यज्ञातसत्तया ॥ ७ ॥
तदेवं चिन् निराकारा प्रकाशाकाशरूपिणी ।
तिष्ठत्यव्यक्तरूपा च मोक्षादौ वृत्त्यभावतः ॥ ८ ॥
बुद्धिवृत्तिस्तु साकारा परिच्छिन्ना च दीपवत् ।
व्यक्ता च सर्वदा तद्वदसङ्ख्या क्षणभङ्गुरा ॥ ९ ॥
जडा च परदृश्यत्वाद् घटदीपादिवन् मता ।
वृत्तेः प्रकाशता त्वर्थाकारत्वादक्षतैव हि ॥ १० ॥
यथाऽऽख्याकारतार्हत्वादादर्शस्तत्प्रकाशकः ।
सर्वाकारत्वयोग्यत्वात् सैवं सर्वप्रकाशिका ॥ ११ ॥

न पुनर्वृत्तिद्रष्टृत्वं चितस्तद्विज्ञद्रष्टृता ।
 वृत्तेर्यतो गौरवं स्याद् द्रव्योर्ज्ञातृत्वकल्पने ॥ १२ ॥
 बुद्ध्याहृदं त्वन्यवस्तु तद्वारा प्रतिबिम्बितम् ।
 पश्यत्यनुभवे नाऽन्यो द्रष्टा बुद्ध्यादिकोऽखिलः ॥ १३ ॥
 इत्येवं बुद्धिवृत्तिभ्यो वैलक्षण्यं चित्तिरितम् ।
 चिदचित्त्वाख्यवैधर्म्यं देहादिभ्यः स्फुटन्विदम् ॥ १४ ॥
 अन्योन्यप्रतिबिम्बेन साहचर्याद् वृत्तिबोधयोः ।
 बोधव्यवहृतिवृत्तौ लोहेऽग्निव्यवहारवत् ॥ १५ ॥
 नैवाऽप्यबुद्ध्याश्रयोऽयं विवेको वृत्तिबोधयोः ।
 तार्किका यत्र सम्मूढाः साह्यानां श्रेष्ठता यतः ॥ १६ ॥
 विज्ञानवादिनां वैज्ञा वृत्तिबोधाविवेकतः ।
 ज्ञातात्मत्वश्रुतौ मूढा मेनिरे क्षणिकां चितिम् ॥ १७ ॥
 सत्त्वपुंसो विवेकोऽयं वृत्तितद्बोधरूपयोः ।
 नाऽशक्यः सुधियां यद्वद्वंसानां क्षीरनीरयोः ॥ १८ ॥
 एतदन्तश्च संसारो मोक्षस्तत्रैव संस्थितः ।
 यद् वृत्तिभ्यो विवेकेन तद्बोधस्याऽवधारणम् ॥ १९ ॥
 सर्वोऽप्यनुभवं वेद न कश्चिदपि वेदताम् ।
 विवेकमात्रमस्मिन् हि भासमानेऽप्यपेक्षते ॥ २० ॥
 आत्मा विवेक्तुं वाच्चार्यं न शक्यो वृत्तिमिश्रणात् ।
 अतो वृत्तौ विवेक्तव्यो वृत्तिबोधतयैव सः ॥ २१ ॥
 यथा बुद्ध्या विवेकोर्ज्ञा नाऽग्निरङ्गारमिश्रणात् ।
 सोऽङ्गारे तु विवेकोर्ज्ञा काष्ठदग्धृतया स्फुटम् ॥ २२ ॥

अतएव श्रुतौ स्वप्ने दृश्यवृत्तिविवेकतः ।
 स्वयंज्येतिःस्वरूपेण तस्या द्रष्टा प्रदर्शितः ॥ २३ ॥
 साक्षात् प्रकाशो यो यस्य स तद्विज्ञो मतो बुधैः ।
 घटादिभ्यो यथाऽऽलोक आलोकाच्च चाऽपि वृत्तयः ॥ २४ ॥
 वृत्तेः साक्षात् प्रकाशत्वादतो ऽनुभवरूपकः ।
 वृत्तिभ्यो भिन्न आत्मेति शीघ्रो मार्गः स्वदर्शने ॥ २५ ॥
 एवमादिप्रकारेण बुद्धिसत्त्वप्रकाशतः ।
 विलक्षणतया सिद्धस्वित्प्रकाशोऽस्य भासकः ॥ २६ ॥
 स्वप्नदेहादिदृष्टान्तैस्तस्माच्छ्रुत्यादिदर्शितैः ।
 जाग्रदेवेन्द्रियार्थेभ्यश्चितिर्भिन्नतया मता ॥ २७ ॥
 स्वप्ने देहादिकं सर्वं चिद्भिन्नं चिति भासते ।
 जाग्रत्येवं विशेषस्तु यद् बाह्यमपि भासते ॥ २८ ॥
 स्वप्ने मनोमयत्वाच्च साक्षाच्चिद्विषयोऽखिलम् ।
 करणद्वारतो बाह्यं चितो जाग्रति गोचरः ॥ २९ ॥
 सर्वं देहादिकं स्वप्नजाग्रतोरेकरूपतः ।
 भाति चिद्गोम्नि नाऽत्रार्थवाच्यान्तर्भेदतो भिदा ॥ ३० ॥
 चिद्गोम्नि वासनातो धोः प्रमाणाद् वाऽर्थरूपिणी ।
 ततश्चितोऽर्थभानं यत् तत् समं स्वप्नजाग्रतोः ॥ ३१ ॥
 तदिदं खानुभूत्यैव प्रोच्यते न परोक्षतः ।
 स्वप्नदृष्टान्तसदृशो नोपायोऽस्याऽऽत्मदर्शने ॥ ३२ ॥
 सुषुप्तौ हि यथा स्वप्ने स्वात्मन्येवेक्षतेऽखिलम् ।
 आत्मानं चैकदेशस्थं मन्यते जागरे तथा ॥ ३३ ॥

सुषुप्तिरात्मनस्तत्त्वं स्वरूपावस्थितेस्तदा ।
 जाग्रत्स्वप्नौ मायिकौ तु मृषासारूप्यतो धिया ॥ ३४ ॥
 बुद्धेः सुषुप्तिस्तमसाऽऽवरणं तद्विलक्षणा ।
 चित्तेः सुषुप्तिर्वृत्त्याख्यादृश्यावरणशून्यता ॥ ३५ ॥
 पूर्णाः कूटस्थनित्यश्च स्वस्वधीमात्रवृत्तिदृक् ।
 वृत्त्याख्यादृश्यविरहात् सर्वदा नेक्षते पुमान् ॥ ३६ ॥
 वृत्तिदेशे यथा बोधस्तथा सर्वत्र सर्वदा ।
 वृथैव तप्यते मूढैर्व्ययनाशादिनाऽऽत्मनः ॥ ३७ ॥
 दुःखभोगमहारोगनिदानं देहगोहिनी ।
 बुद्धिर्न त्यज्यते मूढैर्महानिद्रासुखं यतः ॥ ३८ ॥
 अनादिबुद्धिगार्हस्थ्यं विवेकस्त्यज्यते न चेत् ।
 न मोक्षो वाक्ष्यसत्यासादिचाऽमुत्राऽसुखं परम् ॥ ३९ ॥
 समचिन्मात्ररूपेषु स्वपरात्मसु सर्वदा ।
 बुद्धिमात्रविवेकेन स्वपरादिभिदा मृषा ॥ ४० ॥
 चिन्मात्रे निर्गुणे स्वामिन्यारोप्यैवाऽऽत्मकर्तृताम् ।
 स्वात्मवक्षापराधेन वध्यते धीः स्वकर्मभिः ॥ ४१ ॥
 साध्वी तु धीः पतिं दृष्ट्वा याथातथ्येन तत्परा ।
 इच्छाऽऽनन्दमयी चाऽन्ते पतिदेहे लयं व्रजेत् ॥ ४२ ॥
 नाहं कर्ता सुखो दुःखो चिन्मात्राकाशरूपकः ।
 एवं नाथं चिन्तयन्ती न पत्युर्दुःखभोगदा ॥ ४३ ॥

• इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे आत्मानात्म-
 नोऽसिद्धचित्तवैधर्म्यपरिच्छेदः ॥ • ॥

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ॥

इत्येवमात्मनः प्रोक्तो बुद्ध्यादिभ्यो विलक्षणः ।
चित्प्रकाशोऽधुनाऽऽनन्दरूपता वक्ष्यते तथा ॥ १ ॥
दुःखं कामसुखापेक्षा सुखं दुःखसुखात्ययः ।
इति स्मृतेः सुखात्मत्वं नित्यनिर्दुःखताऽऽत्मनः ॥ २ ॥
परिभाषावलाद् रूढिबाधः सर्वत्र सम्मतः ।
अन्यथा परिभाषेयं मोक्षशास्त्रे भवेद् वृथा ॥ ३ ॥
यद्वा परोक्षवादेन परमप्रियताप्तये ।
रूपिका सुखगीः पुंसि विभुत्वाप्त्यै खण्डवत् ॥ ४ ॥
नाऽऽनन्दं न निरानन्दमित्यादिश्रुतिभिः स्फुटम् ।
आत्मन्यानन्दरूपत्वनिषेधाद् युक्तिसंयुतात् ॥ ५ ॥
उपासाद्यर्थगून्यत्वान् नेति नेति श्रुतेस्तथा ।
निषेधवाक्यं बलवद् विधिवाक्यादिति स्थितिः ॥ ६ ॥
निर्निरानन्दमिति च श्लोपाध्यानन्दभोक्तृताम् ।
स्वामित्वरूपिणीं वक्ति न निर्धन इतीव हि ॥ ७ ॥
प्रेयोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादिति श्रुत्या सुखादपि ।
उक्त आत्मा प्रियस्तस्य सुखत्वोक्तिश्च नेचिता ॥ ८ ॥
आनन्दाद्याः प्रधानस्य इति वेदान्तसूत्रतः ।
वेदान्तेऽपि न सिद्धान्त आत्मनः सुखरूपता ॥ ९ ॥
विस्तराद् ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽस्माभिः परीक्षितम् ।
चित्तेरसुखरूपत्वं प्रेमा व्याख्यायतेऽधुना ॥ १० ॥

मा न भूवमहं शश्वद् भूयासमिति रूपकः ।
 निर्निमित्तोऽनुरागो यः स प्रेमा परमश्रिति ॥ ११ ॥
 अन्याशेषतया बुद्धेः स्नेहेऽयं न सुखेष्वपि ।
 अतः प्रियतमः स्वात्मा नाऽन्योऽतो ह्यधिकः प्रियः ॥ १२ ॥
 आत्मत्वेनाऽऽत्मनि प्रेमा न सुखत्वाद्यपेक्षते ।
 अहं स्यामिति चेद् यस्मात् सुखं स्यामिति नेष्यते ॥ १३ ॥
 तथा च सुखतादुःखाभावते वाऽऽत्मताऽपि च ।
 प्रेम्णि प्रयोजिका सिद्धा स्वतः प्रेमात्मतैव तु ॥ १४ ॥
 तस्माद् वस्तुत आत्मैव प्रियो नैपाधिकत्वतः ।
 औपाधिकोतरप्रीतिरस्थिरत्वान् न तात्त्विकी ॥ १५ ॥
 प्रीतिरन्यत्र चाऽनित्याऽविवेकाद्यैः सुखादिषु ।
 आत्मप्रीतिस्तु नित्याऽतो नित्यानन्दः पुमान् मतः ॥ १६ ॥
 आत्मनः प्रियतां बुद्धिर्याद् पश्येत् समाहिता ।
 सर्वातिशायिनीं तर्हि सुखाश्चै किं न मज्जति ॥ १७ ॥
 प्रियदर्शनतो बुद्धेः सुखं लोकेषु दृश्यते ।
 अतोऽनुमेयं परमप्रियदृष्ट्या परं सुखम् ॥ १८ ॥
 आत्मार्थत्वेन सर्वत्र प्रीतिरात्मा स्वतः प्रियः ।
 इति शश्वच्छ्रुतिः प्राह आत्मदृष्टिविधित्तया ॥ १९ ॥
 ततोऽप्यनुपमं ज्ञेयं प्रियात्मेक्षणतः सुखम् ।
 भुञ्जते तत् सुखं धीरा जीवन्मुक्ता महाधियः ॥ २० ॥
 अन्तरात्मसुखं सत्यमविसंवादि योगिनम् ।
 अपश्यन् कृपणो बाह्यसुखार्थी वञ्चितो जनः ॥ २१ ॥

सुखाश्रया बहिः पश्यन् देही चीन्द्रियरन्ध्रकैः ।

वातायनैर्गृहीत्वाऽन्तः सुखं वेत्ति न बाह्यदृक् ॥ २२ ॥

दुःखद्वयान् दुःखमयान् परिणामेऽतिदुःखदान् ।

विषयोत्थान् सुखाभासान् धिक् स्वात्मसुखरोधकान् ॥ २३ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे आत्मानात्मनोः

प्रियाप्रियत्ववैधर्म्यपरिच्छेदः ॥ * ॥

अथ पञ्चमः परिच्छेदः ।

परिच्छेदत्रयेणोक्तं सच्चिदानन्दरूपकम् ।

गीयमानं श्रुतिसूत्रोरात्मनो लक्षणत्रयम् ॥ १ ॥

तद्वैपरीत्यमन्येषां लक्षणं चेरितं स्फुटम् ।

आभ्यां तु गुणदोषाभ्यां विवेको दोषद्वयपरः ॥ २ ॥

नैर्गुण्यसगुणत्वादिवैधर्म्याण्यपराण्यपि ।

बह्वि वक्ष्ये सङ्क्षेपात् पुम्प्रकृत्योरतः परम् ॥ ३ ॥

धियोऽर्थाकारया वृत्त्या जनितत्वात् सुखादयः ।

सामानाधिकरण्येन कल्प्यन्ते लाघवाद् धियाम् ॥ ४ ॥

महदादेर्जडत्वेन तद्वेतुश्च जडो मतः ।

कार्यकारणसाजात्यं दृष्टं लोके हि सर्वतः ॥ ५ ॥

अत आत्मा बोधमात्रतया सिध्यति लाघवात् ।

गुणाः सर्वे प्रकृत्यादेर्विकाराश्चेतरेऽखिलाः ॥ ६ ॥

आत्मा तु निर्गुणस्तद्वत् कूटस्थश्च मनो बुधैः ।

चित्तेः कूटस्थसञ्ज्ञा तु स्थिरत्वाद् गिरिकूटवत् ॥ ७ ॥

लेपश्चेतरसम्बन्धे तद्रूपैरुपरक्तता ।
 यथा विषयसम्बन्धाद् बुद्धौ भवति वासना ॥ ८ ॥
 भाण्डादौ द्रव्ययोगाच्च तत्तद्रव्यस्य वासना ।
 लेपश्चेतुश्च सम्बन्धः सङ्गः सम्बन्धि चाऽञ्जनम् ॥ ९ ॥
 अतो निरञ्जनाऽसङ्गे निर्लेपश्चाच्यते पुमान् ।
 नभःपुष्करपत्रादिदृष्टान्तैः परमार्षिभिः ॥ १० ॥
 चिन्मात्रानन्तशक्त्यब्धौ पुमर्थपवनेरिताः ।
 सत्त्वादिशक्तयो यान्ति विश्वबुद्बुदरूपताम् ॥ ११ ॥
 अत ईशश्चिदात्मैव जगतः सन्निधानतः ।
 मणिवत् प्रेरकत्वेन जडानामयसामिव ॥ १२ ॥
 पुमानेव जगत्कर्ता जगद्भर्ताऽखिलेश्वरः ।
 स्वाम्यर्थं मृत्यवद् यस्माज् जडवर्गः प्रवर्तते ॥ १३ ॥
 करणानि च देहेषु राजार्थमधिकारिवत् ।
 भोग्यजातं मनोमन्त्रिण्यर्पयन्ति स्वभावतः ॥ १४ ॥
 तैर्भोग्यैर्युक्तमात्मानमावेदयति धीश्चिति ।
 ईक्षामात्रेण तद् भुङ्क्ते राजेवाऽऽत्माऽखिलेश्वरः ॥ १५ ॥
 धनादेरोश्वरो देहो देहस्येन्द्रियमीश्वरम् ।
 इन्द्रियस्येश्वरो बुद्धिर्बुद्धेरात्मेश्वरः परः ॥ १६ ॥
 कूटस्थस्येश्वरस्याऽन्यो नाऽस्ति प्रेरक इत्यतः ।
 ईश्वरस्याऽवधित्वेन द्रष्टा वै परमेश्वरः ॥ १७ ॥
 अन्यस्याऽऽगन्तुकैश्वर्यं बह्व्यापारसङ्कुलम् ।
 निर्व्यापारस्य निर्दोषमनाद्यैश्वर्यमात्मनः ॥ १८ ॥

सर्वशक्तिमयो ह्यात्मा शक्तिमण्डलताण्डवः ।
 संसारं तन्निवृत्तिं च माययाऽऽप्नोति चेलया ॥ १९ ॥
 सर्वातिशायि निर्दोषमैश्वर्यमिदमात्मनः ।
 पश्यतो योगिना ब्राह्मणमैश्वर्यं तृणायते ॥ २० ॥
 बाह्यस्याऽऽत्मोच्यते देहो देहस्याऽऽत्मेन्द्रियाणि च ।
 बुद्धिरात्मेन्द्रियान्तस्य बुद्धेरात्मा तु चिन्नमः ॥ २१ ॥
 अत आत्मावधित्वेन परमात्मेत्युच्यते चितिः ।
 तथाऽन्तःकरणैर्योगाज् जीव इत्युच्यते चितिः ॥ २२ ॥
 अविद्याकार्यरहितः परमात्मेति च स्मृतिः ।
 यस्य यद् व्यापकं तस्य तद् ब्रह्माऽतो धरादिकम् ॥ २३ ॥
 प्रकृत्यन्तं भवेद् ब्रह्म स्वस्वकार्याद्यपेक्षया ।
 सेश्वरे साङ्ख्यवादेऽपि चित्तरेवाऽनुमन्यते ॥ २४ ॥
 परे वा परमात्मत्वादिकं तु न जडे क्वचित् ।
 अध्यक्षव्यापकत्वाभ्यां परं ब्रह्म तु चेतनः ॥ २५ ॥
 तस्याऽध्यक्षं व्यापकं च न हेतुविधयाऽस्ति हि ।
 असङ्ख्यात्मा नभोराशिरविभक्तैकरूपकः ॥ २६ ॥
 सोऽतश्चिद्वनविज्ञानवनात्मघनसंज्ञकः ।
 प्रकाशस्याऽनपेक्षत्वात् स्वस्य द्रष्टृतयाऽपि च ॥ २७ ॥
 स्वप्रकाशः पुमानुक्त इतरे तद्विलक्षणाः ।
 भोगोऽभ्यवहतिः सा च कूटस्थे नाऽस्ति धीष्विव ॥ २८ ॥
 धीवृत्तिप्रतिबिम्बाख्यगौणभोगा तु भोक्तृता ।
 साक्षाद् धीवृत्तिद्रष्टृत्वाद् बुद्धिसाध्युच्यते पुमान् ॥ २९ ॥

विना विकारं द्रष्टृत्वात् साक्षी तत्त्वोऽखिलस्य सः ।
 चैत्योपरागरूपत्वात् साक्षिताऽप्यध्रुवा चितः ॥ ३० ॥
 उपलक्षणमेवेदमपि व्यावृत्तये जडात् ।
 अतः पुमाननिर्देश्योऽणुश्च सूक्ष्मश्च कथ्यते ॥ ३१ ॥
 विना दृश्यमदृश्यत्वादव्यक्तश्चोच्यते स्वतः ।
 अदृश्यो दृश्यते राज्जगृहीतेन यथेन्दुना ॥ ३२ ॥
 अदृश्यं चाऽस्यमादर्शं चित् तथा स्वस्वबुद्धिषु ।
 चिति विश्वस्य सङ्गश्चेद् विश्वं भासेत सर्वदा ॥ ३३ ॥
 विश्वाधारोऽप्यतः शून्यमिति चिद्गोच्यते खवत् ।
 दृश्यदोषान् मृषाबुद्धिर्द्रष्टारोऽप्य निर्मले ॥ ३४ ॥
 आदर्शं मलवद् व्योम्नि दोषदृष्ट्या तु तप्यते ।
 वस्तुतश्चिति नाऽस्त्येव मलो दृष्ट्याश्रितः सदा ॥ ३५ ॥
 अतश्च निर्मलः स्वस्थो निर्दोषश्चोच्यते पुमान् ।
 सजातीयेषु वैधर्म्यलक्षणा नाऽस्ति यद् भिदा ॥ ३६ ॥
 अत आत्मा समः प्रोक्त ऐकरूप्याच् च सर्वदा ।
 देहाध्यक्षतया देही पुर्यभिव्यक्तितः पुमान् ॥ ३७ ॥
 एकाकित्वाद्वितीयः केवलश्चोच्यते तु सः ।
 चिच्छक्त्यप्रतिबन्धेन प्रोच्यतेऽनावृतः पुमान् ॥ ३८ ॥
 सर्वस्वामितया चाऽऽत्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रवेदनात् ।
 हृत्सरोवरधीपद्मदलवृत्तिषु लीलया ॥ ३९ ॥
 चरन्निवाऽऽनन्दमोनान् भुञ्जानो हंस उच्यते ।
 हकारेण बहिर्याति सकारेण विशन् पुनः ॥ ४० ॥

प्राणवृत्त्याऽनय चाऽपि प्राण्यत्मा हंस उच्यते ।
 शरीरागरिहृद्भ्यामगुहायां बुद्धिभार्यया ॥ ४१ ॥
 व्यज्यमानस्तया सार्धं स्वपन्निव गुहाश्रयः ।
 त्रिगुणात्मकमायां स्वां सान्निध्यात् परिणामयन् ॥ ४२ ॥
 मायैति कथ्यते चाऽऽत्मा तत्कृतानृतवेषधृक् ।
 खान्येकादश भूतानि पञ्चैतानि तु षोडश ॥ ४३ ॥
 पुंसः कलास्तत्त्वतस्तु निरंशत्वात् स निष्कलः ।
 अहंशब्दः स्वामिवाचो स्वामो सान्नी तु चेतसः ॥ ४४ ॥
 अतोऽहमिति शब्देन चिन्मात्रं प्रोच्यते बुधैः ।
 सर्वेश्वरः सर्ववेत्ता सर्वकर्ताऽद्वयः पुमान् ॥ ४५ ॥
 सामान्यादुच्यते यद्वद् राजा सर्वनराधिपः ।
 आत्माद्वैतस्य सूत्रेण जातिमात्रेण वर्णनात् ॥ ४६ ॥
 प्रलये हि विजातीयद्वैतशून्यत्वमात्मनाम् ।
 असङ्गत्वान् नित्यशुद्धो नित्यबुद्धश्च चित्तवतः ॥ ४७ ॥
 नित्यमुक्तस्तथा नित्यनिर्दुःखत्वात् पुमान् मतः ।
 इत्यादिगुरुशास्त्रोक्तदिशा स्वानुभवेन च ॥ ४८ ॥
 वैधर्म्यादात्मनोऽनात्मविवेकः क्रियतां बुधैः ।
 परिच्छेदचतुष्केण पुम्यज्ञातोः सुविस्तरात् ।
 त्वैधर्म्यगण उक्तोऽयं ध्यायिनामाशु मुक्तिदः ॥ ४९ ॥
 इति श्रीविज्ञानभित्तुविरचिते साङ्ख्यसारे आत्मवैधर्म-
 गणपरिच्छेदः ॥ * ॥

अथ षष्ठः परिच्छेदः ।

विवेकमेव सद्युक्त्या मत्वा तदनुभूयते ।

राजयोगं यथा कुर्यात् समासेन तदुच्यते ॥ १ ॥

अशक्तो राजयोगस्य हठयोगेऽधिकारवान् ।

वासिष्ठे हि वसिष्ठाय भुशुण्डेनैवमोरितम् ॥ २ ॥

ज्ञानावृत्ती राजयोगे प्राणायामासने हठे ।

मुख्ये तेऽङ्गतयाऽन्योन्यं सेव्ये शक्त्यनुसारतः ॥ ३ ॥

विषयेऽनन्तदोषा ये अतिस्मृतिसमीरिताः ।

त आदौ परिद्रष्टव्याश्चित्तस्थैर्याय योगिभिः ॥ ४ ॥

कामवोजान्यनन्तानि सम्यरोहन्ति यद्बुद्धि ।

तत्राऽटवीनिभे ज्ञानपुण्यसस्यं न वर्धते ॥ ५ ॥

दोषदृष्ट्यग्निसन्दग्धे कामवोजे तु चेतसि ।

गुरुशास्त्रहलैः कृष्टे सुहृत्ते तद्विवर्धते ॥ ६ ॥

सत्येष्वसत्तां प्रचुरां तथा रम्येष्वरम्यताम् ।

सुखेषु प्रचुरं दुःखं पश्यन् धीरो विरज्यते ॥ ७ ॥

ब्रह्मलोकोऽपि नरको विनाशमेधपूरितः ।

युक्तस्य स्वाधिकैरन्यैस्त्रैगुण्यादपि दुःखयुक् ॥ ८ ॥

तत्रत्यैरपि मुक्त्यर्थं यत्यते जन्मभीरुभिः ।

अतो ज्ञेयः समासेन लोकः सर्वोऽपि दुःखयुक् ॥ ९ ॥

इदं मे स्यादिदं मा स्यादिति च्छाव्यथितं मनः ।

खभावात् तेन विज्ञेयं दुःखं चित्तेन सङ्गतिः ॥ १० ॥

सुखं सुषुप्तिः परमा दुःखं विषयवेदनम् ।
 सुखदुःखसमासोऽयं किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥ ११ ॥
 तस्मादनर्थानर्थान् परीक्ष्य विषयान् सुधीः ।
 उत्सृजेत् परमार्थार्थी बालरम्यानङ्गीनिव ॥ १२ ॥
 इत्यादिकानन्तदोषदृष्ट्या रागस्य तानवे ।
 मायाविवेकतः शुद्धमात्मानं चिन्तयेत् सदा ॥ १३ ॥
 इदं तदिति निर्देष्टुं गुरुणाऽपि न शक्यते ।
 उदासीनस्याऽऽत्मतत्त्वं स्वयमेव प्रकाशते ॥ १४ ॥
 बुद्धिबोधात्मको बुद्धिसाक्षी बुद्धेः परो विभुः ।
 कूटस्थोऽहं चिदादित्य इत्येकाग्रोऽनुचिन्तयेत् ॥ १५ ॥
 वृत्तिबोधो घटच्छिद्रमिव नाशयत्य ईक्ष्यते ।
 वस्तुतो वृत्तिबोधोऽहं पूर्णो व्योमवदक्षयः ॥ १६ ॥
 अन्तर्यद् दृश्यते सर्वं तद् बुद्धेर्वृत्तिरुच्यते ।
 तेभ्योदुःखात्मकेभ्योऽहं साक्षात् तदीक्षिता पृथक् ॥ १७ ॥
 कर्मकर्तृविरोधो हि वृत्त्या वृत्तिप्रकाशने ।
 वृत्तिधाराकल्पने च गौरवादिति निश्चितम् ॥ १८ ॥
 हर्षशोकभयक्रोधलोभमोहमदैस्तथा ।
 द्वेषाभिमानकार्पण्यनिद्रालस्यस्मृतिभिः ॥ १९ ॥
 धर्माधर्मैश्च सम्पूर्णा बुद्धिर्दुःखमयी तु मे ।
 आत्मानं दर्शयत्येव भास्करायेव रोगिणः ॥ २० ॥
 अहं सर्वगतं शान्तं परमात्मघनं शुचि ।
 अचिन्त्यचिन्मात्रनभो विश्वदर्पणमक्षयम् ॥ २१ ॥

निरञ्जनं निराधारं निर्गुणं निरुपद्रवम् ।
 निर्विशेषं सजातीयात् समस्तार्थावभासकम् ॥ २२ ॥
 ब्रह्मविष्णुमहेशाद्याः स्थावरान्ताश्च चेतनाः ।
 अवैधर्म्यात्मकाभेदादहमित्यनुचिन्तयेत् ॥ २३ ॥
 अहमस्ये च पुरुषाः समच्छिद्योऽमरूपिणः ।
 अत आत्मैक एवाऽहमिति श्रुतिषु गीयते ॥ २४ ॥
 इति पश्यन् स्वभोगैश्च योगी विश्वं प्रपूजयेत् ।
 आत्मयागोऽप्ययं प्रोक्तः श्रुत्युक्तः साङ्ख्ययोगिनाम् ॥ २५ ॥
 सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।
 समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ २६ ॥
 इत्येवं मनुनाऽप्यात्मयागो ज्ञानाङ्गमीरितः ।
 तस्मादभयदानेन स्वभोगाद्यर्चनेन च ॥ २७ ॥
 सम्मानयन् भूतजातमात्मानमनुचिन्तयेत् ।
 ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भोगे रागश्च होयते ॥ २८ ॥
 तेषां स्वसाम्यदृष्ट्याऽतः साम्यं योगी विचिन्तयेत् ।
 उत्पत्तौ प्रलये चैव सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ २९ ॥
 सर्वेषामेकरूपत्व द्रष्टृरागादिकं कुतः ।
 विष्णवादयो महैश्वर्यं भुञ्जाना अपि नाऽधिकाः ॥ ३० ॥
 मत्तोऽतोऽलं तदैश्वर्यैरविवेकिजनप्रियैः ।
 गुणकर्मादिभिः किञ्चिन् निरीक्ष्याऽधिकमात्मनः ॥ ३१ ॥
 तदर्थं यतते लोको नाऽहं पश्यामि मेऽधिकम् ।
 तथा न्यूनं न पश्यामि यदतिक्रमशङ्कया ॥ ३२ ॥

देवा दैत्यजयायेव यतिष्ये तज्जयाशया ।
 अहं यथा तथैवाऽन्ये आजह्ना नारका जनाः ॥ ३३ ॥
 दृश्यन्ते स्वात्मवत् प्रेम्णा पितृभ्रातृसुतादिवत् ।
 क ईश ईशितव्यो वा कः अष्टः कोऽधमोऽपि वा ॥ ३४ ॥
 अभिन्ने भेददृष्ट्या स्यान् मृत्योर्भयमिति श्रुतिः ।
 चिह्नोमस्वेकरूपेषु ईशानोशादिरूपकः ॥ ३५ ॥
 रूपभेदो ह्यसन् सर्वः स्फटिके रूपभेदवत् ।
 धियां रूपैः पुमानेको वज्ररूप इवेयते ॥ ३६ ॥
 वृक्चर्मदिरूपाद्यैर्मायीव वज्ररूपधृक् ।
 मामालिङ्ग्य निराकारं विविधाकारधारिणी ॥ ३७ ॥
 मायैवैका हि नृत्यन्ती मोहयत्यखिला धियः ।
 पुंसां भेदो बुद्धिभेदादम्बुभेदाद् यथा रवेः ॥ ३८ ॥
 व्योम्नश्च क्षिद्रूपेण भेदः कुम्भादिभेदतः ।
 अतः शुद्धो बुद्धमुक्तः सर्वदा सर्वगोऽव्ययः ॥ ३९ ॥
 अहमन्ये च तत्राऽहो शत्रुमित्रादिधीर्मृषा ।
 ब्रह्मणीशे हराविन्द्रे सर्वभूतगणे तथा ॥ ४० ॥
 उत्तमाधममध्यत्वविभागो मायया मृषा ।
 त्रिगुणात्मकमायायास्त्वैविध्यादात्मनोऽपि हि ॥ ४१ ॥
 उत्तमाधममध्यत्वत्रैविध्यं नैव हि स्वतः ।
 यथा देहे तथाऽन्यत्र चित्रकाशोऽयमव्ययः ॥ ४२ ॥
 व्यक्तताव्यक्ततामात्रभेदो ह्यन्तरबाह्ययोः ।
 एवमन्योऽपि पुरुषा बद्धमुक्ताविशेषतः ॥ ४३ ॥

ईशानोशाविशेषाच्च च पुरुषार्थो न मेऽस्थितः ।
 महानिद्रैव मे साध्वी दुःखभोगहरा प्रिया ॥ ४४ ॥
 अप्रिया मूढचित्तानामसाध्वी धीहतात्मनाम् ।
 चिदादर्शे मयि धियो यद्यपि प्रतिबिम्बनम् ॥ ४५ ॥
 तत्त्वतो नैव दोषाय तथाऽपि त्याज्यमेव तत् ।
 स्वभावादस्य हेयत्वं स्वानुभूत्या हि सिध्यति ॥ ४६ ॥
 यथा कोऽपि परस्याऽपि वैरूप्यं न दिदृक्षति ।
 स्वामिन्यारोप्याऽऽत्मदोषान् साध्वीयमनुतप्यते ॥ ४७ ॥
 निर्दोषं स्वामिनं दृष्ट्वा निर्दोषा स्यात् पतिव्रता ।
 एवमस्या रूपभेदेऽप्येकरूपोऽस्मि सर्वदा ॥ ४८ ॥
 भुञ्जानो वाऽप्यभुञ्जानस्तां मदर्थामनन्यगाम् ।
 यथैकरूपतोपाधियोगायोगदशास्वहो ॥ ४९ ॥
 आदर्शस्याऽमलस्यैव चिन्नभोदर्पणस्य मे ।
 दृश्यवद्विगता दोषाः साक्षात् तद्दृष्टरि प्रभौ ॥ ५० ॥
 न सन्ति मयि मोहाद्या भास्करे भास्यदोषवत् ।
 दुःखैर्वद्धा स्वमात्मानं त्यक्त्वा मद्भावमागता ॥ ५१ ॥
 मुच्यते दुःखबन्धाद् धीर्न मे मोक्षो न बन्धनम् ।
 कूटस्थासङ्गचिह्नोऽस्मि धीदुःखप्रतिबिम्बनम् ॥ ५२ ॥
 योऽन्यो बन्धो भोगरूपः सोऽपि चिदर्पणे मृषा ।
 जाग्रदादित्रयावस्थासाक्षी ताभिर्विवर्जितः ॥ ५३ ॥
 अहं पूर्णश्चिदादित्य उदयास्तविवर्जितः ।
 दर्पणे मुखवद् विश्वं मयि बोधे न तात्त्विकम् ॥ ५४ ॥

विभुत्वेऽपि च बाह्यान्तः सुषुप्त्यादावदर्शनात् ।
 मयि वाऽन्यत्र वा पुंसि केवलानुभवे विभौ ॥ ५५ ॥
 भाति यत् तद्विवर्त्तो धीप्रतिबिम्बात्मकत्वतः ।
 शुक्तौ रजतवद् विश्वमतो मयि न दोषकृत् ॥ ५६ ॥
 मरीचौ तोयवत् तद्वद् व्योमादौ नगरादिवत् ।
 कालत्रयेऽपि नाऽस्थेव मयि विश्वं सनातने ॥ ५७ ॥
 अन्यचाऽस्त्वथवा माऽस्तु बुद्ध्यादौ मम तेन किम् ।
 मयि सर्वं यथा व्योम्नि सर्वचाऽहं यथा नभः ॥ ५८ ॥
 न सर्वं मयि सर्वत्र नाऽहं चाक्षेपतः खवत् ।
 अत एवाऽविभागाख्याभदेन क्षीरनीरवत् ॥ ५९ ॥
 ज्ञानात्मकमिदं विश्वं गायन्ति परमर्षयः ।
 जगन् मम मदर्थत्वान् मच्छरीरसुखादिवत् ॥ ६० ॥
 यथा मम तथाऽन्येषां ममैवेति धियो भ्रमः ।
 वस्तुतस्तु न कस्याऽपि किमपि व्यभिचारतः ॥ ६१ ॥
 स्वामित्वस्याऽध्ववत्वेन पान्थस्याऽऽवासगेहवत् ।
 एकं चिन्मात्रमस्तीह षड्विंशं पूर्यं निरञ्जनम् ॥ ६२ ॥
 हृद्मात् हृद्मतरं तत्र न जगन् न जगत्क्रिया ।
 दृश्यते सर्वदृश्याढ्या स्वस्वबुद्धिपरम्परा ॥ ६३ ॥
 चिन्मण्डलमहादर्शं प्रतिबिम्बमुपागता ।
 कचिद् व्यक्तं कचित् हृद्मं नभः सर्वत्र तिष्ठति ॥ ६४ ॥
 यथा तथा चिदाकाशं धीदेशेऽन्यत्र च स्थितम् ।
 चिदाकाशमयं विश्वं यतोऽतो धीरितस्ततः ॥ ६५ ॥

भ्रमन्तो तत्र तत्रैव भासतेऽर्को घटादिवत् ।
 धर्माधर्मौ जन्ममृत्यु सुखदुःखादि चाऽखिलम् ॥ ६६ ॥
 जाग्रत्यपि मृषा स्वप्न इव जन्मादिकं मम ।
 दृश्ययोगवियोगाभ्यां चित्तो जन्मविनाशधीः ॥ ६७ ॥
 अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिदोषाभ्यां शशिनो यथा ।
 महासुषुप्तौ भवजन्ममृत्यु-
 दुःस्वप्नधाराः क्षणभङ्गुरा धियः ।
 पश्याम्यहं ताभिरलिप्तरूपो
 घनैरुपेतैर्विगतै रवेः किम् ॥ ६८ ॥
 इत्येवं सततं ध्यायन्नेकाग्रमनसा सुधीः ।
 साक्षात्करोत्यात्मतत्त्वं वागगोचररूपतः ॥ ६९ ॥
 स्वरूपं निर्मलं शान्तं मनस्त्यजति चेत् क्षणम् ।
 तदैव दृश्यसंस्कारशेषात् सङ्गुभ्यतीन्द्रियम् ॥ ७० ॥
 उत्थितानुत्थितास्तत्र इन्द्रियारीन् पुनः पुनः ।
 विवेकेनैव वज्रेण हन्यादिन्द्रो गिरीनिव ॥ ७१ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे राजयोगप्रकार-

परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ सप्तमः परिच्छेदः ।

एवमात्मानुभविना जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ।

स्थष्टं वक्ष्ये भवेद् येन ज्ञानाज्ञानपरीक्षणम् ॥ १ ॥

अवणान् मननाद् वाऽऽपि अन्यथाऽऽत्मज्ञताभ्रमात् ।

कुर्याद् गुरुमविद्वांसं स्याच् चाऽज्ञो ज्ञाभिमान्यपि ॥ २ ॥

नैश्वर्यानागतज्ञत्वादिकं ज्ञानस्य लक्षणम् ।

तद्वत्तेऽपि हि कैवल्यं योगभाष्यकृतेरितम् ॥ ३ ॥

औतस्मार्तानि वाक्यानि ज्ञानिना मोक्षभागिनः ।

लक्षकाण्येव लिख्यन्ते विश्वासातिशयाय वै ॥ ४ ॥

यत्र सर्वाणि भूतानि आत्मैवाऽभूद् विजानतः ।

तत्र को मोक्षः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ५ ॥

यः सर्वत्राऽनभिस्नेहस्तत् तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाऽभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

न विस्मरति सर्वत्र यथा सततगो गतिम् ।

न विस्मरति निश्चेत्यं चिन्मात्रं प्राज्ञधीस्तथा ॥ ७ ॥

नोदेति नाऽस्तमायाति सुखे दुःखे मुखप्रभा ।

यथापूर्वस्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ८ ॥

यो जागर्त्ति सुषुप्तस्थो यस्य जाग्रन् न विद्यते ।

यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ९ ॥

रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि ।

योऽन्तर्व्यामवदत्यच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ १० ॥

यस्य नाऽहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

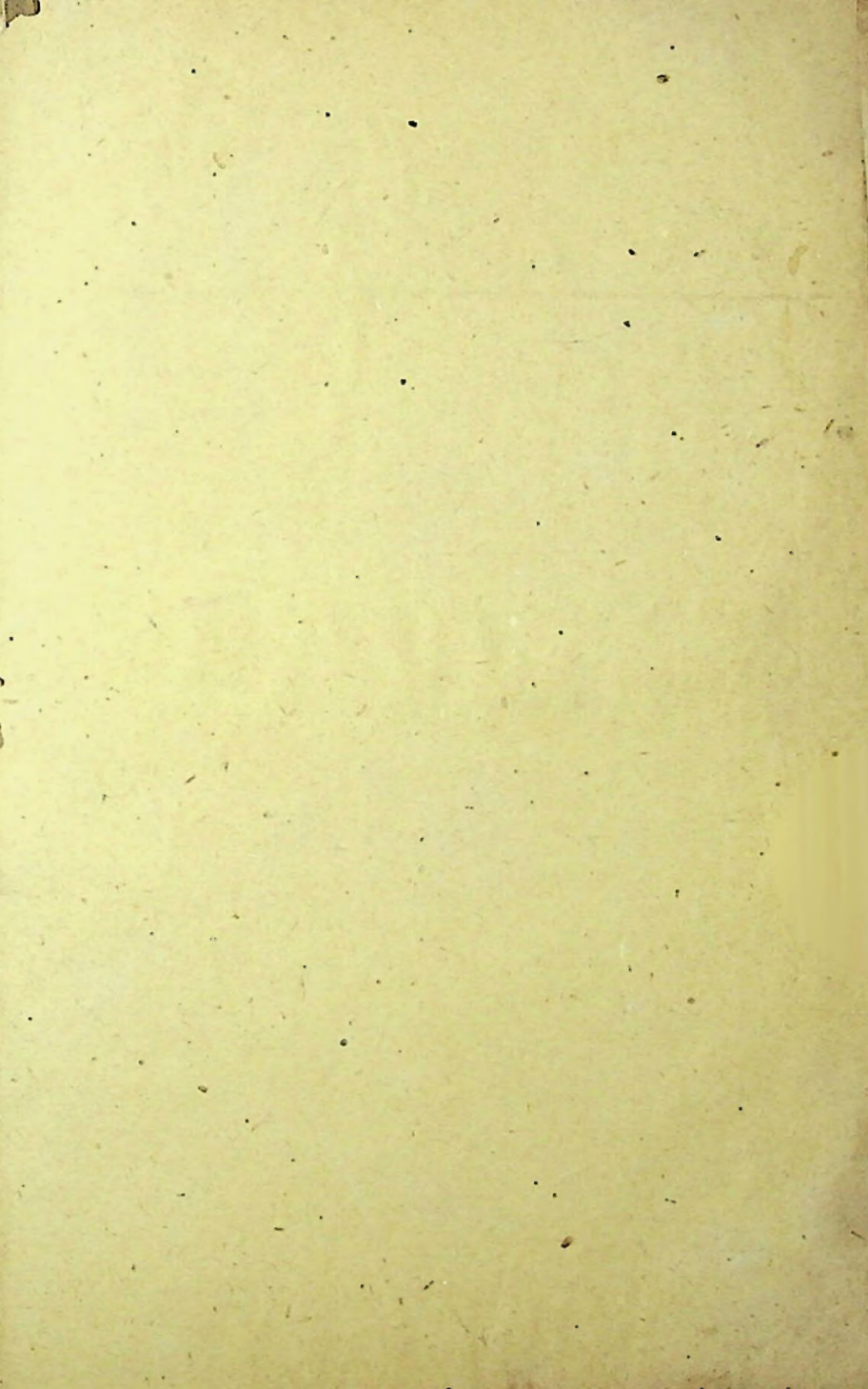
कुर्वतोऽकुर्वतो वाऽपि स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ११ ॥
 अपि शीतरुचावर्के अत्युष्णेऽपीन्दुमण्डले ।
 अघ्यधःप्रसवत्यग्नौ जीवन्मुक्तो न चाऽन्यधीः ॥ १२ ॥
 चिदात्मन इमा नित्यमस्फुरन्तीह शक्तयः ।
 इत्यस्याऽऽश्चर्यजालेषु नाऽभ्युदेति कुतश्चलम् ॥ १३ ॥
 परव्यसनिनो नारो व्यग्राऽपि गृहकर्मणि ।
 तदेवाऽऽस्वादयत्यन्तर्नरसङ्गरसायनम् ॥ १४ ॥
 एवं तत्त्वे परे षुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः ।
 तदेवाऽऽस्वादयत्यन्तर्वह्निर्व्यवहरन्नपि ॥ १५ ॥
 यो नित्यमध्यात्ममयो नित्यमन्तर्मुखः सुखी ।
 गम्भीरश्च प्रसन्नश्च गिराविव महाह्रदः ॥ १६ ॥
 परानन्दरसाक्षुब्धो रमते स्वात्मनाऽऽत्मनि ।
 सर्वकर्मपरित्यागी नित्यदृष्टो निरामयः ॥ १७ ॥
 न पुण्येन न पापेन नेतरेणाऽपि लिप्यते ।
 येन केन चिदाच्छन्नो येन केन चिदाश्रितः ॥ १८ ॥
 यत्र क्वचन शायी च स सम्राडिव राजते ।
 वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रमन्त्रनयेक्षितः ॥ १९ ॥
 निर्गच्छति जगज्जालात् पञ्चरादिव केसरी ।
 वाचामतीतविषमो विषयाशादृशेक्षितः ॥ २० ॥
 कामप्युपगतः शोभां शरदीव नभस्तलम् ।
 निःस्तोत्रो निर्नमस्कारः पूज्यपूजाविवर्जितः ॥ २१ ॥
 संयुक्तो वा वियुक्तो वा सदाचारनयक्रमैः ।

एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्गमूर्तेः
 संशान्तसंख्यतिचिरभ्रमनिर्वृतस्य ।
 तद्यस्य यन्मदनकोपविषादलोभ-
 मोक्षापहामनुद्दिनं निपुणं तनूत्वम् ॥ २२ ॥
 तुर्यविश्रान्तियुक्तास्य प्रतिनोपस्य भवार्णवात् ।
 न कृतेनाऽकृतेनाऽर्थी न श्रुतिस्मृतिविश्रमैः ॥ २३ ॥
 तनुं त्यजतु वा तीर्थे श्वपचस्य गृहेऽथवा ।
 ज्ञानसम्प्राप्तिसमये मुक्त एवाऽभलाश्रयः ॥ २४ ॥
 न मोक्षो न भसः पृष्ठे न पाताले न भूतले ।
 सर्वाशासङ्गये चेतःशयो मोक्ष इति श्रुतेः ॥ २५ ॥
 जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।
 विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनेऽसन्दतामिव ॥ २६ ॥
 अनाप्ताखिलशैलादिप्रतिबिम्बे हि यादृशी ।
 स्याद् दर्पणे दर्पणता केवलात्मस्वरूपिणी ॥ २७ ॥
 अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसम्भ्रमे ।
 स्यात् तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टर्यवोक्षणे ॥ २८ ॥
 चिन्तान्नं चेत्यरहितमनन्तमजरं शिवम् ।
 अनादिमध्यनिलयं यदनाधि निरामयम् ॥ २९ ॥
 न शून्यं नाऽपि चाऽऽकारं न दृश्यं न च दर्शनम् ।
 अनाख्यमनभिव्यक्तं तत् किञ्चिदवशिष्यते ॥ ३० ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे जीवन्मुक्तिपरममुक्तयोः

परिच्छेदः ॥ * ॥

इति साङ्ख्यसारस्योत्तरभागः । साङ्ख्यसारस्यं प्रकरणं समाप्तम् ।





१३३३३३३३

५॥॥ मादादा

॥॥ देवदादा

॥॥ देवदादा

॥॥ देवदादा

३३३३३३३३

॥॥ देवदादा

॥॥ देवदादा

